

Turanlı Ferhad Gardaşhan Ođlu

KIRIMLI HACI MEHMED SENA'NIN
VE HALİM GIRAY SULTAN'IN
VEKAYINAMELERİ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. HRUSHEV'SKY INSTITUTE OF UKRAINIAN
ARCHIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

F. G. TURANLY

ANNALISTIC
WORKS
OF M. SENA'I
AND
H. SULTAN
AS HISTORIOGRAPHY
SOURCES

Kyiv, 2000

У 861

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Ф. Г. ТУРАНЛИ

ЛІТОПИСНІ
ТВОРИ
М. СЕНАЇ
ТА
Г. СУЛТАНА
ЯК ІСТОРИЧНІ
ДЖЕРЕЛА

176929

Веніаміна Еппеля

Київ, 2000

Національна бібліотека
Національного університету
«Києво-Могилянська
академія»

У монографії вперше ґрунтовно досліджуються українсько-польсько-кримсько-османські дипломатичні відносини середини XVII ст. на підставі турецьких історичних документів. Подається ретельна інтерпретація названих джерел з використанням вітчизняної та європейської літератури. Автор висвітлює обставини перебування Богдана Хмельницького в столиці Кримського ханату – Багчесарай, переговори з Іслам Гіраєм III щодо укладання українсько-кримського союзу 1648 р., а також процес встановлення стосунків з Оттоманською Портою та Річчю Посполитою з початком правління султана Мегмеда IV.

Рекомендується для істориків, сходознавців, тюркологів, етнологів, географів, релігієзнавців, викладачів та студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

This project is the first to deal with the analysis of Ukrainian-Poland-Crimean-Ottoman diplomatic relations in the middle of 17th c., based on the Turkish historical documents. A deep interpretation of the called sources using native and European literature is given in it. The author illustrates the conditions of Bohdan Khmelnytsky's stay in the capital of the Crimean khanat Bahchesarai, his parley with Islam Giray III about Ukrainian-Crimian alliance of 1648, and also the establishment of the relations with the Ottoman empire and with Rzecz Pospolita when the sultan Mehmed IV came to power.

It is recommended for the historians, orientalists, turcologists ethnologists, geographers, theologists, lecturers and students of humanities faculties of higher education universities.

Науковий редактор

Ярослав ДАШКЕВИЧ,

доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Юрій МИЦИК,

доктор історичних наук, професор

Григорій ХАЛИМОНЕНКО,

доктор філологічних наук, професор

Літературний редактор

Микола МІРОШНИЧЕНКО

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
РОЗДІЛ I.	
ТЮРКСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	
I. 1. Історія розвитку жанру <i>векаїнаме</i> (<i>veka uipate</i>)	21
I. 2. Особливості літописання Османської держави	23
I. 3. Оцінка міждержавних відносин України з Кримом, Високою Портою та Річчю Посполитою у творах Гаджі Мегмед Сенаї "Історія хана Іслам Гірай III" та Галім Гірай Султана "Процвітання ханів" (розділ "I. Г. III")	24
РОЗДІЛ II.	
ЛІТОПИС СЕНАЇ "ІСТОРІЯ ХАНА ІСЛАМ ГІРАЯ III"	
II. 1. Переклад літопису українською мовою	37
§ 1. Прибуття Іслам Гірая III до Кефе і прийняття престолу в Багчесараї	38
§ 2. Призначення високоповажного Кирим Гірай Султана калгаєм	39
§ 3. Намір володаря I. Г. III здійснити військовий похід та сплюндрування країни черкезів	40
§ 4. (76) Надсилання володареві незліченних дарунків для падишаха Руму, хай Аллаг дає йому вічне володарювання	42
§ 5. Повернення Нуреддіна Султана з московського походу	45
§ 6. Прохання командира прикордонного загону Азова Мустафи Бея про допомогу	45
§ 7. Похід Нуреддін Султана до кордону Азова	45
§ 8. Призначення (втретє) володарем I. Г. III його величності Сефер Газі Агі на посаду ханського візиря	47
§ 9. Прибуття гетьмана [Б.]Хмельницького до володаря держави найщасливішого I. Г. III і доброзичливе ставлення до його прохання про допомогу	47
§ 10. Рішення його величності, найщасливішого володаря нашого часу про похід на невірних поляків та розповідь про вітроподібних татарів-сміливців, котрі під час битви з польськими воїнами захопили противників і завдали їм поразки (I похід)	48
§ 11. Приведення згаданих полонених командирів противника до покровителя та володаря держави хана I. Г. III	53
§ 12. Звільнення гетьмана Сенявського і арешт інших командирів у фортеці євреїв	53
§ 13. Повернення I. Г. III з походу з великою скарбницею і здобиччю до Багчесараю у свою резиденцію	54

§14. Запрошення високим та найщасливішим володарем, гідного султана до Багчесараю для поздоровлення з успіхами і вручення цінних подарунків	61
§15. III військовий похід високого найщасливішого володаря І. Г. III на Польщу	62
§16. Про продовження династії Чингізидів та найщасливішого володаря його величності на віки	74
§17. Наказ найщасливішого володаря свого часу І. Г. III про ремонт і відбудову прикордонного замку ісламської держави Фераг-Керману	75
§18. Наказ І. Г. III про відбудову і реконструкцію Джамії в Гьозлеві та підведення води до міста	76
§19. Історія спорудження моста за велінням Сефер Газі Агі	76
§20. Похід калгая Кирил Гірай Султана на молдовську країну і розка воєводи Лупула	77
Коментарі	79

РОЗДІЛ III.

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТВІР Г. СУЛТАНА

“ПРОЦВІТАННЯ ХАНІВ” (розділ про “І. Г. III”)

І. 1. Переклад твору українською мовою	143
ІІ. 2. Примітки автора “Процвітання ханів” (розділ про “І. Г. III”)	145
Коментарі	148
ВИСНОВКИ	155
ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ	158
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ	163
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	164

ДОДАТКИ

А. Роки правління кримських ханів	165
Б. Генеалогічна схема роду Чингізидів	167
В. Мапа Українсько-козацької держави	168
Г. Мапа Європи (1520 р.)	169
Ґ. Мапа Криму	170
Д. Транслітерація та факсиміле тексту літопису Сенаї мовою оригіналу	171
Е. Транслітерація та факсиміле тексту історіографічного твору Г. Султана мовою оригіналу	289
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	301

РЕЗЮМЕ

Українською мовою	308
Турецькою мовою	309
Англійською мовою	310

CONTENS

INTRODUCTION	9
PART I.	
TURKISH CHRONICLES AS THE SOURCE OF SEARCHING THE HISTORY OF UKRAINE	
I. 1. The history of development of <i>ve k a y i n a m e</i>	21
I. 2. Peculiarity of the chronicles of the Ottoman state	23
I. 3. Comments on the relations between Ukraine and Crimea, Ot- toman State, Rzecz Pospolita in the books by Haji Mehmed Sena'i "The history of the khan Islam Giray III" and Halim Giray Sultan "Prospering of Khans" (part "I. G. III")	24
PART II.	
THE CHRONICLE BY H. SENA'I "THE HISTORY OF THE KHAN ISLAM GIRAY III"	
II. 1. Translation of the chronicles into Ukrainian	37
§ 1. <i>I. G. III Arrives to Keefe and Enthrones in Bahchesara</i>	38
§ 2. <i>Highly-Honoured Crym Giray Sultan Is Appointed Kalgay</i>	39
§ 3. <i>Mighty I. G. III Has the Intention of Waging War and Robbing the Country of Cherkez</i>	40
§ 4. <i>The Ruler Offers Numerous Gifts to the Padishah Rumu, May Allah Make His Rule Endless</i>	42
§ 5. <i>Nureddin Sultan Returns From Moskow Campaign</i>	45
§ 6. <i>The Chief of Border Guard of Azov Mustapha Bey Asks for Assis- tance</i>	45
§ 7. <i>Nureddin Sultan's Campaign to the Border of Azov</i>	45
§ 8. <i>The Ruler I. G. III Appoints His Majesty Sefer Gazi Aga Khan's vezier for the Third Time</i>	47
§ 9. <i>Hetman [B.] Khmelnitzky Visits the Gappiest Ruler I. G. III and the Latter Shows His Positive Attitude towards His Request for Help</i>	47
§ 10. <i>His Majesty the Gappiest Ruler of the Time Decides to Go Out to Unfaithful Rolacks. The Tale of Wind-like Brave Tatars, that Captured Their Enemies and Defeated Them in the Battle with Polacks (First Campaign)</i>	48
§ 11. <i>The Mentioned Imprisoned Polack Chiefs Are Brought to the Great Ruler Khan I. G. III.</i>	53
§ 12. <i>Hetman Seryavsky Is Set Free and Other Chiefs are Arrested in the Hebrew Fortress</i>	53

§ 13. I. G. III Returns from the Campaign with Great Treasures and Trophies into His Residence to Bahchesarai	54
§ 14. The High and the Happiest Ruler Invites the Worthy Sultan to Bahchesarai to Congratulate Him on the Occasion of His Success and Offer Him Precious Gifts	61
§ 15. The Third Polish War Campaign of the High and the Happiest Ruler	62
§ 16. About the Ever-Lasting Rule of Chinghizide' and His Majesty the Happiest Ruler' Dynasty	74
§ 17. The Happiest Ruler of the Time I. G. III Orders Ferah-Kerman, the Border Castle of the Islamic State to Be Repaired and Rebuilt	75
§ 18. I. G. III Orders to Rebuild and Reconstruct Tamia in Giozlev and to Supply the City with Water	76
§ 19. The History of Bridge Construction by Order of Sefer Gazi Aga	76
§ 20. Kalgay Crym Giray Sultan Arranges a Campaign to the Moldovian Country. Voyevoda Lupul Is Defeated	77
Comments	79

PART III.

THE HISTORIOGRAPHY WORK BY H. SULTAN "PROSPERING OF KHANS" (Part "I. G. III")

III. 1. Translation of the historiography work into Ukrainian	143
III. 2. Comments on the "Prospering of Khans" by H. Sultan (part "I. G. III") made by the author	145
Comments	148
CONCLUSIONS	155
LIST OF THE LITERATURE	158
THE LIST OF ILLUSTRATIONS	163
THE LIST OF ABBREVIATIONS	164

ADDITIONS

A. The Years of Crimean Khans' Rule	165
B. Geneological scheme of Chinghizide' Clan	167
C. The Map of Ukrainian-Cossack State	168
D. The Map of the Europe (1520)	169
E. The Map of the Crimea	170
F. Transliteration and Facsimile of the Chronicle text by Sena'i in Original Language	171
G. Transliteration and Facsimile of the Historiography work by H. Sultan in Original Language	289
LIST OF NAMES	301

SUMMARY

In Ukrainian	308
In Turkish	309
In English	310

ПЕРЕДМОВА

Предметом дослідження українських історіографів постає все більш актуальна проблема міждержавних взаємозв'язків, учасниками яких з одного боку виступає Україна, а з другого – Туреччина. Це зумовлюється триваючими упродовж століть контактами у різних сферах життя.

Дана робота є першою в українській історіографії спробою об'єктивної оцінки подій вказаного періоду на основі аналізу історичних документів. Літописи як жанр були традиційними творами і невід'ємними атрибутами урядової діяльності як в Україні, так і в Османській державі. Досі вітчизняна історична наука не мала доступу до тюркських джерел. Це явище зумовлене пануванням традиційно романтичних поглядів на історію козаччини (що не потребувало знайомства з османськими джерелами), а також політичними причинами, нав'язаними офіційною політичною лінією радянського тоталітарного режиму, спрямованою на “очорнення південних сусідів”¹.

Надзвичайно важливе значення для усвідомлення османсько-українських стосунків мають історичні документи, котрі в Туреччині мали назву *в е к а ї н а м е*². Досі українська історична наука мало знайома з даними творами³. Разом з тим значення подібних праць тюркських літописців для вивчення українсько-польсько-кримських зносин важко переоцінити. В цих джерелах можна знайти чимало не тільки

¹ *Осталчук В.* (США) Проблеми і перспективи розвитку української османістики // Український археографічний щорічник (надалі – УАЩ). Вип. I. – К, 1992. – С. 94–112.

² Тюрк. *Vekayiname* – опис щоденних подій, тобто літопис. Див. *Devellioğlu F.* Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat. – Ankara, 1993. – S. 1134. (далі поруч з терміном *в е к а ї н а м е* вживатимемо український відповідник л і т о п и с). Цей термін, як і інші османські терміни та назви, подаємо в найбільш близькому до мови оригіналу фонетичному відтворенні.

³ Українські історики частково знайомі з книгою Евлія Челебі: Челебі Э. Книга путешествия. Вип. 1 – 2. – М., 1961; 1979.

цікавих інформативних матеріалів, а й узагальнюючих думок та поглядів істориків османської доби щодо політичних, а почасти й культурних подій в Україні XVII століття.

У *векаїнаме* можна віднайти досить об'єктивну оцінку діяльності визначних політичних діячів України, наприклад, гетьмана Б.Хмельницького.

Об'єктом дослідження у цій праці стали твори кримської історіографії "Історія хана Іслам Гірая III" Гаджі Мегмеда Сенаї⁴ з Криму (далі – Сенаї) та "Процвітання ханів", розділ "Іслам Гірай III" Галім Гірай Султана⁵ (надалі – Г. Султан). Враховуючи деякий суб'єктивізм у викладі історичних подій чи висвітленні окремих постатей, все ж зазначимо виняткову цінність названих джерел для об'єктивного пізнання вказаного історичного періоду. Досліджувані документи розкривають причини розгортання національно-визвольного руху на українських землях, з'ясовують державні інтереси Порти й України, які призвели до укладення взаємовигідного договору в Багчесараї (кінець 1647 р. – початок 1648 р.). Це зумовило успішний перебіг визвольних змагань та прискорило процес утворення козацько – української держави за гетьманування Б. Хмельницького.

Адекватна передача змісту тюркських джерел залежала від їх точного перекладу автором даної монографії, усунення помилок та різночитань у коментарях чи примітках. Певною мірою для відтворення достовірної хронології подій прислужилися літописи українських (Грабянки, Самовидця, Софоновича, Величка) та французьких (Боплана, Шевальє, Шерера) авторів.

Досить повну оцінку твору Сенаї дав польський вчений З. Абрагамович⁶. Проте мусимо сказати, що праця названого автора не позбавлена неточностей і помилок, а також деяких суб'єктивних оцінок у перекладі, коментуванні та тлумаченні тексту літопису Сенаї.

З огляду на те, що твір Сенаї має виняткове значення, назріла потреба його наукового видання з метою ретельного опрацювання українськими вченими.

В даній праці пропонується український переклад, транслітерація текстів та ретельний науковий коментар згаданих історичних джерел.

Написання цієї книги зумовлене особливостями розвитку історичної науки в Україні й Туреччині, викликаними новітніми тенденціями.

⁴ Hacı Mehmed Sena'i. *Üçüncü İslam Giray Han Tarihi*. Див. *Babinger F. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (османські історики та їхні праці). – Ankara, 1982. – S. 259.

⁵ Halim Giray Sultan. *Gülbün-i Hânân*. – Erzurum, 1990. – S. 100–105; *Togan Z-V. Tarihte Usûl* (Методологія історії). – Istanbul, 1985. – S. 1985.

⁶ *Historia Chana Islam Gereja III*. – Warszawa, 1971. (за ред. З. Абрагамовича).

В роботі здійснено структурно – логічне упорядкування тексту літописних творів для полегшення їх опрацювання наступними дослідниками, а також виконано комплексний аналіз зазначених джерел Сенаї та Г.Султана, в який порушено проблему суспільно-політичних зносин із сусідніми країнами у XVII ст., на тлі розвитку кримсько-османської історіографії.

З огляду на це у книзі розв'язані такі завдання: переклад українською мовою і транслітерація латинськими буквами названих літописних творів історіографії Кримського ханату середини XVII ст., зокрема об'єктивна картина дипломатичних зносин між названими країнами з урахування вітчизняних і європейських історичних літератур на підставі ґрунтовного аналізу та докладних коментарів згаданих літописних текстів, визначено жанрово-стилістичну природу та місце цих джерел серед тюркських історіографічних документів, умотивовано значення даних праць для української історичної науки, з'ясовано закономірності укладення союзу між Україною та Кримським ханством як одного з провідних питань даного періоду, встановлено хронологію спільних військових походів.

Методологічною основою дослідження проблематики є новітня концепція розвитку суспільства, яка узгоджується з постулатами сучасної історичної науки про цілісний підхід до вивчення історії взаємозв'язків та взаємопроникнення культур різних націй. Як основоположну, автор обрав методологію розроблену такими видатними орієнталістами: Ф. Корш, М.Смирнов, О.Пріцак, Я. Дашкевич, Г.Халимоненко, В.Остапчук, А.Зайончковський, А. Абрагамович, Ф. Емеджен, В. Чабук, М.Уреклі, К. Озджан та інші.

Основним методом написання цієї роботи є порівняльно-зіставний аналіз обраних історіографічних джерел XVII–XVIII століть з використанням авторських тлумачень та узагальнень, що стосуються проблемних питань.

Хронологічна межа праці охоплює головним чином період від початку правління Іслам Гірая III, точніше від часу його прибуття з Істанбула до Кефи (6 липня 1644 р.) і вступу на багчесарайський трон, аж до 4 серпня 1651 р., тобто до часу завершення Сенаї свого літопису.

Протягом цього часового відтинку відбулися важливі події:

– напередодні укладення союзу між Україною та Кримом армія хана здійснила переможний похід на Московщину і цар змушений був прийняти всі умови запропонованого кримською стороною договору;

– посилення дипломатичних стосунків між гетьманським та ханським урядами;

– спільні військові походи під час національно – визвольної боротьби українців середини XVII ст.

Позитивні моменти такого короткого часового періоду дозволяють ґрунтовно відтворити послідовну хронологію подій, а також ретельно проаналізувати наукову літературу до визначених проблемних завдань.

Наукова новизна даної праці полягає в тому, що обрана тема досі в українській історичній науці не була предметом спеціального вивчення.

В книзі, яка є першим в Україні спеціальним дослідженням османського літописання, пропонується ретельне прочитання для об'єктивного потрактування історичних джерел, що висвітлюють стосунки Кримського ханства та України середини XVII століття. Здійснено філологічно правильний переклад українською мовою з науковими коментарем і траслітерацією вищезазначених історико-літературних документів.

Коментарі до всіх параграфів супроводжуються тлумаченнями термінів: історичних, релігійних, філософських, літературних, а також географічних назв – українською мовою. Дати вказані в текстах за Ісламським календарем – Гіджрі – й узгоджені з літочисленням за Різдом Христовим. А у висновках підбито підсумки дослідження проблеми.

Автор монографії зробив спробу комплексно розглянути твори Сенаї та Г. Султана в межах жанру *вєкаїнаме*, умотивував причину обрання для дослідження саме цих документів необхідністю доповнити джерелознавчу базу українських історіографічних праць тюркомовними джерелами.

Завдяки виконаному цілісному багатоаспектному дослідженню українсько-османських міждержавних зв'язків, вперше на конкретно-фактичному матеріалі визначено погляди Високої Порти на розвиток Українсько-козацької держави.

Характеристика джерельної бази даної праці

Основними джерелами дослідження даної проблеми обрано два неукраїномовні (османо-тюркські) твори⁷ про зносини України з Османською державою у середині XVII ст.

Відомості названих авторів стали “відправною точкою” щодо трактування процесу розвитку взаємозв'язків між гетьманським та ханським урядами.

Попри певний белетристичний характер літопису Сенаї, він містить цінні відомості про укладення кримсько-українського союзу та успішні походи в 1648–1649 роках об'єднаного козацько-татарського війська проти Речі Посполитої. Літопис відтворює хронологічну

⁷ Див. прим. 4, 5.

послідовність важливих історичних подій з передачею тогочасних географічних назв населених пунктів, річок, місцевостей тощо, багато з яких зникли з сучасної топографічної мапи⁸. Джерелами для написання твору названого автора послужили, насамперед, офіційні матеріали про діяльність уряду. Імовірно, що в роботі з цими документами йому допомагав досвід служби на посаді ханського секретаря. Він, як сучасник історичних подій, уміщує в літописі власні спостереження, а також інформацію з щоденників про спільні походи у вказані роки. Як правило, ці походи здійснювались за участю людей, яких називали *у лема*⁹ – вчених, правознавців, релігійних особ та ін., що розв'язували будь-які державні чи політичні проблеми. Вони також могли забезпечити історика цінними відомостями.

Найрозлогіший опис спільних дій українсько-кримської армії проти Речі Посполитої та укладення мирних договорів свідчить про використання різноманітних джерел з різним ступенем докладності, історичної цінності й достовірності матеріалів. У багатьох епізодах офіційні відомості доповнені свідченнями очевидців [це головним чином стосується військових справ]. Безпосередня участь автора в подіях, які він описує, створила можливість дати власну оцінку персоналіям: королеві, гетьманові, командирам та іншим.

Автор хроніки, з одного боку, не вважав за потрібне писати про речі загальновідомі, наприклад, про лад кримського ханату; з іншого – подав своє трактування нових дій Високої Порти щодо України, а саме – укладення козацько-татарського союзу. За тюркськими історичними джерелами кримський володар урочисто та з повагою прийняв українських послів, дав згоду подати всебічну допомогу козацькому гетьманові в боротьбі за визволення своїх земель у війні з противником. Ця подія має важливе значення в історії Східної Європи¹⁰.

Твір написаний османсько-тюркською мовою. Сенаї доповнював свій текст цитатами з Кур'ану, іншими арабськими вставками, віршами перською та тюркською мовами. Враховуючи широку географію зовнішньо-політичних інтересів Порти, літописець розгорнув перед читачем цілий топонімічний словник тогочасного Криму, України й причорноморських земель¹¹.

⁸ Наприклад: місцевість та населені пункти – Агадж, Чоплу, Гокевлі, Капар, Тамагли-Таш, Кара-Капи, Їлки-Сую, Ташлик, Іракчик, Пояр, Васильків, Махнівка; фортеці – Косівка, Салле; міста – Хан-Кечіді; рік – Туранли, Чапар та ін. (див. – С. ц. м. 55–56, 60, 62–63 (21б, 23а-б, 29а, 32б, 33б).

⁹ Див. ц. м. – С. 48–49 (15^а).

¹⁰ *Islam Ansiklopedisi* (далі I. A.). V. (III – Islam Giray). – Istanbul, 1964. – С. 1105–1107.

¹¹ Див. прим. 8.

Слід підкреслити, що деякий суб'єктивізм у викладі історичних подій або висвітленні окремих державних діячів, який у більшості випадків супроводжує літописні книги, жодним чином не применшує їх цінності для об'єктивного вичення історії.

Джерельна база твору “Процвітання ханів” складається, насамперед, з документальних матеріалів про діяльність уряду кримського ханства. Ці документи були зібрані сином автора, Шагбаз Гіраєм¹² та видані за назвою “Діван”¹³ у 1841 році в Істанбулі. Крім них, використано праці наступних тюркських авторів кримської історіографії:

1) Шейх Мегмед Ефенді з Криму¹⁴ (урядовий писар) та його спогади “Кримські події”, що описують зв'язки Кримського ханства з Московією та Польщею, зокрема під час правління Іслам Гірая III.

2) Дані історика Ебуль Фарука¹⁵, котрий описав військові походи кримської армії на Русь, в результаті яких були здобуті численні багатства і захоплено у полон чимало бранців.

Літописець також згадує про Роксолану¹⁶, котра стала улюбленою дружиною султана Сулеймана Кануні¹⁷.

3) Відомості історика Наїми, котрий описав відносини Криму з Україною та Польщею, наголошуючи на умовах Зборівської угоди¹⁸. Він був одним з найвідоміших османських державних істориків XVII століття, хрестоматійний автор, зразковий дослідник. Його історичний твір в 6-ти томах за назвою “Історія Наїми” (“*Naima Tarihi*”) був написаний у зв'язку з завершенням першого тисячоліття ісламської ери і обіймає 1591–1659 рр.¹⁹

4) За даними Гамера²⁰, історик у своїх спогадах про Роксолану зазначав, що вона родом з Русі (тобто із України).

5) Г. Султан називав ще одне джерело своєї книги за назвою “Есеб-у'с-сейар”, але не назвав автора цього твору. Тому подаємо повну назву даного джерела та відомості про його автора. Сеїд

¹² Названий іменем дідуся. (див. прим. 11).

¹³ Тюрк. *Divan*, книга, “що означає збірник документів про діяльність меджлису [парламенту] та уряду Кримського ханства.

¹⁴ *Sultan H.* Op. cit. – S. 101.

¹⁵ На жаль, ми не змогли дізнатися про нього з наявних літературних джерел, крім інформації самого автора книги “Процвітання ханів”. Див. там само. – С. 102.

¹⁶ Див. Коментар до розділу “Іслам Гірай III” названої книги, прим. 23.

¹⁷ Роки правління: 1520–1566.

¹⁸ Див. там само. – С. 104.

¹⁹ *Babinger F.* Op. cit. – S. 268–270; *Togan Z.* -V. Op. cit. – S. 210. Також див. *Праща О.* УАЩ. В. 2. – К, 1993. – С. 177–178.

²⁰ *J. V. Hammer Purgstahl*, написав багатотомну велику османську історію до 1774 року. Див. *Togan Z.* -V. Op. cit. – S. 236.

Мегмед Риза²¹ був учителем, потім працював суддею в містах Туреччини (Ніш, Ускюдар, Діярбакир), а в 1753 році суддею м. Бурса. Помер в 1756 р., похований в Істанбулі.

Сеїд М. Р. написав тюркською мовою історію кримських ханів за назвою “Ес-себ-у’с-сеяр фі агбар мюлук уль-Татар”²². Цей авторитетний твір охоплює історичний період з 1466 р. по 1737 р. (з початку володарювання Менглі Гірая I – до початку володарювання Менглі Гірая II²³).

Таким чином, описуючи джерела книги “Процвітання ханів”, робимо висновок, що твір має історико-біографічний характер. Наскрізним сюжетним мотивом даної праці є українсько-кримські міжкультурні відносини на фоні життя і політичної діяльності хана Іслам Гірая III.

Для підтвердження чи спростування історичних фактів у згаданих творах використали документи та наукову літературу архіву музею палацу Топкапи і бібліотеки рідкісних видань ім. Сулеймана Кануні, Істанбульського університету, інших книгозбірень Туреччини. Другу групу джерел склали твори французьких, польських, російських та інших іноземних авторів мовою оригіналу.

Теоретичне значення праці полягає у відображенні міждержавних зносин в літописних творах видатних істориків обох народів.

Наш пріоритет у постановці й аналізі цієї проблеми дозволяє значно збагатити базу та розширити підґрунтя для подальших наукових досліджень українсько-турецьких історичних взаємин, основу яким було закладено у творах видатних істориків України й тюркського світу.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати та методика цієї праці можуть стати джерелом для написання наукових монографій в галузі турецько-українських міжетнічних та міждержавних взаємин, бути використані при написанні підручників з історії України й Туреччини, програми окремих курсів та профільних семінарів з джерелознавства, архівознавства, османістики для студентів історичного, філософського, філологічного факультетів, а також фахівців з орієнталістики.

Коментарі та методи інтерпретації результатів роботи уможливають використати їх при написанні досліджень з історії політичних, релігійних та соціально-економічних взаємин України і Туреччини, що в новітніх умовах розвитку названих держав є надзвичайно актуальним.

²¹ Тюрк. Seyid Mehmed Rıza.

²² Тюрк. “Es-seb'-u's-seyyar fi ahbâr mülûk ul-Tatar”. В перекладі українською означає “Країна татарів за даними семи мандрівників”. Автор мав на увазі рух “семи планет”. Див. *Devellioğlu F.* Op. cit. – S. 924.

²³ Див. Додаток № 2, 3.

Достовірність наукових результатів та висновків забезпечується теоретико-методологічною позицією автора, яка дозволяє розробити нову концепцію введення історіографічних документів тюркських авторів в українську історичну науку.

Основними положеннями даної праці є:

– переклад українською мовою названих джерел, як об'єктивний шлях введення чужомовних документів в українську історичну науку;

– літописи Сенаї та Г. Султана є оригінальні твори кримської історіографії, котрі послідовно висвітлюють проблему українсько-османських стосунків. Йдеться насамперед про посилення дипломатичних відносин між Україною і Кримом, що привело до укладення міждержавного договору в середині XVII ст.;

– політика Іслам Гірая III була спрямована на підтримку державотворчих намагань українського козацтва на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким;

– позитивне ставлення тюркських володарів до намірів українських гетьманів створити національну державу супроводжувалося спільними військовими діями проти недругів і укладенням угод в інтересах обох держав;

– посилення активної політики уряду Багчесараю на півночі Османської держави привело до зростання його міжнародного авторитету як гаранта дотримання сусідніми державами (Річчю Посполитою, Московією) зобов'язань згідно укладених угод;

– зміцнення позицій Кримського ханства об'єктивно сприяло збереженню впливу Високої Порти на північних теренах, яка була втягнута в Критську війну;

– жанр літописання *в екаїнаме* є джерелом не тільки об'єктивного висвітлення історичних подій, а й відображення панівної ідеології (духу часу) Османської держави.

Структура роботи складається із вступу, трьох розділів, коментарів, висновків, додатків та списку використаної основної літератури й документів.

Щодо постатей названих авторів – на жаль, ми не володіємо достатньою біографічною інформацією про Сенаї за винятком тієї, яку автор сам повідомляє про себе на початку літопису²⁴. Сенаї зазначає, що він від батька і діда відданий Чингізханському палацу, стверджуючи цим своє кримськотатарське походження. Тут же дізнаємося, що в результаті здійснення полонництва до святих місць (Ка'бе в Мецці) він отримав почесне ім'я Ель-Гадж Мегмед.

---

²⁴ Свою версію життєвого шляху Сенаї запропонував З. Абрагамович. (Див. *Abrahamowicz Z. Op. cit.* – S. 13–15).

Можна припустити, що Сенаї²⁷ здобув освіту в Істанбулі – осередку науки і культури, який здавна притягував талановиту молодь із різних міст Османської держави. Далі він повідомляє про те, що працював в урядовій канцелярії, обіймав посаду секретаря ханського дівану, а згодом був призначений суддею.

Пізніше, візир Іслам Гірая III, Сефер Газі Ага доручив йому скласти життєпис і описати державницьку діяльність кримського володаря на тлі історичних подій середини XVII ст., зокрема дипломатичних відносин з Козацькою Україною та Річчю Посполитою²⁵. Слід зазначити, що він у своїй хроніці докладно описує причини укладання кримсько-українського договору, надання гетьманові практичної допомоги, перебіг та розвиток насамперед політичних подій під час української національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького²⁶.

Статус придводного літописця обумовив появу псевдоніма “Сенаї”, що буквально означає “восхвалитель, співауч”. Знання арабської, перської та османської мов сприяло позначилося на виконанні ним відповідальних службових обов’язків.

Незважаючи на похилий вік, Сенаї із свіжим натхненням розпочав роботу над новою книгою, в якій сягнув вершин стилістичної досконалості жанру “в е к а ї н а м е”, забезпечивши рівновагу історичної достовірності описаних подій і образної фактури тексту²⁸.

Автор життєпису кримських володарів за назвою “Процвітання ханів”²⁹ Г. Султан народився в 1772 р. в Криму. Син хаґа Шагбаз Гірая II, котрий помер в 1792 р. під час заслання у м. Візе.

Названий твір написаний в 1811 р. Вперше виданий у 1981/72 рр., а з доповненнями і коментарями – у 1911 р. в Істанбулі, у м. Ерзерум.

У даній праці вміщено повісті про життя та діяльність 44 кримських ханів, починаючи від Гаджі Гірая I³⁰ – до останнього кримського володаря Багт Гірая³¹. Проживши деякий час в Істанбулі, Г. Султан оселився в м. Чаталчи*, де помер в 1823 році. Похований на цвинтарі мечеті Фергад Паши.

²⁵ Див. ц. м. – С. 37 (1⁶–2^а).

²⁶ Про це також див. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1548–1676 рр.). – К., 1999. – Т. 7. – С. 69–163.

²⁷ Там само. – С. 26–3а.

²⁸ Тюрк. *Gülbün-i Hānān*. Див. *Togan Z.-V.* Op. cit. – S. 226; *Babinger F.* Op. cit. – S. 372–373.

²⁹ Роки правління: з 1786 р. до 1788 р.

³⁰ Роки правління: 1-ий раз – 1420–1455 рр., 2-ий раз – 1455–1466 рр.

³¹ Роки правління: 1788 р. до 1791 р.

* Названі міста знаходяться в Туреччині.

Таким чином робимо висновок, що історіографічна діяльність названого автора була тісно пов'язана зі столицею Блискучої Порти, а тому він мав можливість при написанні твору, зокрема розділу про Іслам Гірая III, який є предметом досліджуваних нами політичних відносин України з Кримом та Високою Портою середини XVII століття, використати у своїх тлумаченнях різні відомості авторів османської історіографії³².

*Інститут Української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
висловлює щирю вдячність посольству Туреччини
в Україні за надану можливість видання цієї книги*

---

³² Див. "Характеристика джерельної бази даної роботи". – С. 12–15.

ТЮРКСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

І. І. Історія розвитку жанру “ВЕКАЇНАМЕ” (VEKAYINAME)

Жанр *векаїнаме* (*veka yiname*)¹, що означає назву щоденних записів подій, спочатку називався “Шегнаме” (*Şehname*). До нього належать твори, які описували історичні події, авторів таких творів називали “Шегнамеган” (*Şehnamehan*). Першим офіційним літописцем Османської держави був Fetullah Efendi (? – 1553). Він описував історичні події часу правління султана Сулеймана Кануні (1520–1566)².

Від початку шегнаме були у віршованій формі, а пізніше – прозою, і мали літературний та науковий характер. За даними тюркського історика Агмед Рефік Алтиная, посаду шегнамегана заснував турецький султан Фатіг Мегмед II³. При літописцеві були свої секретарі та перекладачі.

Подібні твори висвітлювали діяльність тюркських володарів (султанів). Потім літописи писалися і державними посадовими особами (іноді неофіційно). Літописці приносили свої твори уряду султана, а він, в свою чергу, був їх своєрідним цензором.

Уряд надавав у розпорядження літописців важливі державні документи, які доповнювали їхні писання джерельними матеріалами.

Отже, згодом *Şehname* дістала назву *Vekayiname*. Ці твори містили цінний матеріал для офіційних істориків при описі сучасних подій⁴. Особи, які були призначені османським урядом для державного літописання, називались *Vekayinüvis*⁵.

¹ Devellioglu F. Op. cit. – S. 1134. (далі поряд з терміном *векаїнаме* вживатимемо український відповідник *літопис*).

² Pakalın M.-Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü. III. – Istanbul, 1993. – S. 318–319; Sertoğlu M. Osmanlı Tarih Lûgati. – Istanbul, 1986. – S. 252–253.

³ Роки правління: 1-й раз – 1444–1446; 2-й раз – 1451–1481.

⁴ Togan Z. -V. Op. cit. – S. 54–56.

⁵ Devellioglu F. Op. cit. – S. 1134.

Можна визначити принаймні три відмінки значення слова “описувач подій”, а саме: 1) “секретар запису”; 2) “офіційний історик”; 3) “літописець”⁶.

Важливо підкреслити, що в Османській державі *векаїнювіси* часто, і навіть як правило, нагороджувалися султаном чи іншими сановниками, і в цьому полягало значення офіційного історика. Османський уряд, зокрема великі візирі в період, коли держава перебувала у важкому стані, піклувалися про розвиток літератури та історії, оскільки вони були переконані, що запис подій минулого та сучасності допоможе відновити могутність держави⁷.

За історичними даними своєрідний інститут літописання існував уже в I-й половині XVII століття, хоча, як було зазначено вище, історики такого гатунку були ще в XVI столітті. Є дані, що літописання в Османській державі бере свій початок за часів правління султана Бєязіда II⁸.

Традиція придворного літописця прижилася і в інших османських володарів. Наприклад, за наказом Мегмеда IV⁹ було написано “*Векаїнаме*” Нішанчи Абдуррагман Пашею.

Одним з державних векаїнювісів XVII століття є Наїма Мустафа Ефенді. Його твір “Історія Наїмі” охоплює події з 1591 по 1659 рр.¹⁰.

Згадуючи про розвиток названого жанру в Кримському ханстві, зокрема твір Сенаї, “Історія хана Іслам Гірая III”, слід зазначити, що його літопис належить до *векаїнаме*, хоча традиція літописання не була там розвинена і Сенаї не був державним літописцем, але зі слів самого Сенаї, його призначено на посаду кадї, а згодом, за наказом візиря кримського хана Сефер Газї Аги, він був уповноважений писати історію кримського володаря та назвав її *шегнаме*¹¹.

Треба підкреслити, що літописці, будучи патріотами своєї держави, все-таки намагалися об’єктивно, без жодних прикрас описувати події. Правителі держави турбувалися про розвиток літописання, але вони віддано йшли за своїм покликанням, нічого не вимагаючи взамін.

⁶ I. A. C. XVIII. (*VEKAYINÜVIS*). – S. 271; Lewis V. Thomas. A Study of Naima. – New York, 1972. – S. 36.

⁷ Thomas L.-V. Op. cit. – S. 41.

⁸ Роки правління: 1481–1512 рр. (*Sertoğlu M.* Op. cit. – S. 250–251).

⁹ Роки правління: 1648–1687 рр. (Op. cit. – S. 258–259).

¹⁰ I. A. C. XIII. – Istanbul, 1986. – S. 271–287; *Pakalın M.-Z.* Op. cit. – S. 574–575.

¹¹ Див. ц. м. – С. 37 (2⁶).

I. 2. Особливості літописання Османської держави

Продовжуючи питання про розвиток жанру тюркського літописання, слід вказати на деякі особливості цієї історіографії. Османські історики, котрі писали ще до того, як у державі ввели друкування, працювали, перш за все, не для переконання читачів, як у випадку з книгами. Записана історія призначалася, насамперед, для читання вголос. Слухання історичних текстів було однією з існуючих розваг, що завершувалося дискусією з метою знаходження об'єктивної оцінки відображених у документах подій¹².

В Османській державі кожна видатна особа – султан, великий візир, шейгуліслам – мала свій власний меджліс, своє коло друзів, радників, прихильників. Історія читалась на таких зібраннях, і після того, як певну “подію” було прочитано, піддавали її обговоренню. Важливо звернути увагу як до суджень індивідуальних авторів, що тлумачили факти, так і до думок, висловлених в дискусіях, для того, щоб віднайти джерело тих думок, збагнути витоки оцінок історичних подій.

Ще одним джерелом для опису “подій” були офіційні документи, промови та кореспонденція султана чи хана, або ж навіть накази та рішення, видані ними або діваном від імені володарів. Ймовірно, що добросовісний *век аїнювіс* намагався отримати доступ до запису власної кореспонденції посадових осіб, а також до протоколів дівану держави¹³.

Твори офіційних істориків писалися тоді, коли рівень культури та освіти даного суспільства чи нації почав зростати.

¹² *Thomas L. V. Op. cit.* – S. 148–149

¹³ Там само. – S. 149.

І. 3. Оцінка міждержавних зносин України з Кримом, Високою Портою та Річчю Посполитою у творах Гаджі Мегмед Сена'ї “Історія хана Іслам Гірай III”^{*} та Галім Герай Султана “Процвітання ханів” (розділ про “І. Г. III”)

Зазначимо, що в названих працях об'єктивно оцінюються політичні стосунки України з Кримом, зокрема налагодження та розвиток дипломатичних взаємозв'язків у середині XVII століття.

У літописі Сена'ї знаходимо причини національно-визвольної війни (1648–1654 рр.) українців під проводом гетьмана Б. Хмельницького проти шляхетської Польщі: релігійні, національні, економічні, політичні та ін., що зумовило її справедливий характер.

В даному творі докладно описуються міжурадові взаємини двох сусідніх країн у вказаний період. Автор літопису підкреслює, що цьому сприяла природна вдача й ісламські симпатії самого запорізького гетьмана. Знаменним фактом зближення Криму й України було задоволення прохання українського володаря про надання йому всебічної допомоги з боку ханського уряду, що привело до укладення українсько-кримського союзу¹ наприкінці 1647–1648 рр. і зумовило успішний перебіг національно-визвольної боротьби на українських землях. На виконання згаданого договору кримський хан Іслам Гірай III особисто вирушив на допомогу козацькому гетьманові Б. Хмельницькому та очолив спільно з ним військовий похід проти королівського війська під Жовтими Водами, Корсунем у травні-червні 1648 року. Здобуті перемоги зміцнили позиції союзників².

^{*} Іслам Гірай III (1644–1654) кримський хан, найповажніший старший син Селамет Гірая хана. Під час правління хана Джанібек Гірая брав участь у поході на Польщу і потрапив у полон, перебував у їхніх руках 7 (сім) років. Поляки його залишили вільним і призначили командиром невеликого загону в походах проти Прусії та Дніпровських козаків. Султан Мурад IV звільнив десять польських командирів і визволив його з полону. В 1635 р. став калгаєм хана Багадир Гірая. (I. A. Islam Giray III. – S. 1105–1107).

¹ На думку відомого сходознавця Я. Дашкевича: “... відносини на Великому кордоні були надто напруженими і людське життя цінувалося дуже низько. На такому фоні, при виникненні реальної загрози етноциду з боку Польського королівства, козацько-татарський союз став можливим.” Див. Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні. // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 21–22.

² Про військово-політичний союз України з кримським ханством, також див. Гуржій О., Ісаєвич Я., Котляр М. Історія України: нове бачення (За ред. В. Смолія). – К., 1995. – Т. 1. – С. 153–154.

У літописі Сенаї витримана хронологія досліджуваного періоду, що підтверджується даними інших історичних документів. Крім того, тюркський історик згадує про ще одну переможну битву запорізьких козаків разом з кримськими татарами* під Соколівкою в жовтні 1648 р. Зазначається також факт наступу і захоплення козаками польських фортець Березане і Животів. Детально описана Львівська війна з тривалою блокадою міста.

Розглядаючи питання розвитку співпраці між гетьманським та ханським урядами в подальшій боротьбі з супротивником в 1649 р., зокрема, під час Збараської війни, відзначаємо зростання чисельності військової сили союзників, кращу узгодженість їхніх дій і зміцнення взаєморозуміння між воєначальниками: Б. Хмельницьким й І. Гіраєм III, котрі особисто брали участь у військових компаніях. Літописи Самовидця, Софоновича, Грабянки та Величка, дослідження М. Грушевського та ін. підтверджують об'єктивність даних Сенаї.

Порівняння цього літопису і твору Г. Султана "Процвітання ханів" (розділ про "Іслам Гірай III") з іншими сучасними щодо їх документальними дозволяє констатувати, що саме вони подають найдетальнішу інформацію про хронологію Збараської війни, склад та чисельність польської армії, розвідувальну діяльність кримського війська, службу євреїв у королівському війську, умови Зборівського перемир'я тощо. В даних джерелах об'єктивно оцінюються дії українських військ, підкреслюється героїзм і відвага запорізьких козаків.

Зупинимося докладніше на параграфах, що стосуються оцінок вузлових питань (тобто українсько-кримсько-польських міждержавних взаємозв'язків) дисертаційного дослідження. Наприклад, у § 9 літопису Сенаї зазначаються причини національно-визвольної війни в Україні, які проаналізовані на підставі українських і європейських історичних документів, що підтверджують відомості Сенаї. Літописець, як відомо, наголошує на ворожому ставленні Польщі до України і намаганні підкорити її населення інтересам польської шляхти. Тут же йдеться про прибуття гетьмана Б. Хмельницького з посольством до Криму наприкінці листопада 1647 року та звернення до І. Гірая III з проханням про допомогу*. Сенаї з пієтетом відгукується про

---

* Тюрк. *Tatar* – укр. татар, що в перекладі означає "листоноша, поштар". Ще в давні часи люди татарської національності відрізнялися високою швидкістю руху. Тому вони виконували обов'язки поштаря, мали спеціальний одяг. В Істанбулі, також виконували урядові доручення. На службі у візирів їх кількість сягала 60 чоловік. (*Pakalın M. Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü*. (Глумачний словник османських історичних термінів та висловів). – İstanbul, 1993. С. III. – С. 420–422.

українського гетьмана: “Будучи за натурою схильним до того, аби бути ушанованим честю релігії ісламу^{3**}”, називає його вождем дніпровського козацтва.

Влаштовуючи урочистий прийом, хан І. Гірай III пообіцяв надати допомогу українцям в боротьбі проти ворога.

Для підтвердження достовірності фактів, наведених Сенаї стосовно даної проблеми, звернемося до інших джерел. Наприклад, тюркський історик XVII століття Гусейн Веджігі⁴ у літописі, який охоплює події 1047–1069 рр. (1637–1659рр.), стосовно даного питання зауважував: “Ще раніше запорізькі козаки повстали проти гноблення короля Польщі та з’єдналися із кримським ханом Іслам Гіраєм III (1647 р.). Протягом десяти років (1648–1654) було здійснено ряд військових походів на поляків, зруйновано їхні землі, покарано ляхів⁵”.

У поемі кримсько-татарського літописця Шейх Мугаммед Ефенді [зятя брата Тугай Бея, султана Гельді, котрий загинув у боях з поляками під Жовтими Водами] зазначається: “Сейм [польський] ... дозволив Потоцькому вирушити в похід проти запорожців з 40.000 війська. Він же зібрав армію у 80.000 чоловік і призначив сина командиром одного загону... Запорізький гетьман [Б. Хмельницький], довідавшись,

---

* За даними В. Сергійчука “... Богдан Хмельницький відрядив офіційне посольство до Бахчисарая, пропонуючи союз кримському ханові”. (Сергійчук В. Іменем війська запорізького. – К., 1991. – С. 142).

Також він зазначає про друге посольство: “Наприкінці березня до Бахчисарая приїхало друге козацьке польство в складі Богдана Хмельницького, його сина Тимоша та Кіндрата Бурляя”. (Сергійчук В. Назв. праця. – С. 146). Стосовно зазначених питань іншої відомий дослідник історичного минулого Ю. Мищик підкреслює “... були послані гінці до донський козаків, турецького султана, кримського хана, ...” (Мищик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1991 р. – С. 223).

³ Див. ц. м. – С. 47 (13⁶).

** Видатний український письменник Андрій Чайковський у своїй історичній повісті “Олексій Корнієнко” писав про лист Б. Хмельницького до султана Ібрагіма: “... я [Хмельницький] мав нагоду пізнати науку великого пророка Магомета. – хай його імення буде благословенне вівіки, я, пізнавши правдиву віру, полюбив її усею душею і нині голошу, встаючи і лягаючи, що немає бога над бога і його пророка Магомета. Я став тихим, але гарячим визнацем ісламу ...”. (Андрій Чайковський. Олексій Корнієнко. – К., 1992. – С. 206).

⁴ Він родом з Криму. Переїхавши до Істанбулу, обіймав посаду довіреного секретаря Великого візиря Кара Мустафа Паші. Помер 06. IX. 1660 р. в Істанбулі. (Babinġer F. Op. cit. – S. 229).

⁵ Vecihi Tarihi. – Arşiv. – № 1307. – Süleymaniye Kütüphanesi. – Istanbul. – (16–87⁶). – S. 72^a.

що поляки готуються, стурбувався і зібрав раду, на якій після обміну думками вирішено було звернутися до кримського хана по допомогу.

Запорізькі посланці прибули до коменданта фортеці Фераг-Керман Тугай Бея, котрий вирушив разом із послами до хана. Посли переказали ханові прохання запорожців допомогти їм. Запорізькі послы додали до своєї заяви, що, вони ладні навіть прийняти віру татарську [ісламську], аби їм допомогли ...⁶”.

У цитованому творі автор називав кількість польських військ, які, за ухвалою сейму, під керівництвом М. Потоцького, мали вирушити на Україну. Літописець також відзначив прибуття козацьких посланців спочатку до фортеці Фераг-Керман, до Тугай Бея⁷, котрий разом із послами вирушив до Багчесараю. Далі йдеться про прихильне ставлення хана до українських послів й його згоду захищати запорожців від поляків. Також відзначається бажання запорізьких послів прийняти ісламську віру, що, на нашу думку, є спірним питанням.

В §10 названого твору повідомляється про перший спільний похід, який розпочався на початку травня 1648 року, запорізьких козаків з кримськими татарами, тобто здійснення практичної реалізації укладеного договору, зокрема, про особисту участь кримського володаря Іслам Гірая III з українським гетьманом Б. Хмельницьким у війнах проти Польщі.

Стосовно даного питання Сенаї зазначав: “Тоді ж відбулося велике зібрання з нарадою... . Вранці ударили в тулумбаси і армія вирушила в похід .... (15^a). Тут же підкреслюється те, що “ще перед тим 3500 (три тисячі п’ятсот) запорізьких козаків на своїх чайках прибули до Дніпра. Вони затримали 80 (вісімдесят) польських вояків з командирами і постинали їм шаблями голови⁸”.

Далі йдеться, що “з-поміж них, трьох відомих полковників козаки взяли в полон, пов’язавши їм руки, після чого одного з них привели до вищезгаданого гетьмана [Б.]Хмельницького. Двох полковників з людьми Тугай Бея відправили до хана Іслам Гірая III”. (15^b) та ін.

Наприкінці травня поточного року кримська армія завдала поразки польському війську в містечку Бойтен після 17-денної блокади. Перша перемога сталася 16 (26) травня 1648 року. Такі успіхи

⁶ Акчокраклі О. Татарська поема Джан Мугаммеда про похід Іслам Гірая III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649 рр. // Східний Світ, №1. – Київ, 1993. – С. 134–139. Також див. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Мицик Ю., Кравченко В. – К., 1992. – С. 226.

⁷ Можна припустити, що якраз тоді козаки, звільнивши сина Тугай Бея з полону, привезли його батькові, тому Тугай Бей погодився спільно воювати проти ворогів українського гетьмана.

⁸ Див. ц. м. – С. 48–49 (15^a–15^b).

створили радісний настрій у штабі армії кримського володаря, тому він продовжував рухатися з понадстатисячним військом на Польщу.

26 травня поточного року Іслам Гірай III направив свого представника “... до прикордонних охоронців і начальника варти запорізьких козаків, котрі несли службу поблизу Дніпра з метою переправи кораблів⁹”.

Тут же літописець зазначає: “В цей час прийшов кур’єр з наказом [від І. Гірая III] згаданому Тугай Бею та християнинові, гетьманові дніпровських козаків [Б.] Хмельницькому про те, що “Вони повинні чекати над рікою Анкіль до нашого прибуття з ісламським військом”. (17^a) Вони спільними зусиллями неодноразово завдавали сильних ударів військам противника і знищили не один ворожий табір¹⁰.

Відомий український літописець Величко, розглядаючи дане питання, стверджував: “ 16 (26) травня [1648], на сьомому тижні після великодня ... здавалося, що то йде стотисячне козацьке військо, але насправді йшло його тільки п’ятнадцять тисяч. Хмельницький того ранку мужньо пішов і вдарив зі своїм та ординським військом на поляків ... . Хмельницький з Тугай Беєм тоді, достеменно пересвідчившись, що здобули перемогу, самі полишили обоз, але наказали своїй піхоті й гарматам обов’язково розгромити його доценту ... . Козаки рубали своєю гострою зброєю шляхетські голови, і переважна кількість польського війська впала трупом, не витримавши цього смертельного змагання¹¹”. З літопису названого автора також дізнаємося про достовірність фактів, наведених Сенаї стосовно спільних дій, котрі привели до остаточної перемоги.

У §13 Сенаї розповідає про повернення з походу Іслам Гірая III з вищезгаданою перемогою. Тут же зазначається, що 30 травня поточного року “армія хана прибула до фортеці Корсунь, яка належала в той час полякам ... . Наступного дня прибув до хана Тугай Бей і був урочисто прийнятий. Вже за дві години перед фортецею Біла Церква (в цей час польське військо перебувало навколо цієї фортеці) були вставлені військові загони до бою”. (21^a)

Продовжуючи розгляд питання про оцінку політичної співпраці між гетьманом і ханом, слід підкреслити, що Сенаї у своєму творі неодноразово наголошував на фактах послідовного виконання своїх обов’язків. Отже він писав: “ Під час підготовки до війни з поляками до Іслама Гірая III прибув гетьман дніпровських козаків [Б.] Хмельницький із військом і заявив про вірність ханові. Цією заявою хан був дуже

⁹ Там само. – С. 50 (17^a).

¹⁰ Про це докладно див. Там само. – С. 47–52 (14^b–19^b).

¹¹ Величко С. Літопис. – Т. I. – К, 1991. – С. 69, 70, 71.

задоволений. [Б.] Хмельницький теж вирушив з армією до Білої Церкви. 04 червня 1648 року козацькі війська зруйнували територію довкола фортеці ...¹²". Далі тут же йдеться, що напочатку червня поточного року Іслам Гірай III дозволив командуючому козацького війська [Б. Хмельницькому] розпочати бій. Кримський літописець зазначає: "... війська у кількості двох армій вирушили у похід проти польського війська. Захоплюючи багато ворожих міст, підпалювали і руйнували їх. У результаті мали велику здобич¹³". Отже спільне військо з блискучою перемогою 15 червня 1648 року повернулося назад¹⁴.

У цьому ж параграфі є відомості Сенаї про II-й спільний похід на Річ Посполиту, прибуття Б. Хмельницького до штабу кримської армії. Він зазначає, що військовий табір українського гетьмана розташувався неподалік фортеці Салле. Б. Хмельницький разом з поважними командирами й військом чисельністю 10 (десять) тисяч чоловік прибув до штабу татарського війська. Тут козацького гетьмана урочисто прийняли, де на нього та його сотників одягли коштовні каптани, усім воїнам гетьмана вручили цінні подарунки¹⁵.

Після обговорення плану військових дій, як зазначає Сенаї, вони "... спільно рушили на головне місто польського короля Ільбав¹⁶. У п'ятницю благословенного місяця 23 Рамазана¹⁷ армія, наче море, оточила величезну фортецю Львів^{18,*}". В цей же час запорізькі козаки разом з воїнами Тугай Бея заблокували фортецю Соколів і після 3–4-денного бою завдали поразки силам противника¹⁹.

Блокада Львова тривала протягом 22 днів. Посланці противника звернулися до Б. Хмельницького з такою пропозицією: "Дамо двісті (200) тисяч золотих у скарбницю, а також заплатимо поголовний податок²⁰". Гетьман повідомив про це Іслам Гірая III, і пропозицію поляків було прийнято, блокаду міста знято. Після завершення і цього

¹² Див. ц. м. – С. 54–55 (21^а–21^б).

¹³ Там само. – С. 56 (22^а).

¹⁴ Там само. – С. 56 (23^а).

¹⁵ Там само. – С. 60 (28^б).

¹⁶ Тобто Львів.

¹⁷ 11 жовтня 1648 року.

¹⁸ Там само. – С. 29^а.

* Вищезгаданий історик В. Сергійчук зазначає: "26 вересня в Старокостянтиніві відбулася козацька рада, на якій за участю Тугай-бея ухвалено рішення продовжувати похід у Західну Україну. Через чотири дні, оточивши Львів, Б. Хмельницький, аби не допустити руйнування міста, відправив свого посланця до його жителів, вимагаючи видати "головних провинників" – Ярему Вишневецького та Олександра Коцецького, а також припинити опір". (Сергійчук В. Назв. праця. – С. 156).

¹⁹ Там само. – С. 29^б.

²⁰ Там само. – С. 30^а.

переможного походу наприкінці жовтня поточного року Іслам Гірай III зустрівся з Б. Хмельницьким і Тугай Бесм, вручивши їм шаблі та цінні подарунки.

Надалі, розглядаючи проблеми міждержавних взаємозв'язків України і Кримського ханства після попередніх перемог над коронним військом, у творі Сенаї знаходимо нові дані, зокрема, про послідовність подій. Також, у даному параграфі автор підкреслює вірність запорізького гетьмана раніше укладеній угоді з кримським володарем та створення разом з ним спільного війська. Також він зазначив факт наступу і захоплення українськими воїнами фортець Березане і Животів. Зокрема, привертає увагу те, що мешканцями останньої твердині були євреї, котрі потрапили в полон до запорізьких козаків і були ними передані ханові, демонструючи цим вірність і силу. Сенаї називав ще одну подію – битву під Соколовим. Також він ретельно описав перебіг Львівської війни з тривалю блокадою стародавнього міста і зняття її за викуп.

У §15 знаходимо відомості про те, що посланці запорізького гетьмана з'явилися до кримського хана із запевненням у вірності й підданстві, а також готовності українського війська до війни. Сенаї докладно описує хронологію військових подій 1649 року, зокрема, послідовний хід та зміну обставин Збараської війни. Тут же він зазначає про зустріч гетьмана Б. Хмельницького з тюркськими командирами для обговорення тактики дій, прохання про перемир'я польського короля Яна Казимира та ін.²¹

В одному з епізодів розповідається, що "... козацьке військо почало наступ на укріплення противника, після важких боїв окопи зрівняли з землею, перетворили на могили убитих солдатів. Багатьох воїнів захопили в полон, окрім цього з усіх сторін тривали погроми і підпали. Козаки грабували, захоплювали коней²²". Тут же йдеться про те, що "Дніпровський гетьман [Б.] Хмельницький прибув до штабу армії та зустрівся з командирами. Вони прийняли рішення здійснити новий наступ на противника²³", а також зазначається про заходи Сефера Газі Аги та повідомлення про це запорізького гетьмана: "Негайно повідомити гетьмана дніпровських козаків [Б.] Хмельницького про теперішній стан. Пропонувати йому, щоби відібрані озброєні стрільці йшли разом із нами проти короля²⁴".

²¹ Про це докладно див. у коментарі до даного параграфу. – С. 122–134.

²² Там само. – С. 66 (37^б).

²³ Там само. – С. 67 (38^б).

²⁴ Там само. – С. 68 (40^б).

Далі викладено основні умови Зборівської угоди, яка забезпечувала недоторканість земель, міст і сіл, що належали запорізьким козакам. Однією з умов перемир'я підкреслювалося: "... 40 (сорок) тисяч дніпровських козаків, котрі допомагали нам і знаходяться у підпорядкуванні хана [Іслам Гірая III], повинні від Вас отримати зарплату без затримки. Ви повинні забезпечити недоторканість фортець та сіл, які їм належать. Якщо хтось із козаків буде скаржитися, то це буде означати порушення Вами даного договору. Тоді будете покарані²⁵".

У розділі про Іслам Гірая III з твору "Процвітання ханів" Г. Султана вузловим моментом є опис війни з Польщею 1649 року, який у своїх істотних рисах збігається з відомостями Сенаї, і виклад головних умов переможців Зборівської битви, які, серед інших, гарантували недоторканість українських земель.

Отже, однією із п'яти зазначених умов визначалося: "Не завдавати шкоди козацькій країні [Україні]²⁶". Тут же автор згадує про вродливих невільниць, серед яких була і Гасекі Гуррем (Роксолана), котра стала улюбленою дружиною султана Сулеймана Пишного (Кануні) і видатною історичною постаттю²⁷.

Для підтвердження об'єктивності даних, наведених Сенаї та Г. Султаном у своїх творах, про оцінку українсько-кримських міждержавних зносин у названій період, у третьому розділі вміщуємо докладний коментар відображених у цих джерелах історичних подій, встановлюємо внутрішній взаємозв'язок між різними частинами тексту, наводимо дані з інших історіографічних джерел, які торкаються висвітлюваних вищезазваними авторами питань, робимо власні висновки, що впливають з неупередженого аналізу наявних історичних документів. Наведемо деякі приклади.

У коментарях до §9 зазначаються причини національно-визвольної війни Б. Хмельницького, які проаналізовані на підставі європейських та українських історичних документів²⁸, що підтверджують відомості Сенаї. Кримський літописець, як відомо, наголошує на ворожому ставленні Польщі до України і намаганні підкорити українців інтересам польської шляхти.

Проаналізувавши зародження та укладення українсько-кримського союзу (осінь 1647 – зима 1648 рр.), констатуємо наявність фактів дипломатичних зносин, в тому числі відзначаємо особисту участь

²⁵ Там само. – С. 71 (44^б).

²⁶ Див. ц. м. – С. 147.

²⁷ Див. коментар до названого твору, прим. 21.

²⁸ Див. Мицик Ю. Нові дані до історії українсько-кримських дипломатичних зносин у середині XVII ст. (За матеріалами "Кримських справ" РДАДА). // Пам'ять століть – К., 1999. – № 5. – С. 19–26.

Б. Хмельницького на чолі козацьких послів до Багчесараю. Слід зауважити, що цей договір був важливою політичною подією, насамперед для успішного ведення визвольної боротьби на українських землях, вигідним і для кримської сторони щодо розв'язання її економічних та політичних проблем. Таким чином одне з головних питань дисертаційного дослідження – причини і перспективи укладення вищезазначеного союзу в середині XVII століття – доведене до свого об'єктивного розв'язання.

У коментарях до §10 наводяться факти практичної реалізації вищезгадуваної угоди: І-й спільний похід Іслам Гірая III та Богдана Хмельницького на Річ Посполиту в травні 1648 року, вдала битва запорізьких козаків спільно з кримськими татарами під Жовтими Водами, 17-денна блокада містечка Бойтен, яка завершилась остаточною поразкою польських військ, а татарсько-козацька армія одержала першу перемогу.

Сенаї називає чисельність запорізьких козаків (3500 чол.), котрі перебували на службі Речі Посполитої та перейшли на бік Б. Хмельницького і полонених ними польських воїнів разом з командирами (80 чол.), котрі були страчені козаками. Зазначається, що ці козаки раніше стали на бік Барабаша і виступили проти своєї батьківщини.

Тут же подано ретельний коментар битви під Корсунем на основі документального підтвердження спільних дій козаків та кримців, що сприяли розгортанню національно-визвольної війни українців.

Проаналізувавши особливості висвітлення подій травня – червня 1648 року, приходимо до висновку, що в цитованих джерелах точно витримана хронологія вказаного періоду. Констатуємо збіг літописних даних з відомостями Сенаї.

До §13 подано коментар про нову військову кампанію, розпочату князем Ісремією Вишневецьким, котрий відразу після згаданої перемоги почав жорстоко карати повсталих на Україні селян. Задokumentовано факт захоплення фортеці Животів, населеної євреями.

Важливо підкреслити, що один із коментарів до §13 побудований на листуванні великого візиря, Агмед Паші, Іслам Гірая III, Владислава IV та деяких польських сановників про врегулювання взаємних претензій у зв'язку із здійсненням спільних українсько-кримських дій проти Польщі. Новий візир Коджа Мегмед Паша вказує, що умовою ненападу кримської армії на Річ Посполиту є регулярна сплата данини ханові, узгодженої разом з польською стороною.

Зовнішньополітична дипломатія Б. Хмельницького була спрямована на те, щоб заручитися підтримкою сусідніх держав у подальшій боротьбі за незалежність України. Зокрема, у липні 1648 року він уклав морську торгівельно-військову конвенцію з Блискучою Портою.

Також зазначаємо, що під Пилявцями гетьман вирішив іти на Галичину, де вибухнуло повстання під проводом Семена Височана, котрий командував 15-тисячним військом, а пізніше – до Львова, який було здобуто 15 жовтня 1648 року.

Продовжуючи коментування вказаного параграфу, наголошуємо на розвитку міждержавних зносин України з Кримом після попередніх двох перемог над польською армією. Уточнено хронологічні дані за літописом Сенаї. Наведено факти про вірність Б. Хмельницького раніше укладеній угоді з Іслам Гіраєм III.

Літописець називав ще одну подію – битву під Соколовим, детальніше описав Львівську війну з тривалою блокадою міста і зняття її за викуп та ін.

З коментарів до даного параграфу випливає висновок, що подальший розвиток кримсько-українських стосунків каталізував процес державотворення в Україні та сприяв розв'язанню політичних й економічних проблем Криму.

У коментуванні §15 зазначається, що дані Сенаї про співпрацю України й Криму в 1648 році у вирішенні передусім політичних проблем засвідчуються різними джерелами.

Проаналізувавши цитовані джерела до даного параграфу, робимо висновок, що саме відомості Сенаї відтворюють найточнішу хронологію Збараської війни, в них зафіксовано битву під фортецею Тернопіль, подано інформацію про склад та чисельність польської армії та службу у ній євреїв, про розвідувальну діяльність кримського війська, докладно описано хід та умови перемир'я. Сенаї всебічно оцінює дії українського війська, підкреслюючи героїзм і відвагу запорізьких козаків.

Хронологізовані факти зі Збараської війни повідомляються і в іншому творі кримської історіографії – “Процвітанню ханів” (в розділі про “Іслама Гірая III”) Г. Султана (у ньому викладено основні умови перемир'я).

Подаємо оцінку Зборівської угоди, яка хоч і була нетривалою і невдовзі порушилась, усе ж уможливила запорозькому гетьманові зміцнити міжнародну позицію України, зокрема у стосунках з Високою Портою.

Коментарем до §16 параграфу визначено точний родовід Іслам Гірая III аж від Чингізхана (подано генеалогічна схема).

У коментуванні до §20 йдеться про похід Крим Гірай Султана та Б. Хмельницького у 1650 році на Молдову і поразку воєводи В. Лупула, про прохання Іслам Гірая III до Б. Хмельницького прислати війська для походу на Московію.

Гетьман мав за мету змусити В. Лупула стати на бік України. Молдовський володар, незважаючи на свою васальну залежність від Порти, був прихильним до короля, навіть підтримував польських шляхтичів у війні з запорізькими козаками. Тому османський уряд дав українському гетьманові згоду на здійснення його намірів щодо Молдови. Внаслідок укладення династичного союзу Б. Хмельницького з В. Лупулом було здобуто важливі політичні й економічні переваги для новоствореної українсько-козацької держави.

Підсумовуючи розгляд оцінок міждержавних стосунків України та Кримського ханства у середині XVII століття з названих творів, слід підкреслити, що вони є одними з основних джерел тюркської історіографії, щодо даної проблеми. Автори відобразили у своїх творах загальну політику уряду Багчесараю відносно розвитку дипломатії у вказаний період, яка полягала у взаємній користі в досягненні державницьких цілей Криму й України.

Джерело історії Османів засвідчує зародження українсько-кримського союзу та процес розвитку політичної співпраці, яка створювала сприятливі умови для успішного ведення національно-визвольної боротьби в Україні та розв'язання соціально-економічних проблем обох сторін.

ЛІТОПИС СЕНА'Ї
“ІСТОРІЯ ХАНА ІСЛАМ
ГІРАЯ ІІІ”

II.1. Переклад літопису українською мовою

[Вступна частина]

*Від імені милостивого і милосердного
Аллага!¹*

(16)* Безмежна слава і хвала Всевишньому Аллагу, який дарував багату щедрості та великодушності. Він удосконалював і зміцнював закони шаріату і діянь пророка Мугаммеда², загасив полум'я погано природжених, тим не залишив світ земний бездоглядним. Хай повниться світлом його гробниця, володаря нескінченної милості та глибокого розуму. “Ми, безперечно, є синами меча³”, згідно до висловлювання нещадним блискучим мечем і священною війною здобув і перетворив країни невірних та безладу на мусульманські, зруйнувавши палаци, які були заповнені злочинцями, підняв переможні знамена ісламу на вершині гір щасливого майбутнього. Нехай завжди сповнюється між родами, сім'ями і друзями пророка Мугаммеда заповіт всемилостивого Аллага, щоб бути “лагідними між собою і суворими проти невірних⁴”.

Це – Я, убогий, малоздатний, кволий – давній слуга Ель-Гадж⁵ Мегмед, колишній писар Гаканського дівану, від батька та діда підданий палацу Чингізхана, деякий час провів у самотності, творячи молитви, після чого, (2а) за клопотанням гакана високого палацу, обіймав посаду кадї⁶ (судді) із денною платнею в сто п'ятдесят акче⁷. Син світлої, як сонце, ханської династії⁸ (а Поріг його палацу високий, як небо) вічний переможець і славний серед нащадків роду володарів Золотої Орди, достойний захисник із покоління Чингізидів⁹, котрий нагонить жах на ворогів релігії¹⁰ своєю шаблею та стрілами, а на полі битви завдає поразки ворогам, хробрий муж, султан, син султана, син Девлет Гірай¹¹ хана¹², сина Селамет Гірай хана, Іслам¹³ Гірай III (хай вічно триває існування його держави, вічно сяє сузір'я щастя, прикрашається і зростає велич, вінчається успіхом його діяльність, удосконалюється його держава та примножить радість його на землі). Він милосердним поглядом своїм надав мені можливість відпочити.

* Номерація сторінок (1⁶, 2^а, 3⁶ ...) тексту в українському перекладі максимально наближена до номерації в тексті оригіналу.

Під час розлуки з ним і на перших порах його володарювання, з кожним місяцем і роком Я міцнів у силі та набирався зрілості, як світле сонце і перлина світу, блискуча зірка у сузір'ї неба мудрості.

Саме його [Іслам Гірай] III іменем має бути названо сторінки "*Шегнаме*"¹⁴ Чингізидів. У цих важливих справах, аби заручитися підтримкою, Я отримав радісне повідомлення від візіря¹⁵ Сефер (26) Газі Агі (нехай Аллаг возвисить його славу), завжди готового обороняти державу, подібного до Арістотеля¹⁶. Але в той час слабкість моєї сили досягла крайньої межі, не було сил говорити і писати. Однак, оживилась завмерла душа і серце від тієї радісної вісті Сефер Газі Агі. Коли співучий язик мій був замкнений у тісну клітку вуст, ніби зів'ялий лист, його порада повна добрих слів [компліментів] воскресила мене із мертвих, розвеселила душу і дарувала щастя.

Я Відразу почав розмовляти, ніби шарпаний пристрасною соловей¹⁷.

Скоряючись цьому повелінню, негайно почав писати свою повість. Працюючи над цим твором, Я уникав розтягнутості та поверховості. Мої шляхетні слова підтверджують те, що ця книга дуже змістовна і стисла.

З допомогою Всевишнього твір здобуде загальне визнання. (За) Заради найвищого Володаря всього – Всевишнього – розповідаємо про те, що собі залишили. Нехай Господь Аллаг возвисить пророка Мугаммеда, Мир Йому, і покаже його зрілість та красу. Амін.

§1. Прибуття Іслам Гірая III до Кефе¹ і прийняття престолу в Багчесараї²

Першого дня місяця Джемазієлеввела року тисяча п'ятдесят четвертого³ над героїчним містом⁴ кримської країни – Кефе зійшло і засіяло променисте сонце, а вночі з'явився півмісяць із безмежного світу з яскравим світлом. А потім прапори⁵ з ознаками перемоги були спрямовані до столиці його високого султанату Багчесараю. Третього⁶ дня того ж місяця один із хоробрих ширінських⁷ беїв Кутлу Шаг Мірза⁸ був ушанований каптаном⁹ і призначений головнокомандувачем татарського війська, що рухалося як вітер. Після прийняття рішення про похід на московські землі, п'ятого¹⁰ дня того ж місяця відбулося сходження його величності Іслам Гірая III на трон Чингізидів¹¹. Коли розголос урочистого прийняття престолу та героїчна слава його дійшли до навколишніх країн¹², обличчя друзів засяяли радістю, (36) вони достоту були ошасливлені, а вороги перелякалися.

Той день був по-справжньому веселий і святковий. Весь люд, що за кількістю присутніх нагадував день Останнього суду¹³, переживав ве-

дику радість. Народ тоді склав присягу на вірність, вельможні командири¹⁴ одержали відзнаки, а весь люд – сповнення своїх надій¹⁵.

§ 2. Призначення високоповажного Крим Гірай Султана¹ калгаєм²

Двовірш:

*Був написаний по-справжньому,
Справедливий час його правління.*

Хвала Аллагу, що в дні його³ мудрого правління і справедливого халіфату⁴ була розповсюджена правда на весь світ і задоволено потреби народу. Кримські землі⁵ та країни Черкезів⁶ і Ногаїв⁷ було забезпечено миром та добробутом. За часів володарювання мусульмани набули левиної сили.

Двовірш:

*Він справедливістю здобув світ і
обдарував народ милосердям,
Він з мечем вирушив у похід і,
проявляючи гуманність, продовжував правити.*

У той самий день⁸ щасливий, згідно з законом та звичаєм⁹ Чингіза, світлим обличчям, як сонце щастя, полярна зірка щедрої долі, центр Землі, (4а) прикраса одягу (каптану) султанату, з силою наказів і клейнодів з перснем завойовник країн, захисник всього народу і мусульман, опора держави і нації син Девлет Гірай хана, сина Селамет Гірай хана, призначив свого улюбленого брата Крим Гірай Султана¹⁰ на посаду калгая. Потім одягнувши його в дорогий каптан, наділили ознаками пошани володарів світу, а також з високою честю направили до столиці свого непереможного султанату – Акмесджіду¹¹, де розташований його палац. Подолавши недалекий шлях, вони наступного дня¹² урочисто прибули до місця знаходження трону його султанату в Акмесджіді.

Згодом із походів на черкезів щасливо повернувся двоюрідний брат¹³ І.Г.ІІІ, єдина перлина в короні султанату, як лицар Сам¹⁴ на полі змагань, а в день битви – як Рустем¹⁵ і Ісфендіяр¹⁶, син Селамет Гірай хана, син Мубарек Гірай хана. Після того, як він з'явився з радісними вістями перед ханом та був удостоєний честі поцілувати його величності руку, тоді відповідно до законів Чингіза (4а) Газі Гірай Султан¹⁷ був возведений на посаду Нуреддіна¹⁸ та обдарований каптаном. Йому вділено було щедрот, ласки і доброти, від чого душа повниться радістю, а потім на породистих вишколених конях був споряджений до палацу Гаджі¹⁹ – столиці свого щасливого султанату.

Так само кожен з інших державних мужів, видатних осіб та принців зайняли відповідні посади. Всім уповноваженим державним особам була виявлена висока честь та пошана. З давніх-давен, згідно з каноном Чингіза, чотири вищі чини, звані “карачами”²⁰, були призначені емірами однієї з хоругов (губернаторами областей). Першим був призначений емір хоругви Ширінів²¹, другим – емір хоругви Мангітів²², третім – емір хоругви Седжевітів²³, а четвертим – емір хоругви Аргинів²⁴. Всі ці посади були родові, тому еміри не підлягали усуненню. Видатні діячі цих родів завжди володарювали до кінця життя. Після затвердження на відповідних посадах усі ці беї (керівники, командири) в той же день одягнули каптани, за звичаєм ведучи своїх коней.

Крім них, багато представників від інших емірів, (5a) згідно давнього звичаю, були призначені на відповідні посади і деякі відомі командири відряджені на прикордонну службу. Існує прислів'я: “Лук віддай тому, хто ним добре володіє, а владу тому, хто зуміє нею розпорядитися”. Нові призначення цілком відповідали його змісту. Цим, вважаю, сказано все.

§ 3. Намір володаря Іслам Гірая III здійснити військовий похід та пограбування країни черкезів

Коротко кажучи, безмежна, як високе небо, сила завжди непереможного падишаха Іслам Гірая III, що з величезним військом став радісним і щасливим. Час його був успішним. Він насолоджувався здобутим багатством, вів сповнене утіх життя і розкошував у щасті. Стежив за дотриманням у своїй країні найвищих традицій султанату і при цьому виконував обов'язки володаря. Таким чином він вирішував важливі державні справи, зміцнював закони шаріату, створював добробут народу. Коли він займався залагодженням цих справ, надійшли радісні вісті про вдалі походи¹. Почали говорити про те, що населення кримської країни довгий час не бачило здобичі. Весь народ був утішений початком правління Іслам Гірая III.

І справді, невдовзі було приведено багато московських полонених² – тому, якщо із однієї п'ятої частини³ здобичі (5б) було взято хоч одну десяту її частину, то й тоді тисячу осіб ясиру було отримано з цієї одної п'ятої, яка була роздана народу. Всі татарські воїни повернулися здоровими та з багатством. Зробили стільки добрих справ, бо ніхто з них не потерпів від противників релігії.

Хвала Аллагу Всевишньому, хан Іслам Гірай III вже напочатку свого правління врятував народ від страждання. Так, коли був усунутий один із відомих тодішніх деспотів, на тривалий час шаблі татарських воїнів перестали сікти. Вже на початку війни з противниками,

завдяки його намаганню та великій енергії, їхні шаблі набули гостроти, почалася його І.Г.ІІІ плідна діяльність. З дня на день, з місяця в місяць, навіть з року в рік, примножувались славні здобутки та перемоги його величності.

З настанням зими виникла потреба учинити похід на країну черкезів. Тому першого грудня того ж року⁴ хан його величності з блаженством і високою честю, особисто спрямував свої тріумфальні прапори у черкеську сторону і гірський Кугістан⁵. (6а) Піднявши свою шаблю, вирушив у похід зі столиці високого султанату, а сьомого⁶ дня після того почалася сувора зима і встановилися сильні морози. Замерзли ріки на їх шляху, і це полегшило завдання настільки, що зайве й писати.

Чорноморська протока знаходиться між фортецями Керч⁷ і Тамань⁸ і має довжину в дев'ятнадцять миль. В інші часи ісламські воїни, маючи незліченну кількість кораблів, не в змозі були переправитися через неї навіть протягом двадцяти днів. Волею Аллага і завдяки зрілості й мудрості Іслам Гірая ІІІ ця морська глибина промерзла і стала рівною, зручною дорогою, неначе міст із заліза, тому перехід виявився дуже легким, словом, замість місяця сю відстань було перейдено за тиждень.

Перетнули великі ріки та моря, які становили перешкоди на шляху. Потім здобули навколишні країни й рівнини з їхніми багатствами та полонили молодих сильних чоловіків і дітей, черкеські сім'ї, котрі живуть у великих гріхах, незрівняно чарівних та приємних дівчат, а також захопили безліч повнолітніх юнаків. Протягом двадцяти днів безліч миловидих дівчат, яснолицих рабинь і чоловіків, котрі належали до здобичі кагана, було відправлено в дарунок (6б) щасливому палацу Османської держави⁹. Після того, як було зібрано все, повернулися до раєподібного Багчесараю.

Один з черкеських володарів, хоробрий чоловік на ім'я Ак-Чумак¹⁰, свавільно виступив проти уряду¹¹ Чингізидів і виявив при цьому непокору й хитрість. Хоча кілька разів раніше ходили до нього з метою помсти, але не в змозі були здійснити цей намір. Тільки тепер він був знищений вогнем героїчної зброї султана¹², зсутеніло і закінчило свій плін його життя. Ця обставина принесла багато лиха іншим черкеським командирам. Підкорилися владі черкези, котрі не схиляли голови ні перед ким од часів завоювань Тімура¹³, вожді різних народів та племен, які знайшли сховище у підніжжі гори Ельбрус аж до Залізної Брами¹⁴, а також народ Дагестану, що живе у гірській місцевості між Каспійським та Чорним морями. Всі вони з'явилися перед ханом Іслам Гіраєм ІІІ у його резиденції і заявили про покору, принісши дари, на які спромоглися, і привівши без ліку молодих дівчат.

Отже, декого було нагороджено за послуги, а декого застерegli. Ту зиму перезимували у країні черкезів. Повернулися щасливо (7а)

напровесні з незліченною кількістю прекрасних невільниць, подібних до світлого півмісяця і планети Юпітер, прибули зі здобиччю, і здоровими до столиці султанату Багчесараю.

Двовірш:

*Воїни найщасливішого володаря і Хосрева¹⁵,
котрий любить свій народ,
Куди б не йшли, повертаються зі здобиччю.*

І цього разу, завдавши поразки противникам І.Г.ІІІ виявив покірність Високому Падишахові¹⁶, ласкавому до своїх слуг, від батьків до дідів володареві трьох частин світу у різних часах, господареві арабських, аджемських¹⁷ країн та Анadolу¹⁸, султанові всіх султанів свого часу і халіфу династії османів, його добродійному Порогу (Блис-кучій Порті), що височить до неба, вмістилище багатства.

Двовірш:

*Тінь Аллага, падишах часу і Хосрев країн Турану¹⁹
та Ірану, володар світу султан Ібрагім хан.*

Нехай Аллаг благословить і продовжить до нескінченності існування його держави. Підготували сто п'ятдесят відібраних прекрасних полонянок, подібних до райських дівчат, з осяйними обличчями, схожих на зорі. Вони були відправлені в Істанбул під особистим наглядом Субган Газі Агі²⁰, відповідального за скарбницю.

§4. (76) Надсилання володареві незліченних дарунків для падишаха Руму¹, хай Аллаг дає йому вічне володарювання

Щасливий падишах світу, який з повагою прийняв подарунки хана Іслам Гірая ІІІ, звелів² суходолом послати в Багчесарай одного з довірених слуг “капичибаши”³ з листом султана, і шаблею, оздобленою коштовним камінням, яка підкоряє і знищує противника, з двома каптанами із соболиного хутра та іншими неоціненними подарунками, а які ще почесні було виявлено і вручено дари йому [для капичибаши] ханом, описати звичайними словами неможливо⁴.

Піввірш:

Аби про міста великих писати, треба мати підстави.

В цей час трапився один дивний і незвичайний випадок. Вибухнула суперечка між “капукуллари”⁵ та кінним військом, в результаті чого був випадково убитий один із відомих командирів на ім'я Шах Кулу. У зв'язку з цим погіршилися стосунки між воїнами та командирами. Не кожен смів проявити ненависть, але деякі (8а) люди малого розуму стали причиною таємно організованого підбурювання війська.

Вони пред'явили Сефер Газі Аги, уповноваженому пильнувати громадський порядок в державі, наклепницькі звинувачення⁶. Він погодився з таким поворотом справ, хоча й надалі залишався впевненим, щиро вірячи в справедливість гакана та його держави. Разом з тим, він чимало часу провів на самоті під хоругвою ширинів.

Однак, у результаті – неодноразово дізнались про його, Сефер Газі Аги, правоту і вірність. Справедливі слова⁷ пророка, “Хто остерігається зла, той убезпечить себе” тут підтвердилися. Так само висловився у своєму вірші Мевлана Фізулі⁸ із Багдаду, ніби про його високу славу!

Двовірш:

*Не має кінця віковичне щастя,
І не має бути сплюндрованим сонячне світло
на землі.*

У цей час будь-які прояви відваги походили від похвальної діяльності Сефер Газі Аги. Якби для здійснення військового походу на Москву в ту сувору зиму був призначений головнокомандувачем кримського війська один з непереможних татарських емірів, (86) а не славний командир з династії Чингізхана очолив його, то старі командири передавали б справу один одному, і неможливо було б належним чином керувати ісламським військом. Ніхто з командирів справно не виконував би свої обов'язки. Люди б говорили: “Без сумніву, потрібен славний султан” – і вважали за необхідне зустрічатися з вищеназваним Сефер Газі Агою. Але, найщасливіший хан Іслам Гірай III призначив головнокомандувачем війська свого двоюрідного брата принца Нуреддіна Султана, героя часу Рустема⁹ і Ісфендіяра¹⁰, тобто Газі Гірай Султана¹¹.

Детальна розповідь про цю велику війну, була б дуже довгою. Коротко кажучи, цей щасливий принц тієї суворої зими на чолі величезної армії, долаючи перешкоди на шляху, який протягався через рівнину та пустелю названу степом Гійгат¹², вступив у московську країну. Оскільки ця дорога була дуже довгою, тож доти неможливо було здійснювати походи в ті краї.

Завдяки щасливій долі Іслам Гірая III, без труднощів переходили через замерзлі ріки (9а), що зустрічалися дорогою. Отже, протягом сорока-п'ятдесяти днів була легко зруйнована країна лихого князя московського, населена невірними. Зрівняли з землею багато міцно збудованих фортець. Вся навколишня територія була сплюндрована і пограбована. Завдали московському люду такої шкоди, що за всю історію він не зазнавав більшої поразки, що призвело до бездіяльності та неспромоги його. Кримські воїни здобули такий успіх, таку блискучу перемогу та незліченну здобич, що ніхто подібного не чув та не бачив.

Слава і хвала Всевишньому Аллагу, що шабля ісламу виявилася гострою, а доля володаря І.Г.ІІІ щасливою. Тому всюди, де зустрі-

чалися військові табори¹³ лихого царя московського, хоробрі та сміливі воїни татарські завдавали їм поразки. За короткий час вороги здалися, принизилися і заплакали. Прокляті невірні постали перед героїчними командирами з похиленими головами. Тіла загиблих на полях бою московських воїнів утворили невеликі гори. Тільки Аллаг знає кількість повержених противників шаблями мусульман. Вони вивезли чимало прекрасних дівчат і юнаків, незліченну кількість здобичі, що неможливо й описати. (96). Зруйновано селища і містечка країни невірних, які простягалися направо і наліво. Надано підлому царю московському помилювання з умовою, що він відтепер щорічно і без порушень виплачуватиме давно встановлений подушний податок і данину. Крім цих податків, московський цар згідно давньоукладеної угоди відправив кримському ханові безліч шуб з хутра соболів, шапок з куниць, горностаїв і сріблястих лисиць, оздоблених золотом, на суму сто тисяч золотих талерів, дорогоцінних речей загалом на суму сто тисяч золотом у скарбницю. Зокрема, згідно звичаю та закону Чингіза, всі командири та відомі державні мужі кримської землі мало отримати щорічну данину і подарунки. Царем Московії були прийняті такі умови договору. Після укладення угоди¹⁴ ісламські воїни разом з послами¹⁵ царя, здоровими та зі здобиччю повернулися додому.

Як тільки армія вирушила назад, з волі Всевишнього Аллага, на безмежних рівнинах випало стільки снігу, що перевищував людський зріст, тому ісламські воїни не в змозі були, обтяжені здобиччю, подолати кіньми снігові кучугури. Отже, в цей час його величність Сефер Газі Ага (10а) разом з хоробрим і славним командиром Тугай Беєм взяли на себе у таких важких природних умовах командування армією. Вони левиними зусиллями проклали шлях до порятунку. Ісламські воїни, наслідуючи цих двох сміливців і здолавши великі труднощі, урятувалися.

Хвала Аллагу, що з його допомогою мусульмани здобули свободу, яка оспівана в дестані (епічній розповіді).

Двовірш:

*Вишикувались воїни, ніби каміння у вервиці,
А ті два герої скріпили її.*

За допомогою Аллага багато днів обидва герої з високою відповідальністю, покладаючи надії на всевишнього Аллага, з честю виконуючи свої обов'язки, піклувалися про ісламських воїнів, при цьому дотримуючись законів релігії та держави. В той же час вони не трималися жодної посади. Незважаючи на те, що їх сили і можливості були обмежені, наперекір хворобі і відірваності від людей, вони сумлінно захищали честь і славу своєї держави.

Таким чином завдяки отим двом хоробрим підкорювачам світу ця війна завершилася блискучою перемогою¹⁶.

§ 5. Повернення Нуреддіна Султана¹ з московського походу

(106) Двовірш:

*Світло його часом стає ще світлішим,
Адже воно запалюється ізсередини.*

Коротко кажучи, щасливий принц Нуреддін Султан на чолі великого війська після багатьох перемог з незліченною здобиччю повернувся до Високого Порогу² його величності Іслам Гірая III. Після отримання цінних дарунків та поздоровлень він заявив про те, що й надалі служитиме йому з найвищою честю. Потім надаякий час віддався розвагам.

§ 6. Прохання командира прикордонного загону Азова Мустафи Бєя про допомогу

Раптом прибув чоловік від захисника¹ прикордонного замку Азова, хороброго воїна на ім'я Мустафа Бєй, з повідомленням уряду про напад ворогів релігії на фортецю Азак² (нехай допоможе йому Аллаг), щоб мечем оволодіти нею. Тому Іслам Гірай III, котрий завдає поразки противникам і лагідний до друзів, негайно зібрав силу із непереможних воїнів та вирушив на поміч. Командиром цього війська був призначений щасливий принц Нуреддін Султан.

§ 7. Похід Нуреддіна Султана до кордону Азова

Була тоді благословенна пора провесни¹. Щасливий принц (IIa) на чолі постійної ісламської армії, як світле сонце на високому небі, причетний до славетної плеяди, долаючи відстані доріг, швидко рухався вперед.

Двовірш:

*Ніби легкий вітер весняний,
Оглядаючи, проминав краї.*

Ці пейзажі ранньої весни заповнювали тисячу разів цього яснолицього принца. Словом, за короткий час він прибув на допомогу азовській фортеці.

Та фортеця була дуже міцною та непохитною на кордоні Ісламської землі. Траплялося, її відбивали у ворога, бувало знову віддавали

назад противнику. Ще від часів султана Магмуд Газневі² йшли славні війни за неї, відомі всьому людству. Тому уся її земля була просякнута кров'ю. В той час, коли мешканці кликали на допомогу, цей принц щасливий разом з підлеглими йому командирами хоругви Ширінів³ та Аргинів⁴, а також багато інших сміливців, як уже згаданий Тугай Бей, піднявши свої шаблі, почали наступати, з кличем: “Аллаг! Аллаг! Аллаг!”⁵ (11б), стріляючи з гармат у найближчого ворога. Дали священний бій, як величний Гусейн⁶. Готові загинути за свою віру⁷, напали з усіх сторін і оточили противника, завдали шаблями блискавичних ударів ворогові.

Так само, згідно значення святого гадісу⁸: “Іслам понад усе, і немає нічого вищого за нього”, – не лишилося жодного сліду переможених. Азовська рівнина та болота заповнювалися тілами загиблих. А ті, хто вцілили від меча, потрапили в полон чи кинулися в ріку Дон і лише дуже мала кількість козаків⁹ [донських] втекла та врятувалась.

Усі гармати, рушниці та інша зброя противника залишилися перед фортецею Азова¹⁰. Було захоплено чимало різної здобичі. Щасливий та радісний Нуреддін Султан деякий час перебував у фортеці Азов, влаштовував там бенкети та розважався. А захисник фортеці Азову Мустафа Бей з великою пошаною та почестями пригощав його і вручав подарунки. (12а)

Далі учинили найщасливішому володареві свого часу Іслам Гіраю III молитву та благословіння. Після цього уже неодноразово згаданий Нуреддін Султан вирушив на батьківщину через країну Черкезів та Кугістан¹¹.

В ту зиму він прибув до племені черкезів, взявши тут прекрасних дівчат та юнаків. З'явився з Істанбула візир на ім'я Муса Паша¹², подібний до Асафа¹³, що посідає трон схожий до трону Сулеймана¹⁴, і привіз на галерах скарбницю для фортеці Азова. Але цієї зимової пори він був змушений здійснити подальшу подорож суходолом. Тому попросив допомоги у володаря Іслам Гірая III. Хан у відповідь на це прохання відрядив свого брата Крим Гірай Султана¹⁵ на його підтримку. Він у щасті та успіхові, у благості вирушив у дорогу разом з названим пашею, просуваючись від постою до постою, полюючи і влаштовуючи лови, з радістю доставив скарбницю до місця призначення.

Після цього той принц [Нуреддін Султан] прибув і став перед Високоповажним володарем, підкорювачем світу, як планета Юпітер у сузір'ї, Іслам Гіраєм III та був ушанований, поцілувавши руку його. За отриману перемогу¹⁶ обдарували його каптаном і, згідно з канonom та звичаєм Чингізидів, виявили велику шану¹⁷.

**§ 8. Призначення (втретє) володарем Іслам Гіраєм III
його величності Сефер Газі Аги
на посаду ханського візиря¹**

Всевишній Аллаг призначив для кожної справи відповідний час: “Всьому є свій час”. Після цього згадаємо, що коротко писалося про причини усунення² благородного і розсудливого візиря Сефер Газі Аги, подібного до Арістотеля й Асафа свого часу, з очей володаря І.Г.ІІІ. Отже, коли так трапилося, візирі, які зайняли його місце, конфліктували між собою, не знайшли в собі ні сил, ані здібностей до наведення належної дисципліни в справах держави та в керуванні народом. Виявилася справжня вартість кожного з них. Тому, протягом двох років кримська країна переживала час застою та безладу. В результаті країна прямувала до занепаду. Тому, за допомогою Аллага, (136) знайшлася людина, котра відзначалася щирим світоглядом та далекоглядністю, Сефер Газі Ага, за він довгий час не втратив свою гідність. Засвітила зірка його щастя, знову виявивши йому довір’я, пролилася на нього милість володаря³.

**§ 9. Прибуття гетьмана¹ [Б.]Хмельницького
до володаря держави найщасливішого Іслам Гірая III
і доброзичливе ставлення до його прохання
про допомогу**

Першого дня місяця зілкаде року 1057 (тисяча п’ятдесят сьомого)² на початку візирату Сефер Газі Аги всі конфліктуючі сторони між собою помирилися і потиснули навзаєм руки. Вишикувалися воїни з командирами, ніби з’явився місяць перемоги та сонце держави. Завдяки такому обнадійливому розвитку подій, які освітлювали світ, збавляючи гніву та ненависті, піднесення опанувало людьми. Відтепер найголовнішим завданням усіх було здійснення походів та священних війн проти ворогів релігії, почепивши шаблі боротьби на португелі та покладаючися на прихильність володаря часу І.Г.ІІІ.

Хороброго Тугай Бея – сміливця (136) гідного захищати кордони держави, було призначено командиром фортеці Фераг-Керман³. У цей час польські “пси”, шляхтичі та магнати, котрі вважали себе вельможними особами, розпалили ворожнечу з козаками, що розташувалися на берегах Дніпра⁴. Більше того, з метою знищення козаків, відрядили військо. Коли йшли готування до війни з козаками [запорозькими], командиром дніпровських козаків був [Б.]Хмельницький⁵, який прихильно ставився до релігії ісламу та мав бажання прийняти її. Нехай збудеться цей намір його за допомогою Всевишнього Аллага.

Згаданий [Б.]Хмельницький, будучи сміливим та безстрашним багатирем, викинув із серця давню свою ворожість до релігії [Ісламу], прибув до хана І.Г.ІІІ. Потім попросив допомоги для війни проти поляків⁶. Його послі⁷ в Багчесараї виказали свою лояльність. Також повідомили про свою неспроможність [протистояти противникові] та скаржилися на гніт. Отже, хто шукає захисту та допомоги у щасливого Порога Чінгізидів, незважаючи на провини і непокору (14а) в минулому, всі вони прощаються. Враховуючи важке становище гетьмана Хмельницького, було вирішено надати йому всебічну підтримку⁸. Він, І.Г.ІІІ, проголосив: “Ми не можемо не захистити тих, хто прихилиється до Високого Порогу нашого каганату, складає нам знаки покори. Якщо навіть вони й християни, не повинні терпіти від своїх гнобителів”. Тому звелів він негайно послати на допомогу⁹ Б.Хмельницькому татарських воїнів та славетних командирів. Все прикордонне військо Фераг-Керману було передано в підпорядкування Тугай Бєю, призначеному головнокомандувачем цього війська. Відразу за цим його величність Іслам Гірай ІІІ, трон якого нагадує трон Соломона, подібний до Олександра Македонського, почав готуватися до походу¹⁰. В ту щасливу пору, навесні¹¹, запланували розпочати похід проти рога. Тож, озброївшись шаблями, вирушили на священну війну.

§ 10. Рішення його величності, найщасливішого володаря нашого часу про похід¹ на невірних поляків та розповідь про вітроподібних татар-сміливців, які під час битви з польськими вояками, захопили противників і завдали їм поразки (І похід)

(146) Було то сімнадцятого місяця ребіульагір 1058 (тисяча п'ятдесят восьмого) року². Існує такий арабський вислів щодо непереможного Алі як меча Всевишнього сина Абі Таліба³ про те, що “хто відправляється на подорож у понеділок, той повертається з успіхом⁴”. У той світлий день⁵ і щасливу годину піднялися державні прапори, очертані ознаками перемоги, в центрі Багчесараю – столиці султанату найщасливішого володаря Іслам Гірая ІІІ. Потім з усіх сторін пролунали молитви і смиреноно склали поклін Аллагу⁶. Після благословінь та співу святих суре “Здобуття”⁷, “Допомога”⁸ і “Щира відданість”⁹, подавали милостиню убогим, блаженним та немічним людям. Далі з добрими намірами вирушили в похід. Володар світу та свого часу¹⁰ здійснив перед тим двократний намаз – гаджет¹¹. Молився про допомогу Всевишнього. Після молитви та співу суре “Правдивої сповіді”¹² (15а) особисто озброївся необхідними військовими обладунками і був готовий вирушити. Таким чином озброївшись, і його

воїни сіли на своїх коней, після чого з великою гордістю і поважністю вишикувались. По праву і ліву руку візирі, вчені¹³ та мужі добродітності теж приєдналися до війська. Гучний звук меггера¹⁴ заповнив весь світ. У той світлий день¹⁵, зупинилися відпочити на привалі у містечку Елма-Сарай¹⁶.

Другого дня ще відпочивали в цьому благословенному місці. Тут же з великою урочистістю приєднався до армії, праве крило султанату, брат хана калгай Крим Гірай Султан¹⁷. Він негайно зустрівся з Іслам Гіраєм III.

Тоді ж відбулося велике зібрання з нарадою, розмовою та розвагою. Вранці ударили в бубни й армія вирушила в похід та прибула до містечка Бор-Чокраги. Там також відпочивали один день і саме там упевнилися в неминучості перемоги¹⁸.

Ще перед тим 3500 (три тисячі п'ятсот) запорозьких козаків¹⁹ на своїх чайках прибули по Дніпру. Вони затримали 80 (вісімдесят) польських вояків разом з 20 командирами і постинали їм шаблями голови. З-поміж них трьох відомих (156) полковників козаки узяли в полон²¹, пов'язавши їм руки, після чого одного²² із них привели до вищезгаданого гетьмана [Б.]Хмельницького. Двох²³ полковників з людьми Тугай Бея відправили до хана Іслам Гірая III. Ололудні того ж дня прибули до місця розташування армії. Таким чином на другому привалі з'ясувалося, наскільки ймовірна з усіх міркувань реальність щасливого часу перемоги найвищого володаря. Такі успіхи створили радісний настрій серед воїнів та у народі.

У п'ятницю²⁴, святий день мусульман, прибули до третього привалу, містечка Бойтен²⁵. Виявилось, що того дня, у цьому містечку головнокомандувач війська Тугай Бей разом з іншими командирами, зіткнулися із мерзенним головним табором польських військ. Після 17-денної блокади та запеклого бою вороги здалися і були страчені. Ісламські воїни отримали перемогу²⁶ і здобули незліченну здобич. Про це детально дізнаємося найближчим часом.

Перша значна перемога сталася (16а) дня 21 [двадцять першого] місяця ребіюльагір²⁷, у п'ятницю. Наступного дня 28 [в суботу] ранком високоповажний володар Іслам Гірай III, повелитель світу, разом з великим непереможним військом вирушив із названого містечка і прибув до міста Сари-Чакмак²⁹. У неділю³⁰ розташувалися поблизу річки Четірлик, на широкому та прекрасному полі для приємного відпочинку. В понеділок³¹ переходили через великий орський рів³² поблизу міцної фортеці кримського кордону та надійної опори його земель Фераг-Керман³³. Тут отримали радісне повідомлення про те, що увесь польський табір остаточно знищений³⁴. У цей же час відправили до головнокомандувача Тугай Бея одного з хоробрих мужів фортеці

Фераг-Керман на ім'я Бозман Мегмед³⁵. Ще один день відпочивали на цьому місці, коли надійшла вістка, що в певній місцині тритисячне (3000) військо противника, яке рушило на допомогу польському таборові, оточене з метою знищення³⁶.

Хвала Аллагу, що з дня день ширилися радісні звістки про перемоги щасливого володаря Іслам Гірая III. Забракло сил у поганого ворога протистояти ісламським воїнам, із котрих складався форпост армії. (166) Завдяки хоробрості та величчю щасливої долі володаря І.Г. III ворог зазнав остаточної поразки.

В аєт з Кур'ану говориться: "Цю милість Аллаг дарує тим, кому побажає. Аллаг – володар великої милості³⁷". За допомогою Аллага прапори, позначені перемогою ісламу, були перенесені в країну невірних [поляків]. Понад сто тисяч (100000) воїнів-піхотинців формувалися в полки, дванадцять тисяч (12000)³⁸ стрільців, озброєних вогнепальною зброєю, вишикувалися на передній лінії. Продовжуючи військову традицію Чингіза і згідно з його законами, найщасливіший володар падишах І.Г. III зайняв своє місце на чолі армії. А командири ширінської³⁹ хоругви вишикувалися на правому фланзі, а мангутської⁴⁰ – на лівому фланзі. Таким чином упорядкована армія в середу, тобто двадцять шостого⁴¹ дня того ж місяця, розташувалась у гарному містечку Канеш-Обаси⁴². Після військової наради відпочили. В той самий день після опівдня покинули це місце і ввечері прибули до селища Гьок-Еві⁴³.

У четвер⁴⁴ із цього постою вирушили далі та прибули до містечка Кайирлак⁴⁵, що поблизу однієї з відомих та величезних рік, схожої до ріки Ніл, під назвою Озі⁴⁶. Тут вони розташувалися для перепочинку. Того ж дня одного чоловіка направили до прикордонних охоронців і начальника варту (17а) запорозьких козаків, які несли службу поблизу Дніпра з метою перегону кораблів. У цей час прийшов кур'єр з наказом від І.Г. III згаданому Тугай Бею та християнинові гетьману дніпровських козаків Хмельницькому про те, що "вони повинні чекати над рікою Анкіль⁴⁷ до нашого прибуття з ісламським військом⁴⁸".

(а) Прибуття козацьких чайок

Пізніше, в п'ятницю, числа двадцять восьмого⁴⁹ місяця ребіюль-агір, військо прибуло до фортеці Шагін-Кірман⁵⁰, яка побудована раніше одним із синів роду Чингізидів, Шагін Гірай Султаном⁵¹. Ця дуже міцна фортеця розташована над однією із великих переправ через Дніпр під назвою Діван-Кечиді⁵². Останнього дня місяця ребіюль-агір, в суботу⁵³, припливли до цього місця численні чайки запорозьких козаків для забезпечення переходу війська на другу сторону р. Дніпра⁵⁴. Частина сміливих татарських воїнів, не дочекавшись прибуття козацьких чайок, спішно перепливали ріку. Для цього, за давнім звичаєм,

зладнали із болотних рослин [очерету, верболозу, зілля] спеціальні пристрої, які називалися “магмель”⁵⁵, і вчепившись за [гриви] коней, перетинали ріку та перевозили свої вантажі (176). Після того, як величезне військо остаточно переправилося через уже згадану велику ріку, подібну до Нілу⁵⁶, відпочили одну ніч на протилежному березі. Пізніше, в неділю, першого дня місяця Джемазієллевел⁵⁷ після полудня вони вирушили з цього місця і через чотири з половиною години дороги зупинились у прекрасній квітучій долині для спочинку. Наступного дня, в понеділок⁵⁸ зранку, вирушили далі та після п’ятигодинної дороги прийшли до берега великої ріки Анкіль⁵⁹ і трохи відпочили. Вони продовжували рухатися вперед уздовж ріки протягом трьох з половиною годин, і знову зупинилися на березі цієї ж ріки.

Третього дня місяця Джемазієллевел, у вівторок⁶⁰, вирушили із місця останнього постою і після шестигодинної дороги почали переправлятися через відому ріку, так звану Саксаканлик. Ще на попередньому постої захворіла половина скакунів татарських воїнів хворобою кундус⁶¹. Через те затрималися [вони] на годину коло цієї ріки, щоб попоїти коней.

(б) Стан польського війська]

Перед тим спеціальне військо на чолі з Тугай Беєм та іншими відомими кримськими командирами було вислане на допомогу запорозьким козакам. (18а) Вони уже не раз завдавали сильних ударів польському війську і знищили не один ворожий табір. Вище уже йшлося про це.

Однак, видатні державні особи та інші авторитетні командири недоброзичливого польського короля згуртувалися довкола відомого командира фортеці Бар, гетьмана Потоцького⁶², що там тут перебував. Він мав двадцятичотиритисячне (24000) військо з найкращих воїнів, що влучно стріляло з рушниць, чудово володіло шаблями, – швидких, рухливих невірних противників, себто сатанинських слуг, та триста чи чотириста кінотників. Ними було захоплено близько двохсот (200) значних міст та фортець [українських]. Таким чином, за давнім звичаєм, кожен з них володів якимось великим краєм. Також мали у володінні скарбницю та військо. Відомі [польські] гетьмани: Калиновський, Ченявський⁶³, Адербольський⁶⁴, Балабанський⁶⁵, Софія⁶⁶ та Комісар⁶⁷ разом з іншими подібними Пишними командирами на чолі лукавої армії, не беручи до уваги силу кримських військ, (18б) з метою перемоги вирушили проти найщасливішого високого володаря часу І.Г.Ш. Після цього татарські війська сміливо вийшли вперед і стали перед ворогами, згідно з висловлюванням одвічного та всемогутнього Аллага в Кур’ані: “Воїстину Аллаг любить тих, що виборюють Його волю одностайно, ніби вони – міцний мур”⁶⁸. Таких маневрів

кримських воїнів поляки дуже злякались і в той же день відбувся великий запеклий бій⁶⁹.

Двовірш:

*Неможливо описати й охарактеризувати,
Пояснити та висловити ці події.*

Чотиривірш:

*Тремтіли гори, ніби від землетрусу,
І все навколо огорнула темрява.
Затоплена кров'ю землю, покинуту рослинністю,
Охопив вогонь і спалив квіти.*

(Продовження тексту). Коротко кажучи, в той світлий час третього дня місяця Джемазієлеввел [у вівторок]⁷⁰, воюючи підступних командирів противника не витримали натиску хоробрих татар. Тому, зазнаючи поразки (19а), почали втікати.

Двовірш:

*Неможливо порівняти леопарда з оленем,
Так само бій між левом та газеллю нереальний.*

Вони з пополотнілими обличчями не змогли встояти перед героїчними діями ісламських воїнів, тож змушені були кинутись навтьоки.

Двовірш:

*Не мали більше шансів вони,
Жодна людина не могла урятуватись.*

(Продовження тексту). Вищезгадані відомі польські гетьмани та командири потрапили в полон. Усі їхні солдати були страчені шаблями. Уся скарбниця поляків перейшла до рук кримського війська. Найбідніші татари одягали дорогі шуби, кожухи [дублянки] з хутра соболя і рисі, а також стали власниками золотих та срібних зливків. Вартість одного такого зливка дорівнювала стам, п'ятистам та тисячі золотих талярів.

Жоден з ворогів не врятувався в цій війні⁷¹. Два – три селища та дороги, якими втікали, були вкриті тілами убитих. Через те навіть воїнам – переможцям важко було рухатися шляхом.

Безмежна хвала Аллагу, що кримська країна стала такою багатою (19б). Це сталося вперше за її історію.

**§11. Приведення згаданих полонених командирів
противника до покровителя та володаря
держави хана І. Г. III**

Вірш:

*Захисник віри, найщасливіший володар та падишах
Почепив на пояс шаблю війни святої.
Піднявши меча перемоги,
Голоси, що славили велич Аллага,
Спричинили метушню піднесення на землі.*

Вищезгадані командири разом з великим гетьманом барським, невірним Потоцьким¹, та схожі на нього володіли найбільшим військом та скарбницею. Це були: Калиновський, Сенявський, Орабельський, Балабанський, Софія та Комісар². Усі ці невірні командири та воїни, що залишилися на полі бою закованими у кайдани, були доставлені до штабу армії високого володаря І.Г.ІІІ³.

**§12. Звільнення гетьмана Сенявського
й арешт інших командирів
у фортеці євреїв¹**

Вірш:

*Тому на світ безбожний сіялось добро.
Те, що невірні потрапили в полон, принесло радість,
А справедливість релігії Ісламу
Принесла щастя і добробут.
І в тих, хто намагався виступити проти волі Аллага
Були розорені обійстя.*

Вищезгаданий Тугай Бей (20а) звернувся з проханням про помилування одного з відомих командирів – Сенявського. За дозволом покровителя І.Г.ІІІ він був звільнений за плату² сорок тисяч (40 000) золотом. А решта людей, як уже згадувалось, утримувалась у міцній єврейській фортеці біля Багчесараю.

Безмежна хвала Аллагу, що із ханської династії Чингізидів йому судилося стільки разів здобувати перемогу. Адже випадок з ханом Гюлагу³, одним із синів Чингіза, в порівнянні з цим був зовсім іншою річчю.

Вірш:

*Звитяжна доля й сильний дух, його І.Г.ІІІ,
Освітили поступ держави
Він не зв'язував кожному ноги з боєм,
А ставав перед ним, ніби лев чи леопард.*

Він всюди подорожував і проллялося світло його
справедливості.
Його бажанням було обдарувати кожного щастям
і піднесеним райським духом.
Сильним було його знання, а віра справедливою.
З великою мужністю, він був героєм у всіх своїх діяннях.
Навіть мав бажання розповсюджувати владу на світ.
Розсудлива та зріла його душа не допускала ніякого
безладу в державі.
У своїх поглядах він був милостивий до кожної
людини,

А в характері не мав було жодної вади.
Якщо б вибухнув вогонь його гніву,
Кожен спалах запалив би якусь країну.
Коли падала тінь від його постаті на гору –
Навколо було світло, як від сонця.
Велич його була помітна звідусіль,
Тому поруч з ним тьмяніли сонце й місяць.
Від його могутності знесилилися противники.
Якщо хтось сховався від його сили –
Вже не жив на землі.
За його ви роком шаблею стинали голови.
Його щедрими руками відкривалися скарбниці,
А суворим поглядом застерігав підбурювачів.
Кожен був щасливим завдяки його милості,
Ніхто не потребував чужої допомоги.
Його трон, оздоблений золотом, та Пишнота корони
Були ознаками добрих намірів та володарювання.
Був він істинно віруючим у дотриманні правил шаріату,
Тому віра його була джерелом натхнення.
У всіх своїх намаганнях керувався святістю релігії
Ісламу,
Доказом його величності знову таки був Іслам.

§ 13. Повернення Іслам Гірая з походу з великою скарбницею і здобиччю до Багчесараю у свою резиденцію

Після дня перемоги армія хана (21а) його величності І.Г.ІІІ з радістю поверталася назад до Криму. То було третього дня Джемазієлев-вел¹. Приблизно на восьмий день цього ж місяця, в неділю², військо прибуло до фортеці Корсунь, яка належала в ту пору полякам. Тут

родич Тугай Бея – Муфту-заде³ Абдулла Челебі⁴ – прибув до Іслам Гірая III і повідомив його про те, що спеціально підготовлене польське військо перебуває біля фортеці Біла Церква⁵. Наступного дня⁶ прибув до хана Тугай Бей і мав урочисте прийняття. Вже за дві години перед фортецею Біла Церква були виставлені військові загопи до бою. Під час підготовки до битви з поляками⁷ прибув до Іслам Гірая III гетьман дніпровських козаків Б.Хмельницький з військом⁸ і заявив про вірність⁹ ханові. Цією заявою хан був дуже задоволений. Б.Хмельницький теж вирушив із військом до Білої Церкви.

11 Джемазіелеввел 1058 року¹⁰ (216) козацькі війська спустошили територію довкола фортеці на відстані трьох або чотирьох днів дороги і після прибули до місця розташування війська, яке становило форпост кримської армії. Вона розмістилася над річкою під назвою Туранлик. Армія хана складалася із татар, ногайців, черкезів, аккерманських¹¹ та румелівських¹² солдатів. Також до них приєдналися дніпровські козаки, тобто війська Б.Хмельницького. Всі ці численні солдати із шести-семи країн розмістилися на території, яку можна було подолати за п'ять або десять днів дороги. Військо налічувало 500 тисяч вояків і було великою армією¹³. Потім грабували, палили й руйнували замки та красиві міста, всю країну польського короля. Докладна розповідь про цю війну вийшла б за довгою.

[а) Атака козаків Б. Хмельницького]

5 Джемазіелеввел 1058 року¹⁴, в неділю, дозволено ханом командувач війська, яке складалось із дніпровських козаків^{14*}, розпочати війну. Вони прибули до фортеці під назвою Берзаке, що належала відомому шляхтичу Вишневецькому. При перших наступах козаки захопили цю фортецю і заволоділи великим багатством. У той же день Іслам Гірай III призначив племінника (22а) Нуреддін Султана (при посередництві Атабей Тімур Аги) командувачем армії.

Також призначив зі ширінських беїв Менглі Гірая командуючим військовою операцією іншого полку. Таким чином війська у кількості двох армій вирушили походом проти польського війська. Захоплюючи багато ворожих міст, підпалювали і руйнували їх. У результаті, мали велику здобич.

Піввірш:

Усі речі очевидні, немає потреби доводити.

У понеділок¹⁵ армія зупинилась біля замку під назвою Косівка для спочинку. Цей замок належав дніпровським козакам, тому мешканцям передали провіант, корів, овес і т.д. У вівторок, сімнадцятого числа згаданого місяця¹⁶, армія підійшла до польської фортеці під назвою Животів. Раніше ця фортеця була захоплена одним із полковників

війська гетьмана Б.Хмельницького. Мешканцями цього замку були євреї¹⁷. Солдати гетьмана полонили їх усіх і привели в подарунок кримському ханові. Хан їх роздавав і дарував своїм командирам та (226) іншим відповідальним особам.

Наступного дня¹⁸, в середу, розвідники повідомили хана про те, що поблизу вищеназваного замку розташована дуже важлива і міцна фортеця. Він терміново організував спеціальний військовий загін із вогнепальною зброєю. Призначив командиром Сюбган Газі Агу, відповідального за державну скарбницю, і відправив на фортецю. З допомогою Всевишнього Аллага ця військова операція теж увінчалась успіхом. Понад три тисячі найкращих полонених і провіант цього замку під час обіду представили ханові.

(б) Повернення армії з перемогою]

Гіджрі 19 Джемазієлеввел 1058 року¹⁹, за римським календарем²⁰ [1 червня 1648 р.] виданий наказ про підготовку до повернення в Крим. Захопивши та спустошивши землі ворога, армія гетьмана і хана з великою здобиччю та і блискучою перемогою 24 Джемазієлеввел²¹ поточного року вирушила назад. (23а) Армія через відомий ханський міст під назвою Хан-Кечіді над річкою під назвою Синя-Вода переходила на кримський бік.

Перед тим призначений командиром зі ширінських беїв Менглі Гірай захопив польську фортецю під назвою Берзане²². Далі він здійснив військовий похід углиб польської території. Повертаючись із великою здобиччю, тут з'єднався з армією Іслам Гірая III. Потім минули селище під назвою Гамам-Чокраги і прибули до селища Чапартіл. Туди прибув до хана з великого міста й міцного замку під назвою Бар один полонений – мусульманин з перекладачем. Хана повідомили, що дружина гетьмана [М.]Потоцького звільнила (23б) двадцять сім невільників мусульман, передала чоловікові для його потреб золоті та срібні гроші і провіант. Також вона прислала кримському ханові багато цінних подарунків.

Армія зупинилась у селищі Чапартіл і відпочила.Вищезгадані 27 (двадцять сім) мусульман зі скарбницею були доставлені судді. Отже завдяки Іслам Гіраєві III, мусульмани, котрі протягом 40–50 років перебували у руках поляків, теж повернулися на свою батьківщину.

Тут же аккерманські та буджакські солдати²³, за давнім законом релігії, 1/5 частину [хумс²⁴] своєї здобичі та прибутків віддали до державної казни. Їм самим було дозволено розійтися по домівках. Потім армія перетнула річку під назвою Чапар. І звітти відправлено кур'єра з вістю до Криму.

У останній день Джемазієлевел, перший день Джемазієлагір 1058 р. Гіджрі²⁵, армія хана зупинилась за річкою під назвою Анкул на березі річки під назвою Йонкол і відпочила. Тут солдати, згідно закону релігії ісламу, також здали хумс, 1/5 частину своїх доходів. 7 Джемазієлагір, у неділю, 1058 року²⁶ (24а) армія, з великим піднесенням проходячи різні населені пункти, прибула до р.Дніпро. Через міст від замку Шагін-Кірман солдати переправилися на другий бік. Того самого дня принесли листа від начальника сторожі та захисту кримської країни калгай Крим Гірай Султана до Іслам Гірая III про стан громадського правопорядку.

Кримська армія через фортецю Фераг-Керман прибула в район замку Ор. Тут було отримане радісне повідомлення про прибуття посланця московського царя зі скарбницею до хана. Тут же дозволили солдатам вирушити додому. Вони були задоволеними і щасливими.

(24^б) 12 Джемазієлагір^{26*} візир Сефер Газі Ага, подібний Арістотелеві, разом з іншими уповноваженими особами прибули до столиці свого султанату й осередку свого щастя – Багчесараю. З огляду на здобуття цієї перемоги у багатьох містах Криму проводили велике святкування.

Вірш:

*Всі як один молилися разом з шегріяром²⁷
та тішилися.*

*Придбали багато золота та інших коштовних речей,
Співали пісні в його честь і пишалися.*

Святкувала і забавлялась уся людність кримських земель, а в замках і містах тамтешніх відбувалися феєрверки і розмаїті веселі ігрища.

Вірш:

*Найщасливіший володар І.Г.ІІІ благополучно
розважився та насолоджувався життям, як у раю.
Володар пишної корони султан І.Г.ІІІ піднесено і
радісно провів свої дні, сидючи на троні.*

*Розсилав на всі сторони своїх могутніх командирів,
як небесна сфера,*

*Вони, почепивши пояси [портупей], були готові
служити йому,*

*Весело готувалися і радісно вирушили до своїх
щасливих місць.*

*Рожевощокі піддані ходили, наповнюючи золоті
келихи вином.*

Співали гарні пісні під музику сазу, (25а)

Раділа душа та тішилося серце.

*Ця досконала держава продовжуватиме існувати
до кінця світу.*

[в) Страчення султана і візиря. Приведення Мегмеда IV на трон]

У цей час османський великий візир Гезар-паре Агмед Паша²⁸, який лише здавався слухняним і відданим, а насправді у глибині серця ховав невірність і зраду, направив міністра внутрішніх справ, або коменданта палацу Агмед Агу з листом²⁹ до Іслам Гірая III. У листі візир передає і наказує прислати до Істанбула полонених (256) командирів³⁰ та частину їхніх солдатів. Іслам Гірай III повідомив про те, що ці полонені належать тим військовослужбовцям, котрі героїчно воювали у війнах з ворогами. Отже, полонених без їхнього дозволу віддати не можна. Кримські командири пояснили це посланцеві великого візиря розумними доказами і відправили його із порожніми руками до Істанбула.

Тоді комендант палацу Агмед Ага, ще не дібравшись до Високої Порти, дізнався, що, вищезгаданий візир страчений, за безсоромні дії та негативні вчинки. Був убитий також султан Ібрагім³¹.

Гіджрі [18 Реджеп 1058 року]³² восьмирічний Мегмед хан (26а), син убитого султана Ібрагіма, був урочисто піднятий на трон³³. У зв'язку з цією подією з Істанбула за давнім звичаєм відправили ханові Іслам Гіраєві III шаблю, оздоблену золотом, каптан і листа з пропозицією поновити давні угоди. Цю місію виконував дуже мудрий і розважливий Бегрем Ага. З іншого боку, раніше прибулий до Криму уже згаданий Агмед Ага при прибутті в Істанбул зник від страху. Повернувся він до Порти зі старшим чоловіком Реджеп Ефенді, представником хана. Він так урочисто був прийнятий, (26а) що ніде і ніколи подібного не бачив.

Коли відбувалися ці події, автор цих рядків Сенаї теж почувався задоволеним і щасливим³⁴.

Плани кримського хана Іслам Гірая III були такими вдалимими, що він за один рік здобув дві блискучі перемоги³⁵. Раніше він здійснив два військові походи на Польщу. Того ж року, в перших числах шабан³⁶, на прохання послів дніпровських, тобто українських козаків³⁷, хан призначив командиром війська брата калгая Крим Гірая – славетного звитяжця. Він здійснив військовий похід на противників релігії³⁸, котрий теж завершився перемогою кримської армії³⁹. Всі, хто брав участь у війнах, були матеріально захочені, отримали багато подарунків (27а) і почувалися щасливими.

Вірш:

*За повелінням хана був влаштований приємний
і розкішний банкет,
Тому вони розважалися, як в саду Ірему⁴⁰.
Велич його була, як небесна сфера,*

*Він був найщасливішим володарем часу, робив усе
необхідне для веселоців і забав.
Обходив усіх людей, як лев, що аж око небес здивувалось.
Було безліч золотого посуду,
Наповненого смачним вином⁴¹ кольору рубіну і араком⁴².
Зі славою і величчю радісний світ був прикрашений
орнаментами, ніби картини.
Від радощів втішалась душа небесна.
Від мелодії сазів⁴³, яка тішила серце,
Та задушевних пісень зацвіло обличчя небес.*

Перед тим, як відрядити на війну, хан викликав свого брата до себе, і повели вони розмову про те, (276) що ще їхні предки від часів пророка Ноя жили мрією про створення світової держави. У спадщину предки залишили гідне ім'я. Брати з молитвами згадували своїх предків. “Наш рід є військовим, – розповів старший брат і додав, – Аллаг найвищий кожному вказує якусь дорогу, а нам визначив шлях воїнства і справедливості. Хай Всевишній допоможе тобі і захистить^{43*}”.

Після слів таких, обдарувавши брата перлами та клейнодами, віддав до його сповнених доброти рук керівництво татарською армією і вручив йому каптан і шаблю. Після цього послав його на війну з поляками.

Дня восьмого шабан поточного року⁴⁴, у п'ятницю, (28а) армія Калгай Султана⁴⁵, минувши ряд населених пунктів, прибула до замку під назвою Мері-Можос на відстані 7,5 годинної дороги від фортеці Бар. Територію довкола Бара було підпалено і зруйновано. Наступного дня після семигодинного руху відпочили біля добре забезпеченого замку. Дня десятого шабан⁴⁶ після восьмигодинного маршу атакували і захопили якусь велику фортецю. Стіни цієї споруди зрівняли з землею, а солдати противника були знищені.

[г] Прибуття Б. Хмельницького до штабу кримської армії. II спільний похід на Польщу]

Армія рушила вперед і після чотиригодинного маршу зупинилася на ніч біля замку під назвою Озавіський. Воїни вирушили далі й через чотири години дороги прибули до фортеці під назвою Салле. Недалеко від цього місця розташувалися військові табори дніпровського гетьмана. Гетьман цих козаків Б.Хмельницький разом із відомими сотниками й військом із 10 тис. чоловік прибули до штабу татарської армії. (28б) Під час урочистого прийому козацькому гетьманові та командирам одягли цінні каптани, тобто верхній одяг. Вели мову про те, що польська армія розчарована і налякана наступом татарських воїнів.

Потім спільно рушили на головне місто польського короля Львав⁴⁷. У п'ятницю, 23 числа благословенного місяця Рамазан⁴⁸ армія, наче море, оточила величезну фортецю Львів. Учені та філософи, які були в армії, зібрались у наметі Калгай Султана. (29а)

Після намазу⁴⁹ читали благословляючі молитви і розповідали про великих полководців, зокрема, про Олександра Македонського. Імами^{49*} Мегмед Ефенді, Бабай Ефенді-заде і Каді Мегмед Ефенді читали зі священого Кур'ану суре "Здобуття"⁵⁰. Після цього із чотирьох сторін почали наступ на фортецю Львів і штурмували її⁵¹. Зруйнували палац короля, костьоли, ринки, базари, які від часу Адамового не зазнавали жодних руйнувань, зібрали багато здобичі.

Піввірш:

Описати це чи витлумачити словами неможливо.

У цей час дніпровські козаки разом із воїнами Тугай Бея оточили дуже міцну фортецю Соколів⁵².

Вірш:

*Вистежуючи ворога, воїни сміливі, як леви,
Вогнем палили їх.
Закривавлені крила ворога звисали з краю небес,
Долю часу визначала повінь жаху.
Та й самі звитяжці притомилися,
Тіла їхні виснажилися надмірною працею.*

Протягом 3-4 днів тут велися такі запеклі бої, що небесне склепіння від диму пожарищ набуло кольору темного, як індиго. Навколо нищили і плюндрували паланки, селища, родючі землі й високі будівлі.

Внутрішній замок⁵³ Львова був дуже міцним, тому Крим Гірай особисто командував оточенням замку. Іншим військовим було дозволено здійснювати наступ на інші польські райони. Брат Тугай Бея Султан Гелді Мірза поїхав у сторону Кракова, бей ширинів – у сторону ріки Дністер⁵⁴, Аділ Мірза разом із Осман Челебі рушили в інший край. Вони повернулися з великими доходами і безліччю полонених. Навіть простий татарин не погоджувався мати 30-40 полонених. (30а) Таким чином командувач армією Крим Гірай протягом 22 (двадцяти двох) днів утримував Львів у блокаді.

Вояки противника, що перебували у фортеці, вислали свого посланця до дніпровського гетьмана Богдана Хмельницького з такими словами: "Дамо 200 000 (двісті тисяч) золотих у скарбницю, а також заплатимо поголовний податок"^{54*}. Гетьман повідомив про це хана – і пропозицію противника було прийнято. Хан послав командира Періш Агу до жовнірів, котрі знаходилися всередині внутрішнього замку Львова. Коли вручили йому 200 (двісті) тисяч золотом, тоді припинили стрілянину, а блокаду міста зняли⁵⁵.

[д) Завершення походу]

Вдень 3 шеввал⁵⁶, у понеділок, на 80 (вісімдесяти) возах привезли сукна й інші речі на суму 200 (двісті) тисяч талярів⁵⁷, які упродовж 3-х днів поділили між командирами. Коли принесли до намету хана скарбницю на 200 (двісті) тисяч золотом, Іслам Гірай III запросив до себе гетьмана дніпровських козаків Б.Хмельницького і Тугай Бея. (30б) Одягнув їх у цінні хутряні шуби і подарував шаблі. Потім уповноважив їх зі своїми військами знищити і пограбувати столичне місто польського короля та інші міста в глибині його краю.

Сам же 6 шеввал⁵⁸, в суботу, вирушив до Криму. Увінчане звитягою військо, здорове і з багатою здобиччю, задоволене й веселе, маючи у своїй владі цілий край гяурів, поверталось додому. По дорозі, минаючи кордони воеводства Богдан⁵⁹, він отримав багато цінних подарунків та провіанту. Воеводство Ефлак⁶⁰ також зі страху вручило ханові дуже велику скарбницю і подарунки. Не торкаючись до цих речей, володар подарував їх своїм візірям Іслам Азі та Шір Мердану.

Настала зима, тому деякий час пробули на території Аккерману⁶¹. Після свята жертвоприношення Курбан⁶² у цій фортеці, вирушили далі. (31а) Проминули багато замерзлих річок і через аккерманський міст прибули до Акмесджіда⁶³.

Серед зустрічаючих султана був і автор цих рядків Мегмед Сенаї. Вітав хана кожен, світ сповнився веселощами і радістю, а на обличчях усіх ясніла усмішка.

§ 14. Запрошення високим та найщасливішим володарем гідного султана до Багчесараю для поздоровлення з успіхами і вручення цінних подарунків¹

Хан хотів на декілька днів запросити і побачити свого брата Крим Гірая і організував йому урочисту зустріч. Запросив його до Багчесараю, але раптово поширилась якась інфекційна хвороба під назвою веба². Тому хан вирішив зимувати в палаці Гаджі й запросив туди брата. Калгай Гірай прибув і вручив Іслам Гіраєві скарбницю і багато цінних подарунків, які отримав у результаті війн з противниками. (31б) Хан прийняв його з великими почестями.

Вірш:

*Тільки золота та коштовностей було стільки,
Що затьмарили світло сонця та місяця.
Від найповніших гарних розповідей
Зорі на небесах стали ще яскравішими,
Скинувши проміння на землю.*

Таким чином хан, який ворогів нівечить вогнем, а для своїх друзів є ласкавим, сповнив у чотирьох сторонах світу свої прагнення і забезпечив собі спокій, з радістю і задоволенням провів холодну зиму.

Ранньої весни³ він знову прип'яв на боці меч битви та війни.

§ 15. III військовий похід високого найщасливішого володаря І. Г. III на Польщу

Дня 17 Джемазієлеввел, у суботу Гіджрі 1059 року¹ після багатьох тріумфальних походів Іслам Гірай III на чолі своєї армії знову вирушив на Польщу.

Того дня відбули посланці дніпровських козаків. (32а) У Фераг-Кермані вони подарували п'ять гармат для татарської армії, а також повідомили про прибуття польського короля до Львова і про розташування польських таборів у фортеці Бар. Пізніше, тобто у понеділок², вийшли із селища Мода, проминули населені пункти Каят, Сабат, Гегенлі й зупинились для відпочинку в селі Сари-Чакмак. Ще пізніше рухалися повз села Гегеш-Вей і Бібулеш та прибули на територію Фераг-Керману – фортеці³ на кордоні ісламських земель. Там прибув до татар один посланець московського царя з великою сумою податку – більшою за ту суму, котра була встановлена ще з давніх часів. Посланця привели до Іслам Гірая III. Велику частину отриманих податків роздали солдатам, (32б) а решту здали під охорону в фортецю Фераг-Керман.

Достойний, як Олександр Македонський і Дарій⁴, найщасливіший володар хан І.Г.ІІІ вирушив у останній день Джемазієлеввел⁵ із військом, схожим на море, на священну війну. Проминувши селища під назвою Агадж, Чоплу і Гокевлі, наблизились до р.Дніпро. Минали ще такі населені пункти: Капар, Тамгали-Таш, Іракчик, Кара-Капи, Їлки-Сую, Ташлик, (33а) Саксаганлик. Тоді опинилися на березі р.Дніпро. Сюди ж прибули посланці гетьмана дніпровських козаків Б.Хмельницького і поклялись у вірності й підданстві кримському ханові. Потім через перехід під назвою Молла-Шай переправилися на другий бік р.Дніпро, яка за могутністю схожа на Ніл. Далі татарські вояки перейшли ще одне село під назвою Чортан і прибули в район ріки Колинджак для відпочинку. Наступного дня другий день рушили в с.Чапартіл. Туди повторно прибуло посольство від запорозького гетьмана Б. Хмельницького з повідомленням про те, що його військо готує зустріти хана⁷.

Після одноденного перепочинку в Чапартілі Іслам Гірай III з армією перейшов ріку під назвою Синя-Вода й опинився перед фортецею Буке. В цей час гетьман Б. Хмельницький завдав поразки польським жовнірам – шпигунам і передав їх ханові. Після отримання інформації вони за наказом хана були страчені.

Татарська армія вирушила від Буке і через населені пункти Ташлик, Животів, Васильків (336) і Махнівка⁸ прибула до фортеці Острог. За дві милі від замку Пояр перейшли якусь річку між фортецями Іставропіль і Краснопіль⁹.

Роташувались біля відомого замку під назвою Старокостянтинів¹⁰. Потім передова частина ісламської армії разом із дніпровськими козаками і всіма кримськими воїнами отаборилися навколо замку Каменіче¹¹.

а) Напередодні Збарзької війни

Відійшовши від вищезгаданого замку, на території між таборами татарських військ і дніпровських козаків зустріли 1000 (тисячу) жовнірів із польських таборів, що намагалися проникнути в кримську армію і взяти язика, тобто вивідати інформацію. Ці польські жовніри вступили в сутичку з азовськими вояками, і в бою понад сотню втратили, а решту приведено до хана Іслам Гірая III. (34а) Від цих полонених дізналися, що польська армія в замку Збараж¹².

Після покарання полонених у той же день без затримки рушили в напрямку Збаража. В обідню пору наблизилися до замку і відправили командира Омер Алі Оглу¹³ з 60 (шістдесятьма) воїнами вперед для здобуття язика. Кримське військо вирушило услід за ними. Цей командир наблизився до табору противника і захопив 300 (триста) коней та 10 (десять) вояків польських та австрійських¹⁴ і привів до хана. Отже, Іслам Гірай III переконався, що військо ворога дуже близько. Тоді негайно наказав своїй армії наступати. Приблизно о 15–16 годині, після обіду¹⁵, кримські воїни оточили польську армію з чотирьох сторін.

[б) Початок війни]

Тут почалися часті важкі бої¹⁶, тому що було дуже мало часу. Понад 1000 (тисяча) вояків противника¹⁷ покладали голови під шаблю, а багато невірних узято в полон. Син хороброго Газі Бея – Азамет Мірза – того ж дня випив напій смерті¹⁸.

В цей день¹⁹ дніпровські козаки швидко підходили і з'єдналися із кримськими воїнами. Потім Іслам Гірай III увечері²⁰ провів військову нараду. (34б) Внаслідок обговорення різних питань стало зрозуміло, що всі відбірні жовніри короля Польщі разом із відомими командирами перебувають у фортеці²¹. Також там розташувались понад 40 (сорок)

тисяч вояків противника²², переважно поляки й австрійці. Вони побудували навколо замку Збараж укріплення²³, оточили його навколо кількома ровами й оборонними спорудами, де розмістили чимало гармат, викопали окопи та спорудили міцні башти. Інакше кажучи, супротивники дуже добре підготувалися до оборони і не залишили можливості добратися пішо чи кінно до замку із жодної з чотирьох сторін.

Однак воїни гетьмана і хана зі свого боку провели бої й одночасно закидали землею їхні укріплення, викопали тунелі, поставили пункти спостереження зі всіх боків та розмістили свої гармати. Таким чином, до польських вояків більше не могло надходити ні зброї, ні провіанту, а спокій і безпеку їх порушено. Ті зрозуміли, що після вичерпання запасів харчу та спорядження вони будуть переможені.

в) Подальший хід війни

(35а) Іслам Гірай III схвалив план військових дій, і візир Сефер Газі Ага підтримав його. Наступного дня²⁴, у неділю, тюркська армія була готова до наступу. Війна почалася²⁵ пострілами з гармат. Після обіду хан послав усіх своїх воїнів, у тому числі з вогнепальною зброєю, на лівий фланг²⁶. Коли тюркська армія почала наступати справа і зліва, розгорнулися запеклі бої. Польська кіннота з одного боку напала на дніпровських козаків²⁷, тому хан надіслав племінника Мурад Гірая на допомогу козакам. Його війська до вечора вели завзяті бої з противником²⁸.

(35а) Вірш:

*Це два війська, наче гори Кафи,
Одне одному ніби показували велику "гру".
З прибуттям вояків поле битви стало схоже на море.
Всі воїни-сміливці були в захваті
Та прагнули воювати.
Ця "гра" нагадувала бунт смерті, (35б)
Почорнілі воїни вступили один за одним в
Рукопашний бій, І вже їхні обличчя заюжилися
кров'ю.*

Велика частина польської кінноти²⁹ була витята геть шаблями. Ще більша частина зазнала полону, а решту – загнано в улоговину біля Збаража. Вже наступного дня³⁰, тобто у понеділок, кіннота ворога втратила силу і не могла далі атакувати.

Постріли із гармат добре налякали мешканців вищезгаданого замку. У боях брав участь бей Фераг-Кермана³¹, який виявив хоробрість і показав верогам свою силу. У вівторок³² упродовж цілого дня наші воїни продовжували стріляти з гармат по позиціях супротивника, а величезна битва тривала з ранку аж до вечора³³. Коли кримське військо

відходило для відпочинку, тоді польський табір напав на гармати дніпровських козаків. У цій битві загинуло багато людей з обох сторін.

Піввірш:

З обох боків гинули воїни, а вигоду отримала релігія Ісламу.

[г] Зустріч гетьмана Б. Хмельницького з тюркськими командирами]

У середу³⁴ Б.Хмельницький прибув до штабу армії і зустрівся з командирами. Вирішили ліквідувати укріплення замку³⁵. У четвер³⁶ були воїни з Аккерману, Буджака, румелінські воїни і Айтемур Бей та стали до лав кримської армії. Іслам Гірай III урочисто прийняв їх і вручив подарунки.

Того дня прийшов до тюркського штабу один жовнір, що покинув польську армію, і розповідав: “Польські вояки у дуже великій скруті, від тривалого оточення втратили розум. Обложені з усіх чотирьох сторін, вони більше не хочуть терпіти і мають намір втекти із замку, навіть готові прийняти смерть³⁷”.

У п'ятницю³⁸ не воювали.

У суботу³⁹ виникла сутичка між польською кіннотою і вояками Субган Газі Агі⁴⁰. Польські жовніри на конях утікали назад в укріплення.

У понеділок⁴¹, 1649 р. тюркська армія цілий день обстрілювала противника з гармат і вогнепальної зброї. У віторок⁴² продовжувались бої з обох сторін. У цей момент до ста поляків, які виходили за кормом для худоби, були захоплені татарськими воїнами. В середу⁴³ укріплення козаків склали єдине ціле і наблизились до польських окопів. Потім зранку до вечора і цілу ніч до ранку точилися затяжні бої, так ніби світ увесь зайнявся вогнем і полум'ям. У четвер⁴⁴, коли окопи козаків сягнули окопів супротивника, почалася дуже запекла битва⁴⁵, вогнем і димом був повністю охоплений замок Збараж. Козаки гетьмана Б.Хмельницького провели такий блискучий бій, виявили такий героїзм, що описати це неможливо. Навіть був захоплений і покараний на горло посланець із листом до польського короля, якого вислали обложені⁴⁶.

У суботу⁴⁷, коли продовжувалась битва навколо замку, був схоплений один жовнір, що видавав себе за жebraка. В середині його милиці виявили листи до короля з проханням надати допомогу. Так дізналися про важке становище поляків, які перебували всередині замку. Цей жовнір був страчений. У неділю⁴⁸ не воювали, тільки лунала бойова музика.

[б) Польська армія просить миру]

Із польського табору прибув до тюркського штабу армії посланець, котрий називався Комар, із проханням пожаліти їх. (37а) У понеділок⁴⁹ ще 100 (сто) польських жовнірів було розгромлено. Посли, котрі прибули повторно, промовляли: “Віддамо п’ятирічний податок⁵⁰ за один раз і обдаруємо всіх ваших воїнів подарунками, тільки змилуйтесь!” – “Нехай до нас прийдуть командири⁵¹ ваші, Вишневецький. Конешпольський і Сенявський. Всіх ваших коней та зброю ви повинні здати нам”, – ось так відповіли польським послам.

У вівторок⁵² повідомили про те, що військо⁵³ готується до наступу, але він не розпочався, тому воїнам⁵⁴ дали відпочити. У цей час із польської армії прибув один жовнір із повідомленням, що в замку 1 (один) кг зерна продається за 20 грош⁵⁵. У середу⁵⁶ битви теж не було, тільки тривали взаємні салютні постріли з гармат. У той день прибули двоє товмачів і доповіли про те, що незабаром вищезгадані командири прибудуть до Іслам Гірая.

У четвер⁵⁷ знову прибули з замку послы з пропозицією помиритися, а також прохали хана про охорону своїх командирів, щоб їх не стурбували. Хан призначив коменданта Сулейман Агу, начальника морського узбережжя Омер Газі (37б) Агу, щоб вони здійснювали відповідну підготовку для прийому й охорони польських командирів. Коли було створено всі умови для прийому, польські командири не наважилися прибути і повідомили про свою підозру, що якщо з’являться, всі будуть страчені, а тому відмовляються від візиту і просять пробачення.

[б) Атака запорозьких козаків]

У п’ятницю⁵⁸, 1649 р. козацьке військо почало наступ на укріплення противника. Після важких боїв окопи зрівняли з землею, перетворили на могили убитих жовнірів. Багатьох воїнів захопили у полон, крім цього, зі всіх сторін тривали погроми і підпали. Козаки грабували, захоплювали коней. Того вечора після намазу⁵⁹ підпалили башту фортеці на очах супротивника. Під час цієї операції тривали такі сильні бої, що здавалося, ніби на землю спадають зірки. Стріляли з гармат і вогнепальної зброї. Битва точилася до ранку.

У суботу⁶⁰ війна продовжувалась. Уночі близько 2000 (двох тисяч) воїнів противника вийшли з замку і сховалися в окопах, щоб у зручний час напасти на козацькі укріплення. (38а) Дніпровські козаки розпізнали хитрий намір поляків і почали атакувати. Козацьке військо провело блискучий бій. Польські вояки з порожніми руками втекли у фортецю. В неділю⁶¹ і понеділок⁶² битва продовжувалась гарматним обстрілом Збаража зусібіч.

У вівторок⁶³ один хлопець, котрий утік із замку, розповів, що від голоду мешканці не здатні рухатися⁶⁴.

[є) Прийняття рішення про нову атаку]

Дніпровський гетьман Б.Хмельницький прибув до штабу армії і зустрівся з І. Г. III. Прийняли рішення здійснювати новий наступ на противника.

У середу⁶⁵ бої тривали. Дізнались, що у фортеці Тернопіль^{65*} дві дуже гарні гармати, рівних яким немає. Іслам Гірай III негайно вислав свого представника, особу, відповідальну за скарбницю⁶⁶, до [Б.]Хмельницького й уповноважив командира Сеїд Алі зі своїми воїнами [загоном] (38б) разом з козаками здобути і привезти ці гармати якнайшвидше. У четвер⁶⁷ найхоробріші польські жовніри атакували укріплення дніпровських козаків⁶⁸. Поранили багатьох козацьких воїнів, захопили 5–10 прапорів і швидко повернулись. У той час ополудні командир Сеїд Алі, заволодівши вищезгаданими гарматами у фортеці Тернопіль, привіз їх до штабу армії.

[ж) Підготовка до бою біля фортеці Тернопіль]

Наступного дня, тобто в п'ятницю⁶⁹, Ісламські воїни у великій кількості хвилями прибували до фортеці готові атакувати з чотирьох боків.

Наступ дніпровських козаків з боку їх укріплень на місто цього разу був невдалим. Тому негайно розпочалась атака⁷⁰. В суботу⁷¹, як і раніше, продовжувались бої з оточенням ворогом. У цей час азовські вояки затримали двох людей: один із них був поляк, а другий – молдаванин, і привели до хана для допиту. Вони розповідали, що “король Польщі з великою армією повинен прибути до замку Броди⁷², аби надати допомогу своїм жовнірам, (39а) котрі обороняють тернопільську фортецю. Ми були на службі у пана Горлієвського⁷³, вийшли зі своїх укріплень, але не врятувалися від блокади і потрапили в полон. Поляки теж захопили двох татарських військовослужбовців, одвели їх до короля. Таким чином, тепер володіємо інформацією про вас. Чули, що сьогодні король прибуде до замку Броди і пришле послів, щоби установити спокій. Захоплено ще двох поранених дніпровських козаків⁷⁴, почали їх лікувати. Якщо поліпшиться їхній стан здоров'я, то пришлють їх до хана. Більше нічого не знаємо”.

[з) Становище короля Польщі]

Після з'ясування загального стану короля та його армії того ж дня⁷⁵, після обіду, з табору противника втік ще один козак-пушкар і з'явився у штабі армії. Він доповів, що “у фортеці люди голодують, закінчився провіант, втрачено сили, іззовні нічого не надходить. Тому всі

мешканці ухвалили рішення у неділю⁷⁶ ввечері утекти з фортеці”. В останній день місяця Реджеп⁷⁷, для отримання важливої інформації від польської армії через взяття язика (39б) були відряджені такі командири: Кая Бей, Аділ Бей і Мугаммед Мірза.

На початку місяця шабан, у понеділок⁷⁸, двоє на конях утекли із оточеного табору супротивника і з’явилися до хана. Після допиту про те, яким чином і чому прийшли, розповіли вони про те, що “вночі вибухнула суперечка між жовнірами в укріпленні, було вчинено злочин. Командири послали нас до них, щоб дізнатися про причину скандалу і повернутися. Але ми, коли наблизились туди, скориставшись нагодою, втекли. Оборонці фортеці дуже мляві, і якщо голодуватимуть, більше тижня не витримають, та не трапиться цього, бо ми готові прийняти смерть із ваших рук”. У вівторок⁷⁹ один козацький воїн, повернувшись після втечі з полону до свого табору, доповів про те саме. У другій половині того ж дня Тімур Ага (візир Нуреддін Султана) зустрівся з Ак-Сеїд Багадиром, котрий прийшов від командирів, що були раніш відправлені у розвідку. Він повідомляв, що вони ще не виконали доручення, тому що король (40а) Польщі з’єднав усі табори і прибув у фортецю під назвою Білий Камінь⁸⁰. Звідтіля вирушили до фортеці Тернопіль⁸¹. Тієї ночі попередили всіх татарських вояків змобілізуватися і бути повністю готовими на завтра⁸².

[и] Заходи Сефер Газі Аги і повідомлення про це гетьмана Богдана Хмельницького]

Вранці наступного дня⁸³, у середу, повернулися Кая Бей, Аділ Мірза і Мугаммед Мірза з розвідки без необхідного язика. Вони доповідали: “Не знайшли ні сліду, ні знаку від таборів короля. Але затримали одного християнина з народу і запитали його, а він сказав, що бачив короля з військом, який справді рушив на тюрків. Можемо доповісти, що таки насправду король близько перебуває”. Потім усі командири і відповідальні особи уряду зібрались у штабі Іслам Гірая III. Візир Сефер Газі Ага порадив ужити таких заходів: “негайно повідомити гетьмана дніпровських козаків Б. Хмельницького про теперішній стан. (40б) Пропонувати йому, щоб відібрані озброєні стрільці йшли разом з нами проти короля. А решта війська хай продовжує атакувати ворога з окопів і не дає обложеним ні хвили спочинку. Треба організувати табір із турецьких вояків і відомих командирів, обрати Мурад Гірай Султана командувачем. Вони мають оточити табір противника і вступити з ним у битву. Іслам Гірай повинен особисто разом із вояками вирушити проти короля Польщі і розпочати військові дії, не очікуючи допомоги від інших таборів”.

[i] Захоплення одного єврея]

Іслам Гірай III схвалив заходи й уповноважив Сиртлан Мірзу (із роду Ор-Мугаммеда⁸⁴), разом із іншим командиром, також на ім'я Сиртлан (із роду Мансурів⁸⁵), піти зі своїми підлеглими на розвідку серед жовнірів короля. В другій половині дня Аділ Мірза (із роду (41а) Орак⁸⁶) захопив одного єврея з королівського табору і привів до хана. Під час допиту той сказав: “Я служу в армії короля. Є 8 (вісім) тисяч австрійських вояків, закованих у кайдани. Ще 16 (шістнадцять) тисяч вояків має він сам, а також 50 (п'ятдесят) тисяч мобілізовано з фортець Києва і Литви, теж перебувають у його підпорядкуванні. Вони визначили між собою день, коли всі разом учинять напад на вас. Вони теж дізналися про кількість і силу ваших вояків, тому добре підготувались”. З огляду на це візир Сефер Газі Ага, за раніше ухваленим рішенням, відправив Періш Агу⁸⁸ до гетьмана [Б.]Хмельницького надати військову та іншу потрібну допомогу для утримання противника в облозі⁸⁹. Потім дніпровському гетьманові дали коня, і всі разом вирушили на короля Польщі.

[i] Допит полонених]

Невдовзі дорогою повернувся чоловік із числа попередньо висланих у розвідку, мірза Сиртлан, і розповів: “Ми зустріли біля фортеці (41б) Білокамінської⁹⁰ польський табір. Зовсім недавно затримали 300 (триста) жовнірів противника та стратили їх. Захопили знаного невірного Жолкевського⁹¹”. Потім помолився і побажав Іслам Гірай III завжди виходити переможцем. Це побажання віщувало перемогу і осяяло душі тюркських воїнів. Через деякий час повернулися з успіхом та радістю самі мірзи Сиртлани. Полонені розповідали: “Король польський має при собі 30 (тридцять) тисяч вояків. Решта мобілізованих щойно прибули до Ільбава⁹²”. Як тільки отримали цю інформацію, негайно вислали на розвідку Гюль-Агмеда із роду Орак⁹³ і разом з ним п'ять відомих командирів. Іслам Гірай III перейшов річку Тернопіль і в суботу⁹⁴ зупинився для спочинку. Тут допитували жовніра, затриманого мірзою Гюль-Агмедом, свідчення (42а) якого підтверджувалася раніше затриманим мірзою Сиртланом язиком. Він доповідав: “Король має 30 (тридцять) тисяч заарештованих вояків. Поки що не прибуло військо з Литви. Король перебуває близько і до ранку може впритул наблизитись”.

Наступного дня⁹⁵, в неділю вранці, Іслам Гірай III вишикував свою величезну армію праворуч і ліворуч, підняв прапори Чингізхана, ов'яні звитягою, і повів уперед. Саме в цей час захопили ще одного вояка супротивника, котрий доповів: “Сьогодні вранці король теж вирушив. Бій між двома арміями неминучий”.

[й) Блокада армії короля і жорстокий бій]

Щоб заступити дорогу польському королеві і зустріти його, армія хана швидко рухалася, долаючи різні перешкоди.

Командири з роду Мансурів, Ораків і Ор-Мегмедів, котрі мали у підпорядкуванні по п'ять і десять тисяч вояків відповідно, були уповноважені накрити армію ворога з тилу і вести там битву. Отож, здійнялися прапори Іслам Гірая III (426) з чотирьох боків – і армія противника опинилася в оточенні.

Саме цього дня почався такий запеклий бій⁹⁶, що від часу пророка Адама не траплялося такої війни. Не давали ворогові жодного помилування чи можливості перебувати в спокої. Блиски гострих шабель від полудня аж до вечора переповнювали чашу небес, а пил з-під копит мусульманських покрив небесне склепіння мороком. До 16 години, часу богослужіння, більшість жовнірів поклали голови під шаблями. Було захоплено 1000 (тисячу) королівських возів зі скарбом та провіантом. Відрубано голови 7 (сімом) тисячам вояків супротивника, і з мусульман загинуло 5–10 (п'ять-десять) душ. Надвечір обидві армії розійшлися.

Було виставлено військові пости спостереження між ворогуючими сторонами.

Король зрозумів, що зазнав поразки, що світ йому став малий і тісний, тож почувався важко. Вранці наступного дня⁹⁷ надіслав листа⁹⁸ з проханням миру. Його послі прибули до Іслам Гірая III і зачитали листа: “Ви є нашим падишахом. Було багато боїв і сутичок, але ми зрозуміли свою провину. Я зрозумів, що дозволено мені, а що ні, що можу, а чого не можу. Моя провина в тім, що виступив проти хана. Хай буде від мене все, чого тільки забажаєте, аби лише змилювались і не нищили, не спустошували одним ударом цілого краю землі моєї”.

Сенаї описує у двовірші ці події таким словами:

*Хіба можливе зіткнення лева з оленем,
Чи можливий бій між шакалом та тигром.*

[к) Прохання короля]

(43а) Король прохав: “Надайте мені можливість прожити під опікою мого падишаха. Прохаю прийняти мій поголовний податок”.

За давнім звичаєм хан Іслам Гірай III завжди обдаровував своєю милістю, тих хто її прохав. Але в даному разі він надіслав королю листа⁹⁹ такого змісту: “Я виконаю твоє прохання тільки в тому разі, якщо ти вірно і правдиво передаватимеш цю розмову кожному. Пропоную зустрітись відомому міністрові короля, старшому канцлерові¹⁰⁰, з моїм візиром¹⁰¹. (43б) Про наші умови¹⁰² отримаєш відомості мого

вищезгаданого візиря”. Почали підготовку до прийому канцлера короля. Потім розпочались¹⁰³ переговори¹⁰⁴: “Невірним є повідомлення, що навколо багато різних родів військ. Війська розташовані з оборонною метою, проти нападів зліва і справа. Татарські воїни сильні, отже годні грабувати і руйнувати. (44а) Виходить, не можна врятувати майно короля і його вояків, тому даремно вживати якихось заходів. Необхідно лиш підтримати короля, щоб урятувати його життя”. Обговорили всі умови й ухвалили рішення. З ним ознайомили хана.

Тієї ночі посол короля повернувся і повідомив його про результати переговорів. Король зібрав у себе гетьманів та командирів. До ранку обговорювали всі події, що сталися.

[л) Питання про дніпровських козаків і угода]

З самого ранку¹⁰⁵ татарські вояки почали наступати на польських жовнірів і грабувати їх. Саме в цей час поляки у різних місцях підняли капітуляційні хоругви на знак помилування.

Охоронці привели¹⁰⁶ до Сефер Газі Аги старшого канцлера¹⁰⁷. Він проговорив: “Чого потребуєте від нас?” Візир відповів: “Ви прохали перемир’я у нас. Ми тут маємо понад 200 (двісті) тисяч вояків. (44б) Всі вони повинні мати дохід від ваших країв, бути задоволеними. По-друге, ви повинні виділити 200 (двісті) тисяч грушей¹⁰⁸ для потреб хана. Ці кошти мають бути видані золотом¹⁰⁹, або грошима під назвою ріял¹¹⁰. По-третє, 40 (сорок) тисяч дніпровських козаків, які допомагали нам і знаходилися у підпорядкуванні хана, повинні від вас отримати зарплату без затримки. Ви мусите забезпечити недоторканість фортець та сіл, які їм належать. Якщо хтось із козаків буде скаржитися, то це означатиме порушення вами даної угоди. Тоді зазнаєте покари¹¹¹.”

Після прийняття цих трьох умов ви повинні щорічно і без порушень віддавати скарбницю кримському ханові. Не чиніть ніяких вчинків супроти цієї угоди. Якщо не приймете ці умови, ніякого помилування вам не буде. Тоді мусите пожертвувати своєю батьківщиною або життям. Скарбницю та майно, яке пропоную видати, вважаємо не дорожчими за ваше життя. Якщо довго опиратиметеся, тоді татарське військо само піде на грабунок, зруйнує все довкола, візьме у полон ваші сім’ї. (45а) Напад на одного татарина вважатиметься нападом на всю армію і порушенням угоди. Колись дніпровські козаки були вашими підлеглими, а тепер вони стали воїнами, а ви, навпаки, підлеглими. Отже, крім виплати 40 (сорока) тисяч зарплати реєстровим козакам, ще понад 100 (сто) тисяч сільського населення, яке дотепер перебувало під вашою владою, віднині підпорядковується козацькому гетьману¹¹².

Король і його намісники, кожен колись володіли якоюсь країною і отримували доходи від підкорених народів, були зарозумілими та пихатими, – тепер же вони панують над вами і ви підпорядковані їм. Надаю тобі один день строку для зустрічі зі своїм королем, а завтра вранці особисто повертайся з відповіддю”.

Хан і командири тюркської армії схвалили пропозицію візиря. (456) Потім старший канцлер пішов до короля і повідомив його про результати переговорів з візиром Сефер Газі Агою.

Король зібрав усіх міністрів і командирів, які з незадоволенням та болем висловились: “Біда! Ганьба! Не зуміли вжити ніяких заходів, втратили совість, довели до руйнації наш край. Аби лише король у полон не потрапив. Він народився і виріс у Австрії, тому такий тендітний. Він не зможе в руках татар орати землю плугом чи косити траву, чи пасти коней. Погодимось на те, що вони вимагають, бо не час для суперечок”. Тієї ж ночі погодилися підписати угоду.

Наступного дня¹¹³ вранці, в середу, старший канцлер з командирами¹¹⁴ побажав зустрітися зі Сефер Газі Агою. Він разом із високопоставленими державними особами¹¹⁵ вийшов їм назустріч. Почалися переговори у наметах, виставлених між двома арміями.

Представники короля Польщі там же виплатили 30 (тридцять) тисяч в ріялах¹¹⁶ та 200 (двісті) тисяч талярів. За решту суми залишили заложником зятя канцлера, власника великого земельного маєтку. Комендант Сулейман Ага був призначений відповідальним за суму (сто сімдесят) тисяч талярів. Ця сума через короткий час теж була доставлена. Крім цього, були прийняті запропоновані візиром умови, що “Ісламські вояки візьмуть собі польське майно і не зазіхатимуть на життя переможених. Усім полоненим русам, козакам і татарам, котрі перебувають у Польській країні, розіркнемо кайдани, відпустимо їх на волю. Визнаємо себе підлеглими хана. Дамо дніпровським козакам усе, що вимагалось. 40 (сорок) тисяч козаків забезпечимо подарунками і зарплатою без порушення”. Поляки відмовилися від походів на козацькі землі.

Таким чином, написали попередній проект, угоду, (466) домовилися про своєчасну виплату річного податку і залишили заложника. Пізніше, коли посла короля з’явилися до хана, просили також змилюватися над військом, за будь-який викуп, звільнити і надати допомогу жовнірам і командирам Вишневецькому, Конєцпольському, Фірлею та іншим визначним воєначальникам, які перебувають в облозі у замку Збраж.

Найщасливіший володар часу І.Г.ІІІ задовольнив усі прохання їхні.

У цей час був підготовлений остаточний текст угоди¹¹⁷. Після її підписання обома сторонами, згідно з давніми канонами та звичаєм Чингіза, і підтвердження призматичною печаткою зеленого кольору, окресленою червоною ознакою, текст вручили канцлерові¹¹⁸. Було дозволено Ісламським воїнам відправлятися на навколишні країни противника по здобич.

Тюркські воїни здобули велике багатство. Вони стали такими багатими, як Харун¹¹⁹. У народі про це співали пісні та розповідали легенди. Не будемо довго про це писати та тлумачити ці події.

Коротко кажучи, це перемир'я між сторонами укладене за офіційним рішенням, про що було сказано раніше. Після вступу в силу договору, в п'ятницю¹²⁰, володар його величності І.Г.ІІІ вирушив звідти з військом, з піднятими звитяжними прапорами (47а) і прибув до Збаража. Під вечір вони зупинилися поблизу ріки Тернопіль. У суботу¹²¹, коли проминали цю річку, повернулися ті воїни, котрі ходили по здобич. Вони з незліченними багатствами приєдналися до війська. У неділю¹²² вояки супротивника, котрі знаходились у фортеці Збараж, опинилися в оточенні безлічі воїнів татарських. У південній частині названої фортеці вони спорудили спеціальне житло для хана.

У понеділок¹²³, ще до того, як вони повинні були розпочати бій, командири заблокованого війська у Збаражі Вишневецький, Конєцьпольський і Фірлей звернулися з проханням до І.Г.ІІІ: “Ваша величність, Ви помилювали навіть нашого короля Яна Казимира. Ми тривалий час, протягом двох місяців, перебували в оточенні. Вдень і вночі не мали спокою та можливості розкрити очі від сильних боїв, атак та страждань. Із 50 000 (п'ятдесятитисячного) війська урятувались 10 (десять) тисяч воїнів, серед яких чимало поранених та скалічених. Тому просимо Вашої пощади і готові виплатити 40 (сорок) тисяч реялів. Якщо ця сума виявиться недостатньою, тоді простіть нас”. Із командирів своїх віддали як заручника Потоцького¹²⁴.

Було здобуто велику кількість військових трофеїв та безліч золотих і срібних речей (47б), забракло возів та коней, щоб навантажити і перевезти все це. Кожен воїн отримав свою частку. Вони тепер мали стільки багатства, що описати їхнє становище неможливо і не було їм рівних за почетом.

Коротше кажучи, було прийнято 40 (сорок) тисяч згаданої суми грошей, звільнено тих ворогів, які доти уникнули меча.

Ще один день відпочили тут, а в середу¹²⁵, у той шасливий день, вигукаючи: “Де ти, наша кримська батьківщино!”, рушили додому. Вся армія на чолі з Іслам Гіраєм ІІІ разом з беями, візирами, агами, емірами, мірзами, різними державними особами і людьми, котрі

урятувалися від ворога, проминали містечка та річки, інколи розважаючися на постоях. Зробивши 32 привали, благополучно прибули до Багчесараю.

Отже, в цей час кур'єри з радістю та веселощами принесли народу Криму добрі новини. Найщасливіший володар часу І.Г.ІІ виявив милість та велику пошану до населення країни і роздав пожертвування. Такої милості народ ніколи не отримував при володарюванні жодного з попередніх ханів. (48а) Не можна передати словами це видовище. Також неможливо описати цього пером при чорниці з найдухмянішим ароматом. Тому обмежуся стислим викладом згаданих подій.

Ми завжди молимося, щоб Його¹²⁶ зоря над світом, слава султана-ту, щаслива доля держави, світле володарювання та багатство тривали довіку!

Аміль, о Милостивий і Милосердний, заради шанування пророцтва Мугаммеда, Мир Йому і чотирьом вибраним халіфам¹²⁷! Нехай буде їм милість та благословення Аллага!

Двовірш:

*О Всевишній, храни Пишних володарів світу.
А нарід – від лихих людей.*

§16. Про продовження династії¹ Чингізидів та найщасливішого володаря² його величності на віки

Володар світу, Олександр Македонський свого часу, його величність І.Г.ІІІ – нехай береже його Аллаг. Нашадок династії Чингізидів, хан з роду ханів, султан з роду султанів, у вісімнадцятому поколінні сягає свого високонародженого предка Чингізхана. Є чимало правителів, котрі гідно продовжували рід Чингізидів, але жоден із них не був таким благословенним та щасливим, як хан Іслам Гірай ІІІ.

Найщасливіший володар свого часу Іслам Гірай ІІІ – син султана³ Селамет Гірай⁴ хана, сина султана Девлет Гірай⁵ хана, сина султана Сагіб Гірай⁶ хана, сина султана Менглі Гірай⁷ хана, сина султана Гаджі Гірай⁸ хана, сина султана Гіседдіна⁹, сина султана Таш-Тімур¹⁰ хана, сина славного султана Девлет-Берді¹¹ хана, сина видатного султана Тох-Тамиш¹² хана, сина хвалебного султана Джані-Бек¹³ хана, сина султана Озбек¹⁴ хана, сина султана Тогрул^{15*} хана, сина султана Токта¹⁶ хана, сина султана Чагатай¹⁷ хана, сина султана Джуджі¹⁸ хана, сина султана Толуй¹⁹ хана, сина султана Огетай²⁰ хана, сина султана Саїн²¹ хана та сина Чингізхана²². Він виявив велике намагання для поновлення того застарілого світу, після багатьох століть, з часу славного батька Чингізхана. Не шкодував снаги, щоб захистити кордони

своїх володінь. Тому хвала Аллагу, що, доклавши зусиль, здобув чудові результати. Він також виділив кошти на ремонт та відновлення фортеці Фераг-Керман. Нехай Всевишній Аллаг благословить усе, що він здійснив. (49а)

**§ 17. Наказ найщасливішого володаря свого часу І. Г. III
про ремонт і відбудову прикордонного замку
ісламської держави Фераг-Керману¹**

Передовсім, фортеця Фераг-Керман є прикордонною брамою кримської країни. Нехай Аллаг простить гріхи і визначить місце в раю покійному ханові Сагіб Гіраю², який колись збудував цю конче необхідну і дуже міцну фортецю, що про неї навіть співали пісні в народі. Але згодом було засипано її величезний рів, зрівнявши з землею. Її захисний мур розвали, тому його можна було подолати в будь-якому місці.

Благовелінням та зусиллями володаря, його величності І.Г.ІІІ, третього дня, місяця Джемазієлеввел, у четвер, 1060 (тисяча шістдесятого) року³, в той світлий і щасливий день вирушили зі столиці свого халіфату – Багчесараю. Мандруючи і влаштовуючи по дорозі лови та полювання, вісімнадцятого⁴ дня згаданого місяця прибули до цієї фортеці. Заздалегідь було визначено кошти на ремонт – 100000 (сто тисяч) груш⁵. Доправлено необхідні будівельні матеріали: 8000 (вісім тисяч) батманів⁶ вапна гашеного, 100000 (сто тисяч) штук будівельної деревини, 800 (вісімсот) кантарів⁷ арматурного заліза та сто разів по сто тисяч штук каміння⁸. (49б) Тоді він, І.Г.ІІІ, наказав привести з усіх земель кримської країни всіх: ногаїв, знаменитих і достойних осіб, молодших та старших, при цьому нікого не звільняючи від робіт з будівництва згаданого замку. З великою старанністю і натугами було перекопано землі простяжністю сто тисяч кулач⁹, що розділяє Чорне море від моря Сиваш¹⁰. Довжиною сто тисяч кулач, шириною та глибиною двадцять кулач, цей величезний, як ріка, рів був остаточно завершений за дев'ять днів. Першого дня місяця Джемазієлагіп¹¹, в середу, згідно зі святими словами гадісу “Той, хто розпочне роботу у середу, все вдало завершить”, закладено фундамент башт і фортеці. Майстрам та робітникам виплачено зарплату на суму 50000 (п'ятдесят тисяч) груш¹². На цю роботу архітектором звелів призначити достойного і довіреного свого слугу на ім'я Періш Ага.

За сорок днів була відбудована гарна і міцна фортеця з благодійними і культурними закладами, мечеттю, крамницями, гостиним двором та ін. небувалими на землі спорудами. Ця фортеця, як залізний мур, з багатьма баштами підносилася на зеленій квітучій рівнині (50а),

верхів'ям сягаючи хмар, а може й сузір'я Риб і Водоля. Її рів був такий глибокий, що очима важко було навіть дозирнути дна. Всі стіни скидалися годі на монументи, а башти на сузір'я. Таким чином, уся міцна споруда могла б дорівнятися муру Олександра Македонського, і навіть взяла б верх у суперництві.

Коротше кажучи, робота виконана так, як було задумано. Найшасливіший володар свого часу І.Г.ІІІ, міг звідти повернутися і подорожувати далі для вшанування одного із значних міст Османської держави під назвою Гьозлю-Гісари¹³.

§ 18. Наказ І. Г. ІІІ про відбудову і реконструкцію Джамі¹ в Гьозлеві² та підведення води до міста

У згаданому місті хан велів ремонтувати і відбудовувати святу мечеть, засновану покійним дідусем ханом Девлет Гіраєм³. Не просто було і восхвалителям своєї епохи описати особливості цієї чудової споруди. Знову в різних частинах цього міста (506) спорудили кам'яниці криниць з життєдайними водами, схожими до р.Єфрат. Навіть важко було уявити собі, що в цих місцях можна знайти джерела. Отже, бурхливі ручаї, ніби створили річки, ожививши це прекрасне місто.

Один із поетів свого часу Джеврі Челебі⁴ написав історичне оповідання про гьозлевинські джерела:

*Як високе сузір'я Джема⁵, хан Іслам Гірай,
У битвах хоробрий і герой, як Гайдар.
Він милостивим оком гянувши на Гьозлеве,
Спорудив криниці там шляхетні.
Душа радіє від чистоти цих джерел,
А вода тужить за райськими джерелами
Про історію заснування цих криниць Джеврі мовив:
"Джерела ці душу оживляють, життя стає
щасливим (1061)Ў.*

§ 19. Історія спорудження моста¹ за велінням Сефер Газі Агі

Будучи візиром володаря, його величності І.Г.ІІІ, Сефер Газі Ага, який нагадує Арістотеля, звелів будувати великий і дуже гарний міст. У жодній країні немає подібної споруди. Отже, я, убогий, написав хронограф згаданого моста для історії:

*Великий візир Сефер Газі Ага,
За велінням котрого збудували міст,
Заслуговує доброї слави.
Побачивши його, Сена² возніс хвалу:
“Це воістину чудова будова!”*

Чимало добродійних справ, вартих подиву, звершені ним у Багчесараї та інших місцях (51а), про це неможливо детально розповісти і цього не описати, тому немає потреби довго говорити. Зайве про це розповідати народові, коли всі його діяння наочні і знані.

Отже, володар його величності³ привів країну до всебічного розквіту й добробуту і продовжував життя на своєму високому і щасливому троні. У той час привезли від московського царя⁴ данину відразу за два роки. Також надійшла данина та подушний податок, і то більшою сумою, від польського короля⁵ згідно з домовленістю. Вони, поляки, також урятували своїх заручників⁶. Так само надійшли тоді до Багчесараю скарби із країн Богдану⁷, Ефлака⁸ та Ерделя⁹. Крім цього від черкезької сторони і Дагестану безперервно надходили полонені, красуні зі світлими обличчями, як у троянди, і безліч подарунків, а також скарби і посли інших навколишніх держав – з Австрії та Швеції, від кордонів темноти¹⁰.

Тоді, згаданий розумний візир його величності Сефер Газі Ага, як Арістотель, покликав ісламських воїнів у похід з метою здобуття країн Аждерхані й Казані, народи яких ще раніше належали до ісламського віросповідання. Вони майже сто років перебували в стані війни з противником¹¹. (51б) Таким чином, знову приступили до підготовки походу військових загонів, хода яких нагадує течію величезної ріки.

§ 20. Похід калгая Крим Гірай Султана на молдовську країну і поразка воєводи Лупула¹

1060 року, першого дня місяця шабан², у пору доброго передвіщення, щаслива його величність Крим Гірай Султан був призначений командувачем непереможного ісламського війська, яке вирушило на московську країну³. Подолавши вісімнадцять привалів⁴, прибули до ріки Кой-Сую⁵. Тоді стояла велика посуха, на шляху вся рослинність вигоріла, бракувало корму для тварин. З огляду на це не вдалося виконати основне завдання походу, тому повернулися назад.

Ще раніше, коли ісламські воїни верталися з польського походу⁶ через країну Молдову, невірні вояки молдовські, з відома своїх командирів, учинили напад і порушили мир⁷. За пролиту кров ісламських воїнів вимагали від них плату родичам убитих. Крім цього, щоб помститися за скоєне молдовському воєводі (52 а) на ім'я Лупула⁸, що

знаходився поблизу, Крим Гірай Султан негайно спрямував своє військо на молдовську країну⁹. Коли той, згаданий невірний воєвода Лупул, перебував у своїй столиці місті Яш¹⁰, – зненацька був оточений. Мури міста було зруйновано, а країну невірних сплюндровано. Уже згаданий той підступний воєвода виплатив 120 000 (сто двадцять тисяч) грошей в ріялах¹¹ за свою провину. Також визначена була сума податку на майбутнє та вирішено простити його, відпустивши на волю¹².

Двовірш:

*Якби в судді не було влади “патериці”;
Негідний п’яниця блював би навіть в Ка’бе¹³.*

Коротше кажучи, щаслива його величність Султан¹⁴, на чолі війська, схожого до Плеяди, з безліччю здобичі, благополучно повернувся тієї щасливої пори місяця шеввал¹⁵ до столиці своєї держави¹⁶. Він зустрівся з талановитим володарем¹⁷ свого часу.

Нехай Всевишній Аллаг обдарує їх¹⁸ щастям і завжди береже від лихоліття.

Послові пророку Мугаммеду та чотирьом його обраним халіфам – амінь!

Отже, моя радість від опису головних подій цієї історії звершились дня 14 (чотирнадцятого) місяця шабана 1061 (тисяча шістдесят першого) року¹⁹.

КОМЕНТАРІ ДО ЛІТОПІСУ СЕНАЇ

[Вступна частина]

1. Цим описом починається читання священної книги мусульман Кур'ану*, яка складається із 114 суре та близько 6666 аєтів. “Аєт” – це речення, фраза або фрагмент фрази Кур'ану. Пророк Мугаммед вважав кожен вірш священної книги чудом (арабською “аєт”) – звідти і назва. Слово “Суре”, тобто назва кожного розділу, означає “ряд каменів, ряд цеглин у високій стіні”. Одна від одної суре відмежовуються фразою “Бісміллагірреганіррегім” – “В ім'я всемилостивого, всемилосердного Аллага”. Тільки в IX суре це звертання до Аллага, відсутнє, бо воно вважається продовженням VIII суре.

Перше суре “Фатіга”, або “Відкриваючи книгу”, – є початком Кур'ану і найрозповсюдженішою молитвою, що завоювала популярність серед послідовників Пророка Мугаммеда (народився 20 квітня у м. Мецці через 571 рік після народження Ісуса Христа) ще за його життя. Вона складається із 7 аєтів:

- 1) Хвала Аллагові – Господові світів;
- 2) милостивому, милосердному;
- 3) Цареві у день суду!
- 4) Тобі ми поклоняємося й просимо допомоги!
- 5) Веди нас дорогою прямою,
- 6) дорогою тих, кого ти ошчасливив,
- 7) а не тих, котрі перебувають у гніві, чи заблукали. Амінь.(I,7).

Див. Панов В., Вахтин Ю. Жизнь Мухаммеда. – М., 1991. – С. 217–218.

“Фатіга” – найпоетичніше суре Кур'ану. Як указувалося вище, будь-яке суре розпочинається зі звертання до Аллага – так само, як “Отче наш” у православних християн при звертанні до Бога.

* При цитуванні користуємося Kur'an-ı Kerim (упор. Süleyman Ateş); Гур'ани-Карим (упор. Бунјатов З., Мэммэдэлијев В. – Баки, 1992.); Коран (упор. И. Крачковский. – М., 1990.). Суре позначаються рим. цифрами (наприклад: XL, L, LX), аїєт – арабськими цифрами (наприклад: 1, 2, 3).

2. *Resûl-i mubin* – титул пророка Мугаммеда, в перекладі на укр. означає “посланець, проповідник”. За ісламом, пророк Мугаммед був не тільки останнім із пророків, але й єдиним, посланим Аллагом, з метою скерувати поганські релігії на шлях віри в єдиного Аллага. Sâmi Şemseddin. *Kâmûs-î Türkî*. – Istanbul, 1989. – S. 664, 1271. Пор. (Abrahamowicz Z. Op. cit. – S. 139, прим. 8).

3. Вислів “син меча” називає людину, яка чудово володіє білою (тобто холодною) зброєю. (Abrahamowicz Z. Op. cit. – S. 140, прим. 15).

4. Для чіткого розуміння цього афоризму подаю повний текст 29 айету XLVIII суре Кур’ану і більш правильний переклад з тюркської мови. (Пор. з перекладом І. Крачковського. – С. 421).

Мугаммед – посланець Аллага, і ті, котрі з ним, милостиві між собою і суворі проти невірних. Спостерігаємо, як вони, схилившись, прохають милості, добра і краси від Аллага, дозволу та благословіння. У них на обличчі є ознаки віри. Їхні образи в Торі та Біблії символізують засів, що проростав і примножував свої паростки, зміцнів і розрісся віттям, викликаючи захоплення сіячів і розпалюючи невірних проти них. Аллаг обіцяв тим із них, які творили добро, прощення гріхів та велику винагороду – рай. Цією образною аналогією Аллаг пояснює початковий та кінцевий стан свого посланця і друзів прихильників.

Перший раз потрапивши в землю і почавши проростати, зерно символізує мусульман, які з часом стають численною і сильною армією. Бачачи їхнє міцне становище, невірні ставали розгніваними, сердитими. (XLVIII, 29). пор. (Abrahamowicz Z. Op. cit. – S. 140, прим. 23).

5. Тюрк. *Hâci, el-Hâc* (укр. Гаджі) – титул мусульман, котрі відвідували святе місце релігії Ісламу – Ка’бе в Мецці. Це паломництво є однією з основних умов служіння ісламові, визначеної Кур’аном. (Devellioğlu F. Op. cit. – S. 305).

6. Тюрк. *Kadı* – означає “робити, виконувати”. Тюрк. *kazâ* – означає “обов’язкове виконання законів шаріату, визначеного Всевишнім. (Devellioğlu F. Op. cit. – S. 478, 498; Mehmet Zeki Pakalın. – Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. – Istanbul, 1993. – Cilt, II. – S. 223); Пор. Abrahamowicz Z. Op. cit. – S. 142, прим. 33).

7. Тюрк. *akçe* – назва грошової одиниці, білої монети зі срібла. Була впроваджена і виготовлена у м. Бурса (Туреччина) османським падишахом Орханом Газі (роки правління: 1324–1360 н. е) у 1328 році.

Перший раз ця грошова одиниця мала вагу 1,154 гр. 90% проби срібла.

1 груш* = 40 пара

3 акче=1 пара, тоді як 120 акче=1 груш (у XVIII ст.)

100 груш=1 TL (турецька ліра)

1 золотий=390 акче (могло бути і 420 акче)

(Pakalın M.-Z. – Op. cit. – С. I. – S. 32–34; Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 33).

Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 142, прим. 34).

8. Див. § 16 і генеалогічну схему.

9. Тюрк. *Cengîzyan* – укр. – “Чингізидів” – означає “належний до роду Чингізхана, підлеглий йому”. (– Op. cit. – S. 133).

10. Тюрк. *küffar* – укр. куффар, кафір, гяур – тобто люди, котрі не визнавали ісламської віри, а також представники інших релігій. (– Op. cit. – S. 533). пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 140, прим. 22).

11. Тюрк. *Giray* – укр. – Гірай. Це слово є титулом династії кримських ханів, котрі правили у Криму з початку XV ст. до 1783 року. Ці кагани були спадкоємцями сина Чингізхана Джуджі хана.

Батько першого кримського хана Гаджі Гірая (роки правління: 1420–1455) Гіясуддін виріс серед Гіраїв, тому назвав свого сина іменем цього роду. Після того всі хани використовували цей титул. Це слово монгольського походження, означає “бути сильним”. 49 осіб з титулом “Гірай” володарювали в Криму. З 1475 року син Гаджі Гірая Менглі Гірай (роки правління: перший раз – 1469–1475, другий раз – 1478–1515) визнав Османський протекторат. Саме в цей час турецька армія і флот султана Мугаммеда II (роки правління: 1444–1446, вдруге – 1451–1481) завоювали Кафу і всі генуезькі володіння в Криму, а також греко-готське Мангутське князівство. Від цього часу Порта мала протекторат над Кримським ханством до 10 (21) липня 1774 року – дня підписання Кучук-Кайнарджийського миру, укладеного між Туреччиною і Росією після війни, яка розпочалася у 1768 році. (Hasan Ortekin. *Kırım Hanlığının Seceresi*. – Istanbul, 1938. – S. 1, 10; Тунманн. *Крымское ханство*. – Симферополь, 1991. – С. 14, 71, 72. (Перевод с немецкого издания 1784 г. Н. Л. Эрнста и С. Л. Белявской); Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 249).

12. Тюрк. *Han* – укр. Хан – означає “керівник, володар, глава держави, імператор”. Турецький султан підтверджував призначення кримських ханів спеціальним указом, написаним золотими літерами (так зв. “*Menşûr-i Nakâni*”). Як особливу ознаку наданої влади ханам

* Німецькі та іспанські еску і ріяли називались “кара груш”, срібні монети Луї XI – “суля груш”, а монети Південної Італії, яка входила до складу земель Османської імперії, – “полія груш”.

У кінці XVI ст. 1 (один) османський груш становив 80 акче. (Midhat Sertoğlu. *Osmanlı Tarih Lûğeti* (Словник історії османів). – Istanbul, 1986. – S. 126).

вручали “Санджак”* зі золотим наверхшам і “туг”**. (Develliđlu F. – Op. cit. – S. 323; Sertođlu M. – Op. cit. – S. 344; Ürekli M. – Op. cit. – S. 65).

13. Тюрк. *İslam* – укр. Іслам. Це слово означає “відданість, покірність, служіння Аллагові” і називає релігію, яку проповідував пророк Мугаммед (вона виникла на початку VII ст. н. е. в Арабістані). (Develliđlu F. – Op. cit. – С. 451; Анри Массе. Іслам. – Баки, 1992. – С. 16, 35–46).

14. “*Шах-наме*” – назва творів або повістей про діяння, достоїнства та перемоги володарів держав. Автором їх є перський поет, відомий як Фірдовсі (прибл. 934–1020рр.). Його ім’я Мансур Гасан або Агмед, а прізвище – Ебюлькасим. Нам відомі турецькі автори подібних повістей. Нариклад, Фетуллаг Аріфі написав 60 тисяч віршів про перемоги султана Селім Явуза (1512–1520 рр.). Він почав писати повість “Гунернаме” про героїзм султана Сулейман Кануні (1520–1566 рр.) і помер у 1552 році. Тому для продовження написання цього втору на його місце був призначений поет і художник-мініатюрист Ефлатун Газані. Одночасно з авторами “Шах-наме” турецький поет Сеїд Локман написав “Шегіншах-наме”, збагативши твори попередників і здобувши найвищу оцінку султана Мурада III (1574–1595 рр.). Див. Develliđlu F. – Op. cit. – S. 268, 391; Sertođlu M. – Op. cit. – S. 321, 322.

15. Тюрк. *vezir* – укр. візир – цей титул виник у часи держави Аббасидів (династії арабських халіфів, що правили упродовж 750–1258 рр. і вели свій родовід від Аббаса, дядька пророка Мугаммеда; останній Аббасидський халіф був страчений ханом Гюлагу). Означає найвище звання, посаду головного радника, військового головнокомандувача в уряді Османської імперії. У початковому періоді існування Османської держави візир був один і, головним чином, займав посаду головного радника. З часу правління султана Мурада II (роки правління: 1 раз – 1421–1444, 2 раз – 1446–1451 рр.) кількість візирів збільшується. Таким чином, візир, котрий був уповноважений султаном управляти державою, називався візирі-азам, або садрі-азам, тобто прем’єр-міністр. У грі в шахи – є найголовнішою фігурою після шаха. (Develliđlu F. – Op. cit. – S. 3, 1150; Sertođlu M. – Op. cit. – S. 288, 358; Pakalın V.-Z. – Op. cit. – S. 590). Поп. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 143, прим. 49).

16. Арістотель (384–322 рр. до н. е.) – грецький філософ, у 17-річному віці став учнем Платона (427–347 рр. до н. е.). Згодом, стає вчителем сина Македонського царя Філіпа II Олександра, майбутнього полководця. Після вступу Олександра на Македонський престол Арісто-

* Державний або військовий прапор

** Те ж саме, що укр. “бунчук” – ознака влади, виготовлена з волосся кінського хвоста, у стародавніх тюрків, індійців та китайців. Це стародавні азіяці робили “Туги” із волосся священного тибетського бика, що називався “Як”.

тель повертається до Афін, де засновує свою філософську школу. (Філософія. Курс лекцій. – Київ, 1991. – С. 64).

17. Тюрк. *Bülbül* – укр. соловей, тюрк. *Gül* – укр. троянда – є визначними символами двох закоханих у східній поезії.

Папуга* вважається на Сході птахом мудрим, що розмовляє і розповідає про чудеса. Збірник індійських байок називається “*Tūtīnāme*”, що означає “книга папуги”, перекладений на перську мову, із перської на тюркську, а з тюркської – на європейські мови.

§1. Прибуття хана Іслам Гірая з Кефе до Багчесараю і прийняття престолу

1. Тюрк. *Kefe* – укр. Кефе, Кафа (сучасна Феодосія), – означає “тарілка від ваги” (тюрк. “теразі”). Це знамените місто в XIV–XV ст. було центром генуезьких колоній у Криму, а, здобуте тюрками, з 1475 року стало важливим портовим містом османських володінь у Криму та на Азовському морі, великим центром чорноморської торгівлі, зокрема, невільникими. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 502; Левассер де Боплан Г. Опис України. – С. 177, прим. 215, Я. Дашкевича; Тунманн. Указ. робота. – С. 72, прим. 9). Можна припустити, що саме через зв’язок із торгівлею тюрки й дали містові назву, пов’язану з вагами – основним елементом у торгівлі.

2. Тюрк. *Bahçe Saray* – укр. Багчесарай – “Садовий палац” – одне із великих міст Криму, розташоване в долині, оточене з обох боків горами, біля маленької річки Чюрюк-Су (тюрк.), що означає “Гнила вода”. Спочатку був побудований палац у саду в долині цієї ріки, що й дало поштовх виникненню початок міста та визначило його назву.

Це чудове місто засноване у 1502–1503 рр. ханом Менглі Гіраєм I (роки правління: 1 раз – 1469–1474, 2 раз – 1478–1515), пізніше перетворилося на постійну столицю Кримського ханства.

Навколо Багчесараю розташувались багато будинків відпочинку хана, його дружин і султанів. У 1736 і 1771 роках місто захоплювалось росіянами (Боплан. – Назв. праця. – С. 176, прим. 209; Тунманн. Указ. раб. – С. 32; Ortekin H. – Op. cit. – S. 3,11).

3. Гіджрі, Джемазієлеввел 1054 р. – (Р. X.) 6 липня 1644 р. (Faik Reşit Unat. *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Klavuzu* (Довідник перекладу календаря Гіджрі на Християнський). – Анкара, 1974).

Сенаї визначив дату прийняття престолу Іслам Гіраєм III, а також інші дати у своєму літописі, за ісламським календарем, який

* Йдеться про ту породу папуг, котрі розмовляють і називаються “*Tūtū-gūya*”, що означає “розмовляючий папуга”. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 1114).

називається “Гіджрі”, що означає день відправлення пророка Мугамеда зі святого міста Мекки до Медини. Цей день датується І мугарремем І року Гіджрі та є початком мусульманського літочислення. Ця дата співпадає з 16 липня 622 р. Р. Х., тобто н. е.

Абрагамович вважає, що дата прийняття престолу ханом дотепер невідома (Abrahamowicz. – Op. cit. – S. 146., прим. 63) Можна припустити, що вона співпадала з його прибуттям з Істанбула до Криму.

Але в літописі “Гюльбіні Ханан” Галім Гірая (розділ про Іслам Гірая III) знаходимо дату стосовно даного питання, де доводиться: “Іслам Гірай був викликаний з о. Родос до Істанбула в червні 1644 р. і відправлений до Криму”. Про це докладно див. ц. м. – С. 143; також прим. І автора вищевказаного літопису.

4. Сенаї підкреслює важливе значення м. Кефе і пише про це на стор. 3^v: “mehrise-i mensures-i”, що в перекладі означає “гарне, велике місто, котре перебуває під опікою Всевишнього і завжди здобуває у війнах перемоги у землі кримській”. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1300, 1416; Develliğlu F. – Op. cit. – S. 603).

Але Abrahamowicz, всупереч цьому твердженню, у своєму коментарі (див. – Op. cit. – S. 91, 146, прим. 64) про м. Кефе зауважує, що “Sena’i nie wspomina nigdzie ani s owem, ze to wazne miasto “w ziemi krimskiej”). (“Сенаї ніде не згадує жодним словом, що то важливе місто у землі кримській”).

5. Йдеться про державні прапори, як ознаки влади, наданої османським урядом новопризначеному ханові Іслам Гіраю III. Отже, вислів у літописі Сенаї (3^v) – “hüsrevan-i dar”, що в перекладі означає “володар, те, що належить володареві” (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 581, 597, 767), тому в даному разі мова йде про самого хана, а не про “Chosroesa” із династії Сасанидів, як це підкреслює Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 91, 146, прим. 67).

6. Коли Іслам Гірай вирушив (див. прим. 3) із Кефе до Багчесараю, на третій день, тобто 9 липня 1644 року, призначив одного зі старших офіцерів ширінського роду (див. прим. 10) Кутлу Шах Мірзу командиром татарських військ. Потім відправив його у похід на Московську країну. Після організації цього походу 11 липня поточного року прибув до Багчесараю і сів на престол. Також див. 3, прим. 3.

7. Тюрк. *Şîrîn* – укр. – ширін, що означає в перекладі “1) ласощі; 2) кохана, ближча до душі, чарівна”. Жіноче ім’я Ширін згадується в богатирському епосі азербайджанського поета-філософа Нізамі Генджеві (біля 1141–1209 рр.) – поемі “Фергад (Хосрев) і Ширін”. Ця поема написана у 1180 р. і присвячена любові як рушійній силі. Мудра правителька Ширін, справедливо управляючи країною, своєю любов’ю справляє благодійний вплив на Хосрева – легководушний,

байдужий до долі народу і країни царевич стає справедливим, цікавиться наукою та мистецтвом. Образ Фергада багато в чому протиставляється Хосревові. Умілий зодчий Фергад не зупиняється перед труднощами, вірний у дружбі. З першого погляду закохавшись у Ширін, він до кінця життя залишається вірним своїй любові. (Антаология педагогической мысли Азербайджанской ССР. – М., 1989. – С. 132, 141, 542, прим. 4. Составители А. А. Агаев, А. Ш.; Develliğlu F. – Op. cit. – S. 1000).

Ще пізніше, за законом Чингізхана родючі землі Кримського ханства було розділено між татарськими родами: 1) Ширінів, 2) Мангітів, 3) Седжевітів і 4) Аргинів (стародавня орда, котра боролася в 1397 році з Тохтамишем проти Тімур-бея), з яких складаються кримські татари.

Ці роди мають своїх власних беїв, тобто лідерів, так званих Кирибеглері (укр. кримські беї). Бей зі ширінського роду – найзнатніший серед них. Він взагалі найважливіша особа в державі після самого хана, хоча він, власне, повинен бути наступним після калгай-султана. (Sena'î M.-H. – Op. cit. S. 4^b-5^a). Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 147, прим. 73).

8. Див. даний §, прим. 6.

9. Спеціальний прекрасний верхній одяг вручався державним особам як ознака уповноваження владою від імені турецьких султанів. Каптан також вручався вельмиповажним послам іноземних держав, що прибували до Істанбула.

Треба зауважити, що каптани разом із шаблею отримали також українські гетьмани (Б. Хмельницький, П. Дорошенко, Ю. Хмельницький, І. Мазепа).

10. 11 липня п. р.

11. Цей трон був Чингізханським тому, що переходив у спадщину від нього. Див. прим. 3.

12. Мається на увазі Україна, Польща і Московія.

13. Тюрк. *Ahîret günü*, що в перекладі означає “день Останнього Суду”. Порівняння згромадження підлеглих та населення краю в столиці у день його вступу на трон з днем Останнього Суду є зрозумілим, тому що новий володар на урочистостях обіцяв народові щасливе життя і також попереджував, щоб усі були справедливими, добрими, хоробрими і нікому не чинили зла. Останній Суд багато разів описаний в Кур’ані. Ці слова у Сена’ї, з одного боку, є цитатою із священної книги, а, з другого боку, – висловом упевненості у безсумнівній перемозі над супротивником, який уже в ці дні зазнав поразки. (Див. §1, прим. 6, також ц. м. – С. 151, прим. 27).

14. Тобто старші офіцери, полковники, командири та інші високоповажні особи.

15. Взагалі період правління Іслам Гірая III вважається часом здобуття важливих політичних і військових перемог над Москвою і Польщею, а також примноження багатства, в результаті чого був знятий грошовий податок, що звався “дамга-акче”. Тому цей період справді був щасливим, політично й економічно стабільним в історії Криму. (Halil Inalcık. – I. A. – V. – Islam Giray III. – S. 1107; Sena’i. – Op. cit. – S. 52’).

Про здійснення шляхетних акцій хана див. також ц. м. – С.144.

§2. Призначення Крим¹ Гірая калгаєм

1. Йдеться про призначення свого брата. Також див. Султан Г. – Назв. праця. – С. 7, прим. 16.

2. Див. Там само. – С. 5, прим. 5.

3. Йдеться про Іслам Гірая III.

4. Тюрк. *Hilafet*, укр. хілафет, халіфат – означає титул арабських володарів, спадкоємців пророка Мугаммеда. У 1516 році під час великої битви, відомої в історії як Мерджі Дабик (назва місцевості), турецький султан Селім (Явуз) I завдав поразки єгипетсько-мамелюкській армії під командуванням султана Кансу Гаврі. Після цієї перемоги в грудні 1517 р. Єгипет повністю опинився в руках тюрків разом із резиденцією ісламського халіфату Аббасидів у Каїрі. Після описаних подій цей титул надавався османським падишахам як продовжувачам і захисникам справи пророка Мугаммеда, котрі мали владу над усім ісламським світом. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 369; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 218, 219, 222, 251, 252). Вживання цього терміну у Сена’ї є цілком зрозумілим тому, що хан був віруючою і гуманною людиною).

5. За даними Тунманна (XVIII ст.) цей півострів утворюють з півночі (у найбільшій частині), і з півдня та заходу Чорне море, а зі сходу – Кафинська (або Керченська) протока й Азовське море. Перешийок (Перекопський), що має в ширину приблизно одну географічну милью, з’єднує його на півночі зі Східним ногаєм. Кримський півострів розташовується між 51° 9’ і 53° 44’ східної довготи і між 44° 44’ і 45° 55’ північної широти (широта вказана автором невірно через неточність тогочасних географічних знань. В дійсності Крим простягається від 44° 23’ до 46° 21’ північної широти). Площа, за даними автора, складає 270 кв. миль, – теж визначена помилково. Насправді вона становить приблизно 25000 кв. км, тобто 450 кв. миль. (Тунманн. – Указ. раб. – С. 15, 72, (прим. 12), 73 (прим. 13).

6. За даними Боплана, “на схід від Тамані лежить земля черкесів, які є татарами-християнами і вважаються найбільш віруючими”.

“Тамань – це місто черкесів”. (Боплан. – Назв. праця. – С. 52, 53). На думку Я. Дашкевича, маються на увазі західні черкеси (зікхи), що в XII–XV ст. прийняли християнство православного і католицького обрядів. Мешкали на Таманському півострові, а розпорошено – гакож у містах та селах Криму. Черкеси у XVI ст. підпорядковувалися Туреччині й були залежні від губернатора в Кефе. Всупереч твердженню Боплана, вони, пише Я. Д., не були тюрками (або татарами), а користувалися діалектами черкеської мови – однієї з іберо-кавказьких мов. Сучасні адигейці частково є нащадками зікхів, які у другій половині XVII ст. перейшли в Іслам. (Там само. – С. 180, прим. 236 – коментар Я. Д.).

7. За даними Тунманна, ногайські землі поділяються на Східний ногай – ця обширна країна знаходиться на північному боці Чорного та Азовського морів і називається Кримським степом. Західний ногай – це область між річками Буг і Дністер, що з півдня межує з Чорним морем, а з півночі відокремлюється від Польщі Колимою і Єгорликом. Про це докладно див. Тунманн. – Указ. раб. – С. 42, 49.

Ногайці – це народ, що розмовляє тюркською мовою з кипчацької групи мов. Вони беруть свій початок від з’єднання двох племен – тюркських і монгольських, котрі, за ініціативою відомого вождя і володаря монгольських татар Чингізхана, відокремилися у 1261 р. від Золотої Орди і під його командуванням зайняли територію шириною від морів Аральського і Каспійського аж по Буджак (кримська частина території Бесарабії).

8. Див. § 1, прим. 10.

9. Тюрк. *Kanun* – укр. “канон”, означає в перекладі “право, кодекс, статут гощо”. Йдеться про монгольський звід законів, створений ще до Чингізхана, котрий зберігся у різних тюрко-мовних та інших народів і після розпаду Монгольської імперії та Золотої Орди. Із цього “канону” впливали також правила “Чингізханського церемоніалу”, про що дізнаємося з літопису Сенаї на стор. 4^a.

Треба підкреслити, що тюркомовні народи, починаючи з X століття, добровільно прийняли ісламську релігію. Цьому сприяла схожість двох релігій, тобто вищевказаної Ісламу з релігією тюрків того часу “*Gök-Tanrı*”, що означає в перекладі “Господь небесний”. *Mualla Uydu. Türk-Islam bütünleşmesi. – Istanbul, 1995. – S. 5–19*).

Отже, твердження Абрагамовича (Див. *Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 151, прим. 91*), що ці “канони” зазнали атаки зі сторони релігії ісламу чи законів шариату, можна назвати необ’єктивними.

10. Крим Гірай султан був сином хана Селамет Гірая I (див. Султан Г. Назв. праця. – С. 5, прим. 2), братом ханів Багадир Гірая (Там само. – Прим. 6), Іслам Гірая III (Там само. – Прим. 1), Мегмед Гірая IV (Там само. – Прим. 9). При вступі на трон Багадир Гірая (Іслам

Гірай в той час був калгаєм) став “*Küçük sultan*” – “Молодшим султаном”, а пізніше обіймав посаду Нуреддіна. (Там само. – Прим. 15).

11. Назва палацу, де розташовувалася резиденція калгаїв, що означає “Біла Мечеть” (тюрк. *Ak-Mescid*). Побудований за часів хана Менглі Гірая I (див. § 1, прим. 2). Теперішня назва – м. Сімферопіль.

12. 12 липня п. р.

13. Йдеться про Крим Гірай Султана.

14. Тюрк. *Sâm* – ім'я сина пророка Ноя (тюрк. *Nûh*). Вважається, що семітські племена й народи південно-західної Азії та північної Африки, до яких відносилися стародавні вавілоняни, ассирійці, фінікійці, іудеї та деякі інші і до яких належать сучасні араби, євреї та ще деякі, походять від його роду. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 918). Це ім'я легендарного перського лицаря, що воював з людьми Турану*, про що оповідає “Шах-наме”. Про “Шах-наме” див. прим. 14 до вступу Сенаї.

15. Рустем, онук Сама, у боротьбі з сусідніми Ірану народами прославився вчинками, схожими до міфологічних діянь Геркулеса. Про нього також оповідає “Шах-наме”.

16. Есфендіяр – легендарний перський королевич, пропагандист зороастризму, котрий поліг у поєдинку з Рустемом.

17. Газі Гірай Султан – двоюрідний брат Іслам Гірая III – у п'ятнадцятирічному віці перейняв посаду Нуреддіна від дядька – хана Мегмед Гірая IV. Військовий похід на черкесів, з якого він повернувся після вступу на трон Іслам Гірая III, був розпочатий ще за правління Мегмед Гірая IV (роки правління: 1641–1644).

Дуже молодий (сімнадцяти-вісімнадцятирічний) командир, певно, не міг справитися з досвідченим правителем черкесів Ак-Чумаком, тому в грудні того ж року туди вирушив сам хан Іслам Гірай III. Незважаючи на невдалий похід, Газі Гірай Султан все ж залишився на цій посаді під час правління Іслам Гірая III і почав похід на Московію взимку 1644–1645 рр., під час якого також не виявив себе блискучим полководцем. Похід завершився б повною загибеллю татарського війська серед снігових заметів, якби не досвід старших командирів Сефер Газі Агі і Тугай Бея. Наступного разу Газі Гірай Султан керував обороною фортеці Азов, оточеної донськими козаками. Тугай Бей також брав участь у цій обороні, отож, успіх кримців і цього разу належить йому. Під час першого походу Іслам Гірая III на Польщу Газі Гірай керував одним із чамбулів, висланих з-під Березні. Хан доручив йому керівництво цим загоном на прохання свого опікуна. З цього робимо висновок, що хан не був досить упевненим у військово-

* Тюрк. *Turan* – стародавня перська назва країв на північ від Ірану, що в перекладі означає “батьківщина тюрків”, “Тюркстан”, а також, на противагу Іранові, – “батьківщині арійців”. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 449).

вому таланті молодого султана. Після смерті Крим Гірая (Див. § 2, прим. 10) Газі Гірай зайняв його місце під час другого панування Мегмед Гірая IV (1665 р.) він був калгою, а у зв'язку з новим поворотом у політиці Криму багато разів командував військовим загоном по підтримці Речі Посполитої у боротьбі з її противниками.

Мубарек Гірай Султан (Див. § 2, прим. 22), брат Іслам Гірая III, не обіймав у ханстві ніяких значних посад і нічим особливо не відзначився. Крім сина Газі Гірая, він мав ще одного сина Мурад Гірая, який був ханом упродовж 1677–1683 рр. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 154, прим. 107; Ortekin H. – Op. cit. – S. 11).

18. Див. ц. м. – С. 149, прим. 15.

19. Тюрк. *Hâcl-Saray* – укр. палац Гаджі. Очевидно, ця назва походить від назви ріки Гаджі-сую, або Білозерська, котра впадає в озеро у плавнях р. Дніпра напроти Нікополя.

20. Тюрк. *Kârâcl* – укр. карачи, що в перекладі означає “наглядач, контролер, міністр”. Цей титул в Криму носили поважні особи найважливіших родів. Також див. §1, прим. 7.

21. Див. §1, прим. 10.

22. Тюрк. *Mangıt* – укр. Мангіт, Мангут – від слова “Манга”, “монг”, що означає “велетень, велика людина” – назва племені дуже великих людей. Вони відігравали визначну роль в утворенні окремої Ногайської Орди. У руських хроніках їх завжди називали ногаями. Назва цього роду дотепер зустрічається серед ногаїв. Також вони відігравали особливу роль в історії Середньої Азії, а мангітська династія панувала в Бухарі упродовж 1785–1920 рр. Вони населяли північно-західну територію Кримського півострова навколо м. Гюозлеве (тепер Євпаторія). (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 155, прим. 113).

23. Тюрк. *Secevit, Cuci* – укр. Седжевіт – це ім'я старшого сина Чингізхана, від якого бере початок цей рід. Батько дав йому Половецькі землі Західного Сибіру разом з Хорезмом, аж до північних берегів Чорного моря. Під час одного з походів він упав з коня і помер (1227 р.).

Представники цього роду займали в Криму землі на схід від м. Карасубазар (тепер м. Білогорськ), або Карабазар – одного із найбільших міст, розташованих у долині дуже мальовничої місцевості. Через місто, яке належить калгай-султанові, тече річка Карасу. Бей цього роду, як писав листа польському королеві Яну Казимиру, звався Кутлу Гірай, що свідчило, що він – найсильніший кримський феодал не лише з роду ширінів. Був споріднений із ханською династією. Назва цього роду також зустрічається у листі хана Джанібек Гірая, датованому 1632 роком. (С. Е. Bosworth. *İslâm Devletleri Tarihi* (Історія ісламських держав). – Istanbul, 1980. – S. 179, 194; Ortekin H. – Op. cit. – S. 5,6; Тунманн. – Назв. праця. – С. 34).

24. Тюрк. *Argın* – укр. Аргин, Аргун – ім'я одного із спадкоємців із групи “великих монгольських ханів” хана Кубілая (1260–1294). Аргин (1284–1291), син брата згаданого хана, котрий називається Гюлагу (1256–1264), встановив свою владу в Ірані під назвою “Il-Hanlar” – укр. Іл-Ганлар, що тривала до 1353 року. Цей рід займав територію між Акмечетом (столицею калгів) і Карасубазаром (резиденцію ширінських командирів). (Bosworth C. – Op. cit. – S.181,187). Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 156, прим. 115). Також див. § 2, прим. 20.

§ 3. *Намір Іслам Гірая здійснити військовий похід на черкезьку країну*

1. Йдеться про I московський військовий похід, у який хан відрядив ще дорогою від Кафи до Багчесараю військо на чолі з командиром Кутлу Шах Мірзою. Вже у перші роки правління Іслам Гірая III татарські вояки повернулися з московського походу з перемогою та з великою здобиччю. Про це докладно див. 1, прим. 6; а також див. ц. м. – С. 144.

2. Тюрк. *esir* – укр. ясир, полон, полонений, арештований. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 115). Війна кримської армії з Московією в 1644 р. увінчалася повним успіхом. Здобич була дуже значною і перевищувала 10 тисяч полонених. (Новосельский А. – Указ. раб. – С. 341).

3. Цей вид податку називається “Hûmûs” (ар.) – укр. гумус, що означає 1/5 частина данини. Це стародавній арабський звичай збирання вказаної частини данини переможцем, керівником військового походу. Потім названий податок був затверджений пророком Мугаммедом в Кур’ані за волею Аллага. До податку належало те, що здобули мусульмани у війнах з противниками (рухомість, домашня худоба, полонені, незалежно від статі й віку). П’ята частина здобутого повинна була належати: 1) Аллагові; 2) Пророкові; 3) його сім’ї; 4) сиротам; 5) убогим та подорожнім. Про це докладно див. (Kur’ân-î Kerîm. Enfal suresi (VIII)).

Як правило, вказана частина прибутку мала витратитися на громадські та державні цілі. Також див. ц. м. – С. 150, прим. 20.

4. 1 грудня ст. ст. – 11 грудня н. ст., року Г. 1054=P. X. 1644 (Unat F.- R. – Op. cit. – S. 72).

5. Тюрк. *Dağıstan* – укр. Дагістан, Кугістан, що у перекладі означає “гірська місцевість”. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1218).

6. 7 грудня ст. ст. – 17 грудня н. ст.

7. Тюрк. *Kerş*, *Kerç*, укр. Керч – місто, відоме в Києворуських дже-релах під назвою Кърчевь (тоді було в складі Тматороканського кня-

зівства). Давня назва Пантикапей. Його заснували мешканці міста Мілета, які жили на малоазійському березі Егейського моря у першій половині VI ст. до Р. Х.

3 679 р. н. е. місто визнало верховну владу тюрків-хозарів, що мали там свого намісника, але не поривало зв'язку з Візантійською імперією. Тюркська фортеця, здобута 1475 р. у генуезців, розташована на Кафинській протоці, що з'єднує Азовське море з Чорним морем.

У результаті турецько-російської війни 1768–1774 рр. за Кючук-Кайнарджикським мирним договором (1774) м. Керч перейшло у володіння Російської імперії. (Боплан. – Назв. праця. – С. 179, прим. 223; Я. Д. Тунманн. Указ. раб. – С. 41; Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 158, прим. 129).

8. Тюрк. *Taman* – укр. Тамань – місто і замок на східному березі Кафинської (Керченської) протоки. Вперше згадується в історії Юстиніана II у 703 р. н. е. під назвою Тому; в подальшому називалося Тамтарка, Тумтаракань, Матраха, Матрига та ін. Вперше Таманню його називає Абдулфеда. У XI ст. було резиденцією Києворуських князів. У 1482 р. місто потрапило під панування османів. (Боплан. – Назв. праця. – С. 180, прим. 235 Я. Д. ; Тунманн. – Указ. раб. – С. 67).

9. Після цього походу хан надіслав османському султанові через свого представника Субган Газі Агу різноманітні цінні подарунки, а також 150 (сто п'ятдесят) дуже вродливих полонених жінок. Падишах відправив ханові через свого генерала листа, 2 (два) каптани, шаблю, оздоблену золотом, та багато інших цінних подарунків.

10. Див. ц. м. – С. 143.

11. Кримського володаря Іслам Гірая III.

12. Мається на увазі Іслам Гірай III.

13. Тимур, Тимур-ленг, Тимур-аксак, Тимур-бей, був засновником відомої Ногайської Орди, рештки якої проіснували до XIX ст. Власне, ця Орда виникла в епоху Тимур-хана у XIV ст. на берегах Чорного моря, бо не хотіла визнавати влади волзьких каганів. Відокремившись, нова орда мусила воювати зі старою. Можливо, це були якраз війни Тимура з Тохтамишем, що правив з 1380 р. Тимур здійснив три великі військові походи проти Тохтамиша – в 1389, 1391 і 1394–95 рока. (Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Новая хронология и концепция древней истории Руси, Англии и Рима. Факты. Статистика. Гипотезы. – Т. I. – М., 1995. – С. 356, 358.) Див. також §1, прим. 7.

14. Тюрк. *Demir Kapı* (Derbent, Derbend), що в перекладі означає “Залізна брама”. Назва укріплення у найвужчому місці дороги протягом 2-3 км, відома фортеця і потужний мур між горами Кавказу і Каспійським морем. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 61, 309).

15. Про Хосрева див. §1, прим. 7.

16. Йдеться про турецького султана Ібрагіма (лютий 1640-серпень 1648 рр.)

17. Осм. *Elacim*, – укр. Ельаджім. Альаджім, Аджім, що в перекладі означає “не арабські країни, не володіючий арабською мовою” та ін. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 130). Можна припустити, що в даному разі мова йде про персів, а також їхню країну Іран. Пор. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 160, прим. 153).

Тюрк. *Сет* – укр. Джем, що в перекладі означає “володар, ангел, шах, переможець, багатир” та ін., а також ім'я легендарного героя у давньоперській повісті, згадуваного як святого. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 94, 1369).

18. Тобто Анатолія (Туреччина).

19. Йдеться про країни тюрків, названі так давніми персами. (Develliġlu F. – Op. cit. – S. 1113). Також див. § 2, прим. 14.

20. Відповідальна за державну скарбницю особа в ханському уряді, яка займала посаду, по-османськи звану *Miftah-dar*, *Hâzinadar* – укр. скарбниця, рос. казна, від слова “*Miftah*” (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1382), що в перекладі означає “ключ, замок”; разом із суфіксом “*dar*” читається як “ключник”, тобто особа, яка відповідає за ключі від скарбниці. Відряджений 1645 р. до Істанбула з ясиром та іншими цінними подарунками для султана Ібрагіма, Субган Газі Ага пізніше, у 1648 р., керував військом, яке було відправлене з-під м. Животова, а в 1649 р. воював під Збаражем. Під час другого панування Мегмед Гірай IV обіймав посаду заступника скарбника ханського уряду. У той час відзначився як організатор допомоги Речі Посполитій кримською військовою експедицією. Під час правління Чобан Аділ Гірая (1665–1671 рр.) був змушений утекти з Криму і перебував в м. Янболу біля м. Едерне (Андріанопіль) разом із вигнаним сином хана Мегмед Гірая IV. (Abrahamowicz Z. – Op. cit., – S. 161, прим. 160).

§ 4. Надсилення найвищому володареві, обдарованому Аллагом, падишахові Руму незлічених подарунків

1. Йдеться про турецькі володіння на Балканах, тобто про європейську частину Османської імперії.

2. Султан Ібрагім.

3. Тюрк. *Kapıcibaşl*, означає “начальник варту Брами” султанського палацу в Істанбулі. Під час “Дівану”, тобто наради уряду, ці держслужбовці також виконували обов'язки щодо перевірки та перепустки до палацу прибулих зі зверненнями громадян. Якщо під час “Дівану” комусь визначили міру покарання, вартові Брами за наказом візира приводили вирок до виконання.

(Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1054; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 173).

4. Див. § 3, прим. 9.

5. Тюрк. *Karıkkulları* – Назва професійної, регулярної армії, яка складалася з піхоти й кінноти та була однією з основних складових Османської держави. (Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 174). Пор. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 161, прим. 164).

6. 1) Мова йде про того самого командира, на ім'я Кутлу Шах Мірзе, котрий був відправлений ханом у московський військовий похід, і цю експедицію можна вважати першим походом на Московію. Див. § 1, прим. 6.; також див. ц. м. – С. 144–145, прим. 29; § 3, прим. 1.

Слід зауважити, що твердження А. Новосельського про відсутність пояснення причин конфлікту в східних джерелах можна вважати помилковим (див. Новосельский А. – Указ. раб. – С. 343). Пор. ц. м. – С. 42 (8^a).

Твердження Абрагамовича (Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 162, прим. 165) про якогось Шах Кутлу, який брав участь у татарських походах на Україну в 1644 р. за першого панування хана Мегмед Гірая IV (1641–1644 рр.), можна вважати сумнівним. Але в іншого автора знаходимо відомості про невдалий похід кримських військ під проводом Тугай Бея в грудні 1643–січні 1644 року на Правобережну Україну. (Див. Новосельский А. – Указ. раб. – С. 332).

Іслам Гірай III 23 вересня 1644 р. вирушив війною на російські міста і чинив великі руйнування. Про це свідчить повернення 10 січня 1645 р. турецького посла Арслан Аги з Москви з царською грамотою, що містила скаргу на кримського хана. Того самого року були отримані від донських козаків повідомлення про напад еничарів з Азова на козацькі міста, а також про запланований військовий похід тюрків і кримського хана на московські землі найближчим часом. Московські послы, прибувши 15 квітня того ж року до Істанбула, в своїх зверненнях прохали султана заборонити кримському ханові й азовському паші нападати на їхні землі. Отже, участь командира Шах Кутлу у військових походах 1644 р. на Україну малоімовірна. Також див. Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 89–92.

Конфлікт, який виник у даному випадку, був спровокований різни-ми військовими угрупованнями під час сплати податків до державної скарбниці.

Учасники цього побойща також погрозували командирові Сефер Газі Аги. Тому Іслам Гірай III задля безпеки його життя відправив Сефер Газі Агу до ширінських татар. Також див. ц. м. – С. 145.

Разом з тим незайво зазначити, що висновки вже згадуваного історика про втечу Сефер Газі Аги й арешт його ханом, а також відсутність

інформації щодо обставин повернення на посаду ханського візира в східних джерелах треба вважати неправильними. (Див. Новосельський А. – Указ. раб. – С. 343). Пор. ц. м. – С. 42–47 (8^a, 12^b, 13^a).

7. Ар. *Hadis*, що в перекладі означає: 1) “святе слово пророка”; 2) “наука про гадіс”. Пророк Мугаммед висловив 40 (сорок) гадісів – “hads-i erban” з поясненням і тлумаченням їх. (Develliğlu F. – Ор. cit. – S. 309). Пор. Abrahamowicz Z. – Ор. cit. – S. 162, прим. 166.

8. Поет-мислитель, філософ Мугаммед Ібн Сулейман Фузулі (1494–1556 р. н. е.) народився в м. Кербелі неподалік Багдада, походив із азербайджано-тюркського племені баят. Представник класичної османо-турецької та азербайджанської літератури. Писав твори тюркською, перською й арабською мовами. Поет порушив ряд важливих питань стосовно мети, змісту, принципів, форм і методів виховання та навчання. В ряді його творів (“Книга скарг”, “Бесіда розпусника з пустельником”, “Прихильність серця”, “Зростання переконань”) висвітлено питання сімейного виховання, взаємостосунків між старшим і молодшим поколіннями. У своїх творах також засуджував релігійні догми середньовіччя. Одним із відомих його творів є поема під назвою “Лейлі і Меджнун”. (Агаєв А., Гашимов А. – Указ. раб. – С. 179–185; Develliğlu F. – Ор. cit. – S. 271; Nail Çivriilli. – Şiirsel Anlatım, 100 ünlü Türk. – İstanbul, 1994. – S. 42, 2 bask).

9. Див. § 2, прим. 15.

10. Див. § 2, прим. 16.

11. Також див. § 2, прим. 17.

12. Тюрк. *Sahrâ-i Heyhat* в перекладі означає “незаселений степ, вимерлий”, “такий, що приносить людям шкоду”. (Sâmi Ş. – Ор. cit. – S. 819, 1518). Цей термін багато разів уживається турецьким мандрівником XVII ст. у книзі “*Seyahetname*” (укр. “Книга Мандрювання”), в якій опис охоплює територію від Очакова (р. Дністер) до Каспійського моря, за яким простягається “степ кипчацький”, названий татарським народом “*Deşt-i Kıpçak*”, тобто степ (територія) між ріками Дністер та Іртиш (Develliğlu F. – Ор. cit. – S. 180), де проживали половці – стародавня народність тюркського походження, кочівники по південно-східній Європі в XI – початку XIII ст. (Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М., 1981. – С. 491).

Мова йде про Дике Поле – степи Північного Причорномор’я, або від Подністров’я до Подоння. Також див. Додаток: Д (Carte de la Crime).

13. Тюрк. *Tabur* – укр. табір, що в перекладі означає “військовий бівак, укріплення, військо та ін. “. Також назва війська, котре складалось із чотирьох підрозділів. (Pakalın V.-Z – Ор. cit. С. III. – S. 371). Пор. Abrahamowicz Z. – Ор. cit. – S. 163, прим. 173.

14. Можливо, йдеться про угоду від квітня 1646 р., де, за даними Абрагамовича, в проєкті були визначені зобов'язання хана Іслам Гірая III, калги Крим Гірая і Нуреддіна Газі Гірая про стримування кримських татар і Ногайської орди від нападів на Росію, навіть і в тому разі, коли рішення про похід буде ухвалене турецьким султаном. (Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 164, прим. 167*). Але, за даними Сенаї див. ц. м. – С. 42–45 (8^a–10^b), військові походи на Московію під час панування Іслам Гірая III увінчалися блискучими перемогами, тому хан міг би не брати до уваги умови царя, а, навпаки, умови договору могли диктуватися кримською стороною. Отже, цар погоджувався заплатити данину і просив допомоги хана. Московський цар зобов'язувався кожного року давати хутряні шуби на суму 40–50 тис. золотом, платити 100 тис. золотом податок кримській державі та ін.

15. Йдеться про послів Т. Караулова і Г. Акишева, призначених московськими дипломатами до Криму після війн 1644–1646 рр. Треба зауважити, що перший військовий похід на Московію здійснений Іслам Гіраєм III саме 1644 року (Див. § 4, прим. 6). Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 164, прим. 177*.

За даними Смирнова, (див. – Указ. раб. – С. 91–92), московський уряд в 1645 р. відрядив до Істанбула нове посольство у складі стольника Степана Телепнева і дяка Алферія Кузевлева. 15 квітня вони прибули до столиці і піднесли подарунки султанові, візирів та іншим особам, усього на суму 16109 руб., і, крім того, 26 кречетів (хижих птахів із семейства соколинних) для султана. (Про це див. § 4, прим. 6). Також прохали у грамотах називати царя “московським королем”. (Див. нижче, прим. 21). Про подорож московських послів від Азова до Істанбула – див. TSMA. E. 5978.

16. Детальний опис походів кримських військ на московські землі упродовж 1644–1646 рр., реконструйований на підставі російських архівних матеріалів, знаходимо у монографії Новосельського А. “Борьба московского государства с татарами в XVII веке”. – М., 1948. – С. 312–362. У російських джерелах знаходимо безсумнівні дані про поразки, завдані кримською армією московській державі, а також про неодноразові сильні наступи тюрків протягом вказаного періоду із фортеці Азов. Див. також Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 96.

§ 5. Повернення Нуреддіна Султана з московського походу

1. Див. § 4, прим. 11.
2. Мова йде про кримських вояків, що після московського походу повернулися з перемогою до Багчесараю. На зворотній дорозі татар

застав сильний снігопад. У таких природніх умовах військом керували славетні командири – вже згадувані нами Сефер Газі Ага і Тугай Бей. Головнокомандувачем армії у цьому поході був Газі Гірай Султан. Здолавши великі труднощі, військо прибуло до столиці Криму.

§ 6. Прохання командира прикордонного загону Азова Мустафи Бей про допомогу

1. Тюрк. *Mühâflz* в перекладі означає “оборонець, захисник”. Титул комендантів фортець та замків.

2. Йдеться про фортецю Азак (також див. Султан Г. – Назв. праця., прим. 20).

§ 7. Похід Нуреддін Султана до кордону Азова

1. 1646 р.

2. Знаменитий вождь, засновник великого володіння зі столицею у м. Газна в Афганістані, до складу якого входила значна територія, що простягалася від здобутих провінцій Індії до Грузії (до Азова його влада не поширювалася). Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 164, прим. 185).

3. Див. §1, прим. 7.

4. Див. § 2, прим. 24.

5. Звернення мусульман до Всевишнього із проханням допомоги.

6. Син Алі (двоюрідного брата і зятя пророка Мугаммеда).

7. Тюрк. *Şehadet, Şahid, Şehid* – укр. шегадет, шагід, шегід, що в буквальному перекладі означає “свідцтво”. Шегідами називали тих, хто в ім’я Ісламу, Батьківщини, держави приймав на полі битви чи деінде мученицьку смерть, укр. відповідник до поняття “шегід” – “пречистий”. Мусульманські воїни, полегли під час “святої війни”, носили ім’я шегід – “свідок”, тобто “мученик”, така смерть видавалася “доброю справою”, адже, загинувши за Ісламську віру, шегіди потрапляли прямо до Найвищого на небі й спілкувалися з Аллагом, а на землі сприймалися з повагою, їхні могили є місцем паломництва мусульман. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 975; Sena’i. – Op. cit. – S. 11^b).

8. Див. § 4, прим. 7.

9. Тюрк. *Kazak, Kızak* – укр. Козак у дослівному перекладі означає “вирізати, оголити гострим інструментом”. Також “поголений, безбородий”. Чоловіки, які були призначені для служби у війську, для походів та ін., зобов’язані були бути поголеними, безбородими. Це було обов’язковою вимогою для, зокрема, виниклих на Русі загонів кінних вояків. Також відомі туркменські, киргизькі, татарські та московські козаки. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1068).

В інших словниках османської історії пишеться, що польський король Сигизмунд I організував у 1516 р. кінні військові загони для охорони кордонів і назвав їх козаками. Розташовувалися вони на берегах Дніпра. (Очевидно, мова йде про українських найманих козаків, які служили в армії короля). Частина цих людей знаходилась на північних берегах Чорного моря, островах Дніпра і переважно на невеликих чайках виходили в море для грабунку і згодом підпорядкувалися Москві. (Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 181; Pakalın M.-Z. – Op. cit. – S. 2281).

10. Ця фортеця була здобута тюрками в італійців ще у 1475 р.

11. Див. § 3, прим. 7.

12. Тюрк. *Paşa* – укр. паша – військове звання, титул найвищих чинів у османській військовій ієрархії та адміністрації, що означає “генерал”. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 854).

13. Ім'я візиря пророка Соломона (тюрк. Сулеймана), котрий виступав противником поганських культів. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 41).

14. Тюрк. *Suleyman serir* – укр. трон Соломона – це ім'я Біблійного пророка, відомого на Сході великого володаря, який був тлумачем таємниць. За мусульманськими легендами, Соломон мав трон із чистого золота. Звідси походить улюблений різними авторами епітет стосовно володарів мусульманських “*Suleyman serir*”, тобто “Соломоновий трон”, “сидячий на троні, схожому до трону Соломона”.

15. Див. § 2, прим. 10.

16. Йдеться про раніше здійснений військовий похід на московську землю.

17. Зі змісту цього § 7 дізнаємося, що після повернення із московської війни, яка завершилася перемогою кримської армії та укладенням угоди (див. § 4, прим. 14), та угода була порушена царем: існує повідомлення захисника фортеці Азов Мустафи Бей про напад московських козаків. У кн. “Ученые записки” Смирнова Н., сконструйованій на підставі архівних матеріалів, теж можна дізнатися про прибуття в липні 1646 р. на Дон з вольними людьми Ждана Кондирева, а із Астрахані – воєводи кн. Семена Пожарського зі своїм загonom, щоби звідти вирушити на Крим. Донські козаки, говориться у відповіді, отриманій 31 липня ц. р. в Москві, “выдвигают свой план борьбы прежде всего не с Крымом, а с Азовом”. Далі повідомляється, що козаки донські ходили морем, чинили напади на бойові кораблі кафинські і взяли їх з боєм п'ять, облаштованих тридцятьма гарматами. Ці кораблі йшли до Азова. Полонені повідомили, що кримський хан зібрав орду й зосередив її біля Перекопа. У той же час кримський спадкоємець і азовський комендант Мустафа Бей з багатьма людьми (всього 10 тис.) 6 липня 1646 р. напав на м. Черкаськ. Під час бою був поранений воєвода кн. Пожарський. (Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 95,96).

З огляду на те, що султан вимагав термінової відповіді та пояснень з приводу нападу російських військ на Азов і Крим, московський уряд відправив 30 квітня 1647 року до Істанбула перекладача посольського приказу Богдана Ликова з грамотою до султана Ібрагіма.

У грамоті повідомляється, що жодних порушень дружби цар ніколи не припускався. Все, що писав султан, є лише бажанням кримського хана посварити Росію з Туреччиною. “... Ислам Гирей царь меж нами великими государи чинит ссору, указывая свою вину, что он в прошлом 1645 г. в зимнее время, в декабре да в генваре месяцах, преступая свою правду и честь и ваш, брата нашего, заказ, нашего Московского государства в украинные города прислал братью свою войною”. (Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 100, 101). Також див. § 4, прим. 15.

Напад кримських татар 1644 р. може служити одним із найбільш наочних прикладів уміло організованого походу татарців та пасивності в обороні з боку московського війська. Весь похід кримчан тривав від 18 серпня до 15 вересня. Шлях, подоланий від місця вступу на московські території до виходу із них, утворив величезну петлю розміром не менше 1000 км, не враховуючи різного роду відхилень під час військових дій. (Новосельский А. – Указ. раб. – С. 341).

Як вимогу продовження дружби, султан вимагав розорити козацьке місто Черкаськ і забрати звідти донських козаків. Крім цього, вимагав заборонити цим козакам ходити на Чорне море і пропонував без порушень надсилити данину кримському ханові. Перелік своїх вимог султан завершував проханням, щоб московські люди себе не називали козаками і ніколи ні суходолом, ні морем під Азов і чорноморські міста не ходили. (Там же. – С. 94).

У багатьох турецьких історичних джерелах козаками, головним чином, називаються українці (тюрк. “*Ozi kazağı*”, що в перекладі означає “дніпровські, або запорозькі козаки”). Отож прохання султана до московитів не називати себе козаками є зрозумілим. Також див. § 7, прим. 9.

§ 8. Повторне призначення Сефер Газі Агі на посаду візиря

1. Див. ц. м. – С. 145.

2. Сефер Газі Ага був позбавлений посади ханського візиря в квітні або напочатку травня 1645 року. Його місце займали по порядку двоє людей: першим був Рамазан Ага*, який у квітні 1646 р. писав листа до

---

* У турецьких архівних документах Е. 4743/2 невідомий автор звинувачує Рамазан-бея, губернатора м. Кил-Буруна (неподалік Очакова) у вчиненні

царя Олексія, а на початку 1647 р. – до короля Владислава IV; другим був Мегмед Ага – ханський коняр, призначений на посаду візиря у червні 1647 р. і перебував на цій посаді цілих чотири місяці. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 166, прим. 204).

3. Взагалі у цьому параграфі йдеться про те, що Сефер Газі Ага раніше був висланий на землі ширінських татар у зв'язку з тим, що нібито скомпрометував себе. Але Іслам Гірай III, дізнавшись про несправедливість такого рішення, через два роки викликав його із заслання і вдруге призначив на посаду ханського візиря. Про це докладно Див. ц. м. – С. 147.

§ 9. Прибуття гетьмана Хмельницького до найщасливішого володаря держави і доброзичливе ставлення до його прохання про допомогу

1. Тюрк. *Hatman* – укр. гетьман – це слово в турецьких джерелах означає титул польських командирів, а також вождів українських козаків. У одному з турецьких словників (Див. Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 145) зазначається, що першим гетьманом був Лан Кроневський (тюрк. *Lan Kronevski*).

Також вважається, що це слово походить від назви “Taman Tarkan”, котра записана в давньотюркських оргунських пам'ятках як титул глави делегації, що прибуває з півночі. Із цих двох слів утворився титул “ataman”: до тюркського слова “ata” – “батько” додано “man”. Пізніше цей титул вживався у монгольській мові, а потім перейшов у слов'янські мови, де означав “вождь, командир”. (Prof. D-r. Abdülkadir Donuk. *Eski Türk Devletlerinde İdarî – Askerî Ünvan ve Terimler* (Тлумачний словник військово-управлінських термінів в давньотюркських державах). – Istanbul, 1988. – S. 37). Див. також Pakalın V.-Z. – Op. cit. – С. I. – S. 767; Ferhad T. Gardaşhançolu. I. A. (Islam Ansiklopedisi). *Hatman*, kod 81548. – Istanbul, 1995). Також див. §7, прим. 9.

злочину, тобто в арешті козаків, які несли дарунок султанові. Очевидно, ту мова йде про вищезгаданого ханського візиря.

В іншому документі теж йдеться про Денізоглу Рамазан-бея (очевидно, той самий, вищезгаданий візир), який був автором фальшивих листів, адресованих гетьману дніпровському, тобто Б. Хмельницькому, та ініціатором різних інтриг Див. – Е. 7604.

Про нього також ідеться в листі Богдана Хмельницького до султана Мегмеда IV під номером Е. 8548. (Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratov. *Le Khanat de la Crimée*. – Paris, 1978. – S. 191–195; Riedlmayer A. and Ostapchuk V. *Harvard Ukrainian Studies*. – Volume VIII, – Number 3/4. – December, 1984. – P. 453–473).

2. Тобто 28 листопада 1647 р. Також цю дату можна вважати датою повторного призначення Сефер Газі Агі на посаду ханського візиря.

3. Прикордонна фортеця неподалік від замку Перекоп (тюрк. *Or, Or-Kapı* – “Брама Перекопу”) у північній частині Кримського півострова на перешийку, що з’єднує півострів із сушею, закладена Менглі Гіраєм у другій половині XV ст. (Див. дод. “*Carte de la Crimée*”). Ферраг-Керман (тюрк. *Ferah-Kerman*) у перекладі означає “Замок радощів”. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 257).

4. Тюрк. *Özi, Özü* – ця османо-турецька назва р. Дніпра “*Özi nehri*” в перекладі означає “глибока, тиха і довга ріка”. Слово “*nehri*” означає “ріка”. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 201; Develliğlu).

На мою думку, українські козаки в турецьких історичних джерелах названі “дніпровськими козаками” (*Özi kozakları*)” тому, що вони в основному розташовувались на узбережжі Дніпра. Також див. §7, прим. 9.

5. Тюрк. *Melniski*. Також див. §9, прим. 1.

6. Один із сучасників подій середини XVII ст. український хронікер Самовидець зазначав: “Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козакам отягощение”. Далі він продовжував, що “...подстаростій чигиринській Чаплинський, зостаючий от Конецполского, отнял хутор с пасікою и млином на урочищи Суботові, полтори милі от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмельницкому”. (Літопис Самовидця. – Київ, 1971. – С. 45,47). Також див. Грушевський М. Історія України – Руси. – Т. VIII. – Ч. II. – К., 1995. – С. 79; В. Голобуцкий. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Киев, 1962. – С. 3).

Французький офіцер П’єр Шевальє* у своїй книзі “Історія війни козаків проти Польщі” стосовно даного питання зауважував: “...Хмельницький подався на початку 1648 року до порогів чи острівів Борисфена, щоб бути безпечним від наскоків поляків та укріпитися там.... Хмельницький, побачивши, що його листи до Польщі зі скаргами на кривди, заподіяні козакам і йому самому, зокрема, залишаються без наслідків, хоч були написані в дусі підданства та слухняності і що, навпаки, гетьман Потоцький готується до походу проти нього....” (Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – С. 76,77).

---

* З 1645 року командував загоном козаків, які були завербовані французьким урядом в Україні. Загін запорожців брав участь в облозі Дюнкерка під час Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. На початку визвольної війни 1648–1654 рр. Шевальє був секретарем французького посольства в Польщі. У 1653–1663 рр. написав розвідки про Україну, що не втратили пізнавального значення й у наш час.

Подаємо уривки з “Літопису Малоросії” Шерера Ж.-Б. *: “...Козаки стали нападати на кордони королівства, руйнуючи будинки й забираючи коней та худобу. Потерпілі поляки писали до гетьмана [Барабаша], переконуючи його стримувати козаків та перешкоджати їм робити наскоки та грабунки. Барабаш їм відповідав: “Прийдіть сюди самі й помстіться, а я вам обіцяю допомогу в усьому, що від мене залежатиме”. Поляки, захочені цим запрошенням, стали листуватися і затіяли з гетьманом жакливу змову, щоб перебити всіх запорозьких козаків... [Б. Хмельницький], дізнавшись про все це, запросив [Барабаша] на обід, напоїв його й заволодів усіма листами. Маючи ці важливі докази, Хмельницький звернувся до запорозьких козаків та показав їм, що поляки намірилися у згоді з їхнім гетьманом знищити їх”. (Жан-Бенуа Шерер. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. – К., 1994. – С. 87). Також див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II – С. 165.

Таким чином, французький історик XVIII ст. Шерер Ж.-Б. у своєму літописі вказав на те, що козаки напередодні вчинили спустошливі напади на польські землі. Причинами козацьких нападів автор називав скасування привілеїв і заборону їхнього ополчення. (Див. Там само. – С. 86). Такі дії польського уряду призвели до визвольної війни українців під проводом Б. Хмельницького.

Грушевський М. в “Історії України – Руси”, розкриваючи причини козацьких повстань, цитує літопис Самовидця: “Поспільство хоч у всім жило багато [обфит] – в збіжжі, худобі, пасіках, але були над ними вимисли великі, від старостів-намісників та жидів, чого Україна не звикла терпіти ... “ (Там само. – С. 80). Автор, розглядаючи дане питання, принагідно згадує про кривди у вірі та знову цитує вищезгаданого літописця: “Також у вірі руській була “помішка” велика від уніатів і ксьондзів, бо вже в Литві та на Волині, але й на Україні унія почала гору брати... ”. (Там само. – С. 80).

Як стверджував Грушевський: “Хмельницького обвинуватили в інтригах проти Конєцпольського, з нагоди походу проти татар, що відбувся восени 1647 року, що він застеріг кримчан, і тому не удалося захопити на місці орди та ін.”. (Там само. – С. 160).

Оцінюючи ці події, І. Крип’якевич підкреслював, що “визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі 1648–1654 рр. була відповіддю на посилення наступу магнатів і шляхти після поразки селянсько-козацького повстання 1637–1638 рр.” (Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 62). На думку автора,

* Французький історик XVIII ст., який присвятив свій твір цілком історії України, звернувши увагу, зокрема, на героїчну боротьбу українців за свободу.

періодом процвітання та зміцнення польських землеволодінь на Україні були 40-і роки XVII ст. (Див. Там само. – С. 62).

Вважаємо за потрібне навести уривки з документів Б. Хмельницького, без яких панорама подій указанного періоду була б необ'єктивною і неповною.

Наводимо уривки з листа, датованого 12 червня 1648 року, від гетьмана Б. Хмельницького до короля Владислава IV: "...Сам господь Бог свідком, що ми, будши у вірному підданстві і послуху в. к. м., м-ті, ніякої сваволі не починали і ні на що погане не заслуговуємо. А й. м-ть, п. краківський, на нашу думку, не міг бути добрим приятелем в. к. м., п. н. м., і, очевидно, не мав дозволу на ті знущання, які над нами чинив, – і на Запорожжя напав, і Україну сплюндрував, намагаючись нас і ім'я наше козацьке викоренити або з землі нас вигнати...". (Крип'якевич І., Бутич І. Документи Богдана Хмельницького (1648–1654). – К., 1961. – С. 35, № 4). Також див. Смолій В., Степанков В. – Назв. праця. – Т. 7. – С. 65–68.

Як бачимо, в згаданих джерелах досить прозоро і недвозначно розкриваються загарбницькі наміри Польщі щодо України.

Проаналізувавши наведені українські, а також європейські історіографічні матеріали, приходимо до висновку, що до визвольної війни українців під проводом Богдана Хмельницького проти Польщі призвели суттєві причини, серед яких: релігійні [гоніння на православ'я], приниження національної гідності українців, економічні [польська латифундія на українських землях], політичні [скасування козацьких привілеїв, заборона створення самостійної національної держави] тощо.

Перелічені вище причини знаходимо у літописі Сенаї, який наголошує на ворожому ставленні Польщі до України і намаганні підкорити українців інтересам польської шляхти.

Отже, національно-визвольна революція 1648–1654 рр. носила справедливий характер для України.

7. За даними Крип'якевича і Замлинського, були відряджені два посольства. Перше посольство від запорозького війська до Криму очолював один із сотників Чигиринського полку Кіндрат Бурлай – славний командир морського походу на Синоп*. Друге посольство очолював Клиша, якого добре знали татари (Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 76; Замлинский В. Богдан Хмельницкий. – М., 1989. – С. 87.(ЖЗЛ)). У творах інших авторів також згадується про перебування в Багчесараї самого Б. Хмельницького з сином Тимофієм і двома іншими посланцями, а також зі славними товаришами Богуном,

---

* Йдеться про морський похід, здійснений запорозькими козаками в серпні 1614 року.

Джеджелієм, Бурлаєм, Довбнею і Влучком (Голобуцкий В. – Указ. раб. – С. 103; Кащенко А. Зруйноване гніздо. Історичні повісті та оповідання. – К., 1991. – С. 278).

У своїй хроніці Сенаї (13^а – 13^б) також пише про прибуття Б. Хмельницького з посольством до Багчесараю для переговорів з Іслам Гіраєм III і називає дату цієї важливої події.

8. Зазначимо, що вже цитований нами Самовидець (Див. цей же §, прим. 13) пише і про укладення договору. Принагідно зауважимо, що саме це питання є одним із ключових у нашому дисертаційному дослідженні. Отож звернемося до Самовидця: "...Хмельницькій, видячи, же юже учинил задор з ляхами и своего набитку, албо кгрунтов, жалуючи вислал своїх посланцов до хана кримского, чинячи з оними згоду и прийму-ючи братерство, жеби ему з солтанами ордами з радостію на тоє позволив,и, приславши своїх означених мурз до Хмельницького, меж собою присягу з обоїх сторон виконали на Низу, и зараз хан посилаєт з ордами великими Тугай Бея до Хмельницького. З которою ордою Хмельницький на Запороже наступил, до которого все войско, зостаючєє на Запорожу, пристало и Хмельницького собі за старшого приняли". (Див. Самовидець. – Назв. праця. – С. 48).

Продовжуючи розглядати дане питання, звернемося до твору українського літописця Грабянки, який є одним із найцінніших літописів про визвольну війну 1648–1654 рр. Отож, він писав: "...відрядив Б. Хмельницький гінця в Крим до Іслам Гірая. Хан саме мав гнів на кроля Владислава IV, той не заплатив домовленого викупу, проте не хотів меча піднімати, хотів знати, заради чого битву розпочинати. А поперед нього стояв зі своїм загоном мурза Тугай Бей, воїн слашний і невидимо відважний, що не завжди корився ханові і з своїми татарами в окремому наділі проживав. На нього жартома хан рукою показав і повелів його запросити на поміч. А перед цим, якраз минув рік, козаки запорозькі Тугай Бея і його орду добре побили*. Згадавши все це, Тугай Бей спершу розгнівався на козаків, як на недругів своїх, а потім, покладаючись на удачу, погодився допомогти козакам** і домовився з ними про місце, де козаки розпочнуть бій з ляхами...". (Тригорій Грабянка. Літопис. – К., 1992. – С. 39). Також див. Omeljan Pritsak. Das erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648). – Oriens – 6, München, 1953. – S. 266–298; [Turanlı] Ferhad Gardaşhanoğlu. 17 yüzyılda Ukrayna-Osmanlı ilişkileri // Tarih ve Medeniyet, say: 26, Nisan. – Istanbul, 1996. – S. 53–56.

* Можна припустити, що син Тугай Бея потрапив у полон до козаків.

** На час переговорів син Тугай Бея уже був звільнений і, як зазначалося вище, став посередником у переговорах.

Як бачимо, хронікер зазначив, що Б. Хмельницький звернувся до кримського володаря і просив допомогти у війні проти Польщі. Зі свого боку, хан також мав до короля претензії з приводу несплати данини. Грабянка наświetлює цікаву деталь: приблизно у той самий час погодився на співпрацю з гетьманом кримський командир Тугай Бей, орда якого раніше зазнала поразки від запорозьких козаків.

Досліджуючи питання дипломатичних відносин України з Кримом середини XVII ст., також вважаємо за потрібне навести факти із монументального твору козацької історіографії – “Літопису” С. Величка: “...хан Ислам Гірай III запропонував Хмельницькому виконати обіцяну присягу... Хмельницький звелів тоді дати йому ханську шаблю, яку йому принесли до рук. Тоді він, вийнявши її з піхов, поцілував оголене залізо перед ханським лицем і виголосив перед усіма таку промову: “Боже творителю всієї видимої й невидимої живності, відателю людських думов, присягаю тобі, що потребую й прошу в його ханської милості на допомогу собі кримського війська, потребую його по правді й істинно без жодної підступності і зради. А коли б інакше мав діяти, на шкоду його ханської милості, то допусти на мене, Боже, щоб я був убитий цією шаблею і голова моя була знята з пліч”.

“Хан і кримські старшини дуже зраділи і дали Хмельницькому руки на те, що завше будуть готові допомогти йому проти поляків, аж доки не скінчиться війна. Тим часом хан наказав значному військовому кримському мурзі Тугай Бєю готувати в похід із Хмельницьким на козацьку Україну чотиритисячну кримську орду”. (Самійло Величко. Літопис. – К., 1991. – С. 55–56).

Як наголошував літописець, Б. Хмельницький, урочисто присягнувши кримському ханові, мав ширі наміри щодо подальших стосунків з урядом Багчесараю. Величко також відзначав, що Крим, зі свого боку, теж був готовий допомогти гетьманові завершити війну з поляками.

Так само інтерпретуючи ці події, Шевальє наголошує на причинах укладення союзу такими словами: “Хмельницький... не довіряючи власним силам, звернувся за допомогою до татар кримських”. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 77).

У літописних відомостях Шерера теж знаходимо нові деталі в оцінці досягнутої домовленості: “... піднялися усі козаки запорозькі, зібрали всі свої сили та об’єдналися зі степовими татарами кримськими, якими командував Тугай Бєй...”. (Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 87).

М. Костомаров наголошує на особистій участі Б. Хмельницького у посольстві до Криму (Див. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – К., 1992. – С. 32). і подає власну інтерпретацію тодішніх стосунків Польщі й Туреччини. (Там само. – С. 32), помилково визначаючи хронологію угоди і нелогічно наголошуючи на потребі відразу після ук-

ладення угоди вирушити в похід проти Польщі з особистою участю кримського хана. Також Див. даний §, прим. 10.

За даними М. Грушевського, Б. Хмельницький готувався до війни з поляками таємно, “а в перших числах березня 1648 р. виїхав до Криму. Там завів переговори з ханом, довів до союзу з ними...”. Далі автор наголошує на зацікавленості московського уряду в отриманні інформації про українсько-кримські стосунки на межі 1647–1648 рр. Грушевський, відмежовуючись від сумнівів щодо позитивного результату цієї угоди, підкреслює прихильне ставлення кримського хана до козаків, бо він “послів ударовав каптанами, відправляючи, дав по коневі, а кримським людям і чорним простим татарам звелів годувати коней і готуватися на королівську землю, і до Перекопу до князя ширінського Тугая написав готуватися на війну”. (Див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 165, 169, 170). Про цей союз також див. Дмитро Дорошенко. Нарис історії України. – Т. II. – К., 1991. – С. 12; Тиктора І. Історія українського війська. – Ч. I. – Львів, 1936. – С. 199; Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 65.

За Крип’якевичем, однією з причин прихильного ставлення кримського хана до українського гетьмана було повернення “одному з мурзів сина, якого захопили козаки у полон, цей мурза став посередником у переговорах”. (Див. Там само. – С. 76). Замлинский В. називає його ім’я – “мурза Тугай-бей”, котрому возвратили сина, взятого ранее в плен казаками”. (Замлинский В. – Указ. раб. – С. 87).

Можна також вважати, що український гетьман поїхав до Багчесараю зі щирим наміром, “камня за душой не имея” (Там само. – С. 90), тому хан урочисто і з повагою прийняв козацьких послів. Він погодився надати допомогу у війнах проти Польщі, а Б. Хмельницькому надав звання “гетьмана”. (Kırmî Al-Nac Abdal-Kafar. Umdetü’t Tevarih (Твердиня історії). – Istanbul, 1343 – Г. – 1924, Р. X. – S. 124; I. A. – V. Islam Giray – III. – Istanbul. – S. 1105–1107).

Сучасний польський історик Качмарчик у своїй книзі про Хмельницького підкреслює налагодження українським гетьманом контактів із кримським ханом і, зокрема, наголошує на особистій участі Б. Хмельницького у безпосередніх розмовах з Іслам Гіраєм III у Багчесараї в лютому 1648 р. і, як результат, називає згоду хана надати допомогу. Він також зазначив: “Іслам Гірай III вирішив скористатися з такої нагоди” і “поспішав вислати на допомогу тому Хмельницькому кількох емірів, командирів татар, які влаштували полювання на супротивника, а Тугай Бей, коменданта прикордонного замку Фераг-Керман, визначив і назвав вождем та верховою над усім військом”. (Janusz Kaczmarczyk. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, 1988. – S. 46).

На думку О. Прицака, “Іслам Гірай [III] на стільки прихилив до себе запорозьких козаків, що якщо б султан наказав, 30 тис. козаків пішли б морем до Кандії воювати з Венецією”. (Прицак О. – Назв. праця. (УАЩ) Вип. 2. – С. 180). Також див. (Kaczmarczyk J. – Op. cit. – S. 46). Автор наголошує на відсутності тексту листа Іслам Гірая III до султана про даний договір, що є необхідним для документального підтвердження українсько-кримського союзу, але лист є, і в нім хан повідомляє: “козацький гетьман Б. Хмельницький схилив голову і визнав вашу султана вельможність. Він готовий служити вам і виконувати ваші накази”. (Див. – Е. 3005/2).

Отже, даний док. засвідчує, що вказаний союз не призвів до відмови кримського хана підпорядковуватися османському уряду. Таким чином, твердження Новосельського про те, що укладення нового союзу між Україною і Кримом означало вихід Криму з русла турецької політики, можна вважати необ'єктивним. (Див. Новосельский А. – Указ. раб. – С. 396).

Також у документі згадується прохання хана до султана дозволити йому здійснити військовий похід. На нашу думку, питання про те, отримав чи ні кримський володар дозвіл від Порти на здійснення такого походу (Див. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649). – Львів, 1993. – С. 19), котре дотепер було спірним, розв'язується на підставі історичних документальних матеріалів. В іншому документі засвідчується: “Однако великий хан в своих письмах, полученных на днях, ясно заявил, что все это случилось по распоряжению приказа великого сюзерена (турецкого султана)...”. (Документи об освободительной войне украинского народа (1648–1654 гг.). “Письмо польского канцлера Ю. Оссолинского французскому премьер-министру кардиналу Мазарини с просьбой об оказании Польше помощи в войне против восставшего украинского народа” от 30 июня 1648 г. – К., 1965. – С. 57–60.

Про ці стосунки також дізнаємося з літопису “Історія Русів”: “Найясніший хан Кримський Іслам Гірай III з усіма ордами допомагати нам Україні у потребі готов єсть на Поляків, при которому для ліпшої певності і сина старшого Тимоша резидувати ми залишили і, тепер готової за його ханської милості доброї і воєнної орди Кримської, йде до нас тисяч з чотири із ханом Тугай Бесм, мурзою значним”. (Історія Русовъ. Укр. переклад І. Драча “Історія Русів”. – Львів, 1991*. – С. 114). Далі автор зазначає: “А коли минулого місяця прибув з Царського тамошній Бостанжій з секретними листами від Султана, то Хан, віддаючи йому, Тимофію, небувалі до того почесті і ласкавости, сказав,

* Перше видання 1846 р. – Москва.

нарешті, збираючись на Русь Україну з Мурзою Тугай Беєм і спорядженим при ньому корпусом... . Султан, описавши Ханові великі успіхи Гетьмана Хмельницького супроти поляків і крайню Польську знесиленість, велів йому старатись всіляко прихилити Гетьмана віддати себе з народом Руським під протекцію Турецьку на правах і вольно-стях Молдавії, Валахії та самого Криму і щоб хан не жалів на угоду і послуги Гетьману і народові Руському". (Там само. – С. 127).

Адже в цей час північна політика Істанбула була ослаблена в зв'язку з Критською війною. Іслам Гірай, маючи у своєму підпорядкуванні ще 40 тис. запорозьких козаків, намагався проводити самостійну політику. (Див. І. А., – V. – S. 1105–1107), не суперечачи при цьому інтересам османського правління. У всіх походах проти Речі Посполитої хан спільно з козацьким гетьманом завдали полякам порязок (1648–1653 рр.) Також Іслам Гірай III встановив політичні зносини зі Швецією, відрядивши до цієї країни свого посла Мустафу Бея. (Там само. – S. 1105–1107).

Таким чином час правління Іслам Гірая III є дуже важливим періодом для України, Польщі та Москви з точки зору політичних інтересів Істанбула на півночі Чорного моря.

Проаналізувавши для об'єктивного висвітлення подій у Східній Європі у вже згаданий нами період різні джерела, зокрема конвенцію між Україною і Кримом, констатуємо наявність фактів, уможливають переконливо відповісти на запитання даної проблеми, позаяк вона має своє документальне підтвердження.

Сенаї також підкреслював, що гетьман Б. Хмельницький, будучи за своєю природою та характером ближчим до ісламської релігії, прибув разом зі своїми послами до Іслам Гірая III, просив помилування за старі гріхи і прохав надати йому допомогу.

Підсумовуючи сказане, робимо висновок, що українсько-кримська угода підтверджується фактами. Слід зауважити, що цей договір був важливою політичною подією насамперед для успішного ведення національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького, а також був вигідним для кримської сторони для розв'язання економічних та політичних проблем. Таким чином, одне з головних питань дослідження – українсько-кримський союз середини XVII ст. – нами доведене до свого об'єктивного розв'язання.

9. Див. даний §, прим. 8.

10. Йдеться про підготовку до спільного походу з особистою участю Іслам Гірая III.

11. Навесні 1648 р.

**§ 10. Рішення його величності
найщасливішого володаря нашого часу про похід¹
і оповідь про вітроподібних татар-сміливців,
які під час битви з польськими воїнами,
захопивши противників,
завдали їм поразки і знищили**

1. Йдеться про спільний похід Іслам Гірая III та Б. Хмельницького на Польщу.

2. 12 травня, субота, 1648 р.

3. Алі, син Абі Таліба – дядька пророка Мугаммеда, який потім одружився з Фатімою, донькою пророка; четвертий халіф ісламу. Першим був Абу Бекір, другим – Омер, третім – Осман. Також див. § 7, прим. 6.

4. За традицією Шеріату, саме понеділок 14 травня п. р. вважається сприятливим днем.

5. Див. даний §, прим. 4.

6. Див. Вступна частина, прим. 1.

7. Тюрк. *el-Fetih*, що в перекладі означає “здобуття” (назва суре XLVIII).

8. Ар. *en-Nasr* в перекладі означає “допомога” (назва суре CX).

9. Ар. *el-Ihlas* в перекладі означає “щира відданість” (назва суре CXII).

10. Іслам Гірай III.

11. Тюрк. *Hâcet* в перекладі означає “потреба, необхідність, надія, сподівання”. Цей намаз виконується, щоб заручитися допомогою Аллага при здійсненні необхідних справ.

12. Див. даний §, прим. 9.

13. Тюрк. *Ulema, Alim* – (укр. транслітерація: Ул’ема, А’лім, що в перекладі означає “вчені, знавці науки, правознавці та ін. ”. Це була спеціальна група людей, які з застосуванням наукових чи юридичних знань розв’язували будь-які державні чи політичні проблеми. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 1119). (Цей термін не називає духовенство і знавців Каур’ану та ін.) Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 168, прим. 231). Однак інша назва “ulemā-yi āmilin” означає “тлумачі законів Шеріату”. (Див. Develliğlu F. – Op. cit. – S. 1119).

14. Назва корпусу музикантів у енічерів.

15. Див. даний §, прим. 4.

16. Тюрк. *Elma* – (укр. транслітерація: Алма, або Алмасарай, “Яблучний палац” – маленьке місто на Кримському півострові на р. Алмі, що впадає в Каламітську затоку Чорного моря, де була вілла хана. Північний берег затоки називається Беш-ліман (“п’ять портів”), південний –

Ондорт-ліман (“чотирнадцять портів”). (Тунманн. – Указ. раб. – С. 33; Боплан. – Назв. праця. – С. 176, прим. 210 Я. Д.).

17. Див. § 2, прим. 1.

18. Йдеться про вдалу війну запорозьких козаків спільно з кримськими татарами під Жовтими Водами (29 квітня – 16 травня 1648 р.). Про спільний похід цього року детально див. Самовидець. – Назв. праця. – С. 49–51; Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 42–43; Величко С. – Назв. праця. – С. 65–67; Шерер Ж. -Б. – Назв. праця. – С. 87; твори інших згаданих нами істориків.

19. Йдеться про тих запорозьких козаків, котрі перебували на службі в Речі Посполитій у кількості шести тисяч під командуванням комісара Шемберга, Стефана Потоцького (сина коронного гетьмана М. Потоцького), Сапєги, Чарнецького та кількох інших командирів. Частина їх 12 травня (Сенаї називає точну кількість – 3500) перейшли на бік Б. Хмельницького. Наступного дня, 13 травня, за ними пішли реєстрові козаки Шемберга. Всі вони з’єдналися з повстанцями. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 49–50; Шевальє П. – Назв. праця. – С. 77–78; Тиктора І. – Назв. праця. – С. 200–203). Як вважає Шерер, ці козаки раніше “стали на бік Барабаша проти своєї батьківщини”. Див. – Назв. праця. – С. 87. Також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 227.

20. Стосовно цієї події Сенаї називає більшу кількість польських полонених, ніж Величко, який зазначав: “Було полонено військових панів Шембечка (тобто комісара Шемберга), Сапігу*, комісара та інших відомих шляхтичів числом до п’ятдесяти чоловік”. (Величко С. – Назв. праця. – С. 67). Стосовно цього питання також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 227.

21. У документах Б. Хмельницького називаються імена цих полонених (Див. Крип’якевич І., Бутич І. – Назв. праця. – С. 35–39). Про це також див. Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 41).

22. Очевидно, це був комісар Шемберг, якого стратили козаки, а інших – Стефана Потоцького і Сапігу – передали татарам. Літописець Софонович зазначав, що “... Хмельницький з козаками и з ордою, догнивши их Жовтых Водохъ, у Княжого Баираку, розбили и Шемберка зь иншими взяли в неволю, а Потоцкого, раненого, на Запорожье отослали, там же и умерль”. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 227–228.

23. Див. даний §, прим. 22.

24. 21 ребіюльагір 1058 Г. – 16 травня 1648 Р. Х.

25. Очевидно, цей населений пункт знаходиться у місцевості Княжий Байрак, де відбувалися основні бої, зокрема, під Жовтими Водами.

* Качмарчик називає його посаду, ім’я і по-батькові: “підканцлер литовський Казимир Леон Сапєга”. (Див. *Kaczmarczyk J.* – Op. cit. – S. 87).

26. Йдеться про те, що в містечку Бойтен Тугай Бей разом з іншими командирами зустрівся з польським військовим табором. Кримські вояки 17 днів утримували Бойтен у блокаді. В останній день обложени здалися та були страчені. Також мається на увазі битва під Жовтими Водами, котра стала остаточною поразкою польських військ. Козацько-татарська армія одержала першу перемогу. Про це також див. Самовидець. – Назв. праця. – С. 50; Величко С. – Назв. праця. – С. 65–67; Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 185–186; Смолій В. І. і Степанков В. – Назв. праця. – С. 102/103.

27. Див. даний §, прим. 23.

28. 22 ребіюльагір 1058–17 травня 1648 р.

29. Назва населеного пункту на Кримському півострові.

30. 23 ребіюльагір–18 травня.

31. 24 ребіюльагір–19 травня.

32. Див. § 9, прим. 3.

33. Див. § 9, прим. 3.

34. Йдеться про перемогу козацько-татарських військ. Також Див. даний §, прим. 26.

35. Під час цього візиту повідомили хана про те, що ще один польський військовий загін перебуває у блокаді. Він також не вистояв у бою з татарськими командирами-героями і зазнав поразки. Сенаї називає кількість загиблих у цих битвах польських воїнів. Також див. даний §, прим. 26.

36. Див. даний §, прим. 26, 35.

37. Див. *Kûr'ân – i Kerim. Hadid Süresi* (LVII), 21.

38. Інформація про “12 тис. стрільців ...” у польському перекладі відсутня. (Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 104).

39. Див. §1, прим. 7.

40. Див. Там само.

41. 26 ребіюльагір – 21 травня.

42. Тюрк. *Güneş Obası* в перекладі означає “Сонячне селище”.

43. Тюрк. *Gök Evi* в перекладі означає “Небесний дім”. Очевидно, літописець вжив цю назву тому, що в селі знаходилася церква.

44. 27 ребіюльагір – 22 травня.

45. Тюрк. *Kayırlık*

46. Див. § 9, прим. 4.

47. Тюрк. *Ankil* – укр. Інгулець. Також див. Додаток, 2.

48. Йдеться про те, що кримський володар особисто вирушив на допомогу українському гетьманові, зміцнивши цим військову силу командира Тугай Бея і звелівши відразу після укладення згаданого договору з'єднатися з гетьманом Б. Хмельницьким для спільних військових дій. Стосовно даного питання Грушевський зауважував:

“Тим часом кіш татарський (під командуванням Тугай Бея) підійшов під Білу Церкву і став тут, а другого дня прибув сюди з новим полком татарським сам хан [Іслам Гірай III], що вибрався особисто по таких щасливих початках розпочатої кампанії. З них, як каже очевидець, було 11 тисяч Татар [воїнів]”. (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 191). Також див. Смолій В., Степанков В. – Назв. праця. – С. 109.

Наведемо уривок з листа чернігівського стольника Загоровського польському урядові про розгром козаками королівських військ під Жовтими Водами, датованого 28 травня 1648 р.: “Хан с большим войском орды идет через Валахскую землю на Золотой шлях в Покутье...”. (Документи... – С. 37–39, № 13). Про це докладно див. Мицик Ю., Брехуненко В. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. – Запоріжжя, 1999. – 52 с.

49. 28 ребіюльагір – 23 травня 1648 р.

50. Очевидно, цей замок (тюрк. Şahin-Kerem) знаходився на правому боці р. Дніпра, неподалік від таванської переправи. Також див. додаток (мапи).

51. Молодший брат хана Мегмед Гірая III (1622–1627), котрий займав посаду калгая. (Ortekn H. – Op. cit. – S. 11; Danl emend I. Osmanlı Tarihi Kronolojisi (Хронологія османської історії). – Istanbul, 1972. Cilt III. – S. 329–330). Також див. 13, прим. 30. Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 169, прим. 253.

52. Тюрк. *Divan Keçidi* – укр. Таванська переправа. Також Див. даний §, прим. 50; додаток (карти).

53. 29 ребіюльагір – 24 травня 1648 року.

54. Йдеться про прибуття запорізьких козаків чайками для забезпечення переходу татарських воїнів на другу сторону р. Дніпра.

54*. Вже згаданий історик також твердить: “Вони мали заплатити 200 тис. золотом для Тугай Бея”. (Сергійчук В. – Назв. праця. – С. 157).

55. Сенаї називає ці помости “Mehmel”, що в перекладі означає “двомісне сідло на верблюда”).

56. Йдеться про р. Дніпро.

57. 01 Джемазієлеввел* 1058 – 24 травня 1648 р.

58. 02 Джемазієлеввел 1058 – 25 травня 1648 р.

59. Див. даний §, прим. 47.

60. 03 Джемазієлеввел 1058 – 26 травня, вівторок, 1648 р.

61. Тюрк. *Kündüs* [лат. *Saroparia of ficinali* Lin.] – Хвороба, викликана рослиною “мильнянка лікарська” або, за народною назвою, “собаче мило”, що густо росте на супіщаних берегах, річок, озер,

* При переведенні цієї дати з Гіджри на Григоріанський календар день також припадає на 24 травня, так само як 29 ребіюльагір 1058.

отруюючи своїм квітковим пилюком та продуктами гниття воду. Спричиняє подразнення шлунка й кишечника, кривавий пронос, озноб, пересохлість ротової порожнини й частковий параліч язика, а також – судинни колапс. За висновком ветеринарних лікарів, половина копей захворіла через те, що тварин напоїли водою з ріки.

62. Йдеться про Миколу Потоцького – великого коронного гетьмана польського, що, перебуваючи у фортеці Бар поблизу кордону Криму, мав 24-тисячне військо з найкращих жовнірів.

63. Тобто Сенявського.

64. Мова йде про Яна Одживольського, чернігівського каштеляна, вінницького і жидачівського старосту, який під Корсунем із Калиновським та Сенявським обороняли тил польського табору (Там само. – С. 170, прим. 267; Також див. Документи... – С. 37–39, №13).

65. Йдеться про Балабана Єжи (Jerzego) – тембівського старосту, ротмістра гусарської хоругви. Див. Там само. – С. 170–171, прим. 268.

66. Йдеться про Леона Сапігу. (Див. 8, прим. 19). Шерер називає його польським генералом. (Див. Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 88).

67. Очевидно, пишучи “комісара”, Сенаї мав на увазі когось із значних шляхтичів. Грабянка називав у числі таких осіб Хмелецького, Комаровського, Ясколоського та ін., які потрапили у полон та були приведені до штабу армії кримського хана. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 43; Сенаї. – Оп. cit. – S. 19^b). Величко назвав кількість цих невільників – приблизно вісімдесят душ. (Величко С. – Назв. праця. – С. 71). Також див. Документи... – С. 37–39, №13.

68. Див. LXI, 4.

69. Йдеться про війну під Корсунем. Розглядаючи дане питання, знову слід звернутися до Літопису Самовидця: “Где орда неошачованную здобич узяла так в конях, риштунках, ако найбільше в неволниках знатних Панов и панят и посполитого войска, а казаки знову збогатилися з обозу полского так великих Панов, же срібло малою ціною продавали. Которая то потреба, албо война под Корсуном была на том тижню по святой Тройци”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 51). Як бачимо, автор згадував про вдалу битву українсько-кримської армії з сильними кварцянами* і допоміжними військами польських коронних гетьманів. (Див. даний §, прим. 62, 63, 64 та ін.). Також літописець указав дату цієї події.

Вже цитований нами Грабянка (Див. 9, прим. 8) називав корсунську війну другою і підкреслював: “А у вівторок** у гості до ляхів на-

* Наймане військо, що утримувалось за рахунок четвертої частини (кварти) прибутків від королівських маєтків.

** Сенаї також указує на день (Див. даний §, прим. 70; ц. м. – С. 48–52, коли відбувся запеклий бій).

спіли і козаки з татарами й, гукнувши скільки моці “до бою!”, розпочали битву...”. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 42). Далі хронікер записав: “...козаки і татари налетіли і обоз польський розгромили... Калиновський сильно розгнівався, та, коли і його поранило, змирився з поразкою і запросив миру...”. (Там само. – С. 43). Автор наголошував на спільних діях українців і кримчанців, результаті чого здобуто перемога. Також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 228.

Про корсунську війну Шевальє писав: “... після чотиригодинного бою в цьому лісі* як погано з дорогами, так і з ворогом, коли табір раз то в полон, або потоплено в болоті”. Далі, продовжуючи опис цих подій, зауважував: “Це нещастя, що трапилося в околицях Корсуня, стало ще дошкульнішим для Польщі внаслідок смерті короля Владислава IV***”. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 81). Отож, на думку французького дипломата, однією з причин поразки польської армії у цій війні була смерть короля – хороброго й авторитетного, вельми грізного для противників. Він був би спроможний припинити атаку українсько-кримської армії. Також див. Дорошенко Д. – Назв. праця. Т. II. – С. 13; Joukovsky A. Histoire de L’Ukraine. – Paris, 1994. – P. 41–42.

Стосовно даного питання Грушевський зауважував: “Козаки й татари обпали з усіх боків. Зав’язалася бійка в страшній тісноті – “так що рура рушниць трохи з боку не діставала”. “Стався сей погром дня 16 (26) мая “в годину по полудні”.

“Козацьке військо дістало багату здобич”. (Див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 189, 190). Після остаточного знищення коронного війська противника під Корсунем козацько-татарська армія прибула під Білу Церку*** – місто на старій українській території, та відсвяткувала перемогу”. (Див. Там само. – С. 191; Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 78, 79).

На думку Я. Федорука, після отриманої перемоги Хмельницький “не міг виступити проти Володислава IV, який збирався походом в Україну, і це було важливою причиною маршу з-під Корсуня до Білої Церкви”. (Федорук Я. – Назв. праця. – С. 17). Розвиваючи дане питання, автор наголошує на тому, що у вказаному місті Б. Хмельницький

* Дуже густий ліс, всередині якого було величезне багно. (Див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 81).

** Р. н. 1595– помер 10 (20) травня 1648 р.

*** У повідомленні пана Кохана з Бару (від 5 червня 1648 р.) зазначається: Хан Іслам Гірай III, котрий “сразу после разгрома с шестью тысячами татар прибыл к орде, стоит под Белой Церковью кошем, насчитывающим татар 80 тысяч, а казаков 30 тысяч”. (Документи... – С. 37–39, №13). Також див. Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 81. Як бачимо, цей документ вказує на кількість українсько-кримської армії, яка після корсунської війни становила загалом 110 тисяч.

мав намір вступити в переговори з польським королем, “але смерть Володислава IV залишає всі ці питання відкритими і нез’ясованими”. (Гам само. – С. 18). Стосовно даного питання Дорошенко зауважував: “З-під Білої Церкви він, Б. Хмельницький, висилає посольство до короля, ще не знаючи, або, може, удаючи, що не знає про його смерть,... вимоги 12-тисячного козацького реєстру, вимоги охоронити права віри православної й повороту православним віднятих у них церков на Західній Україні...”. (Дорошенко Д. – Назв. праця. – Т. II. – С. 14,15).

Вважаємо за потрібне навести уривки зі згаданих документів Б. Хмельницького – з інструкції послам запорізького війська до Владислава IV, датованої 12 (2) червня 1648 р.: “А що була воля й. к. м., п. н. м., коли з ласки своєї він ... наказав нам приписати до нашого війська Запорізького ще 6000 козаків, щоб було нас усього 12000 ... старшин наших обіцяємо з-поміж себе обрати...”. (Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 39, док. № 5). Також див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 15. Можна вважати, що суть вимоги українського гетьмана в даному разі зводиться до звільнення від шляхетського панування. Грушевський, зокрема, звернув увагу на вимоги кримської сторони після перемоги під Корсунем на користь України: “... Тугай Бей виложив Потоцькому М. такі бажання козаків: насамперед аби на Білу Церкву мали своє удільне і окремішне володіння, друге – аби вернено їм давні вільности, третє – аби до міст, замків і держав (на тій козацькій території – по Білу Церкву) ані старости, ані воєводи не мали ніякого права”. (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – С. 11). Насправді, вимоги запорожців були зігноровані польським урядом.

Отже, згадані джерела документально підтверджують спільні дії козаків та кримців у битвах під Жовтими Водами та Корсунем. Вони сприяли розгортанню національно-визвольної війни українців. Здобутими багатствами скористалися і українці, й тюрки.

Проаналізувавши особливості висвітлення подій травня-червня 1648 року, приходимо до висновку, що в цитованих джерелах точно витримана хронологія вказаного періоду. Констатуємо збігання літописних даних із відомостями Сенаї.

70. Див. прим. 60 даного §.

71. Йдеться про завершення спільного походу.

§ 11. Приведення полонених командирів та вояків до кримського володаря

1. Див. § 10, прим. 62.

2. Це польські командири і жовніри, що залишилися на полі бою. За даними Величка, у числі полонених були: 127 знатних начальників

й офіцерів, 8520 жовнірів, 63 сурмачі, 27 барабанників, 5 булав, 4 бунчуки, 580 обозних слуг, 41 гармата з набоями, багато вогнепальної зброї, 94 хоругви, шатра, вози з провіантом, порохом, декілька тисяч коней та ін. (Величко С. – Назв. праця. – С. 72). Також див. Голобуцький В. – Назв. раб. – С. 112; 10, прим. 63–67.

3. Стосовно цього питання Самовидець зауважував: “Орди зась, збогатившись ясиром значним того войска коронного і гетманов обоїх узявши, зоставивши часть малую орди, в Крим повернули, отправа- жаючи гетманов Потоцького и Калиновского и незличоную річ Пано- в значних, на том погромі узятих”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 53).

Зі змісту цього параграфу дізнаємося імена інших командирів, а також про розміри їхніх володінь (понад дві тисячі міст і фортець).

У даному разі також спостерігаємо співпадіння реляцій з обох дже- рел, котрі свідчать об’єктивно свідчать про перебіг подій.

§ 12. Звільнення одного з полонених гетьманів – Сеявського – й арешт інших командирів у фортеці євреїв

1. Тюрк. *Kaleyî Yahüdyan* в перекладі означає “Замок євреїв”.
2. Тюрк. *Fidyâ* означає “отримання звільнення за певну плату” та ін.
3. Див. § 2, прим. 24.

§ 13. Повернення Іслам Гірая з походу в свою резиденцію до Багчесараю з великою скарбницею і здобиччю

1. Див. § 10, прим. 60.
2. 01 червня.
3. Тюрк. *Mufti-zade* означає “син Муфтія”. Саме слово “Муфтія” перекладається як “радник під час прийняття рішень”. Особа, що займала посаду “Муфтія” у державі, відповідала за релігійні справи. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1383).
4. Тюрк. *Çelebi* в перекладі означає “освічений, високоповажний” та ін. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 514–515).
5. Див. § 10, прим. 70.
6. 02 червня, понеділок.
7. Йдеться про підготовку до нової війни, розпочатої князем Ієремією Вишневецьким, який відразу після згаданої перемоги почав жорстоко карати повсталих на Україні селян. Також див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 87; Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 85,

86; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954. – Львів, 1994. – С. 86.

8. Про кількість війська гетьмана Б. Хмельницького під Білою Церквою див. § 10, прим. § 70; також див. Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 85.

9. У листі, датованому 22 травня (02 червня) 1648 року, від Б. Хмельницького до Іслам Гірая з обозу з-під Корсуня повідомляється про перемогу, висловлюється подяка за допомогу та заявляється про вірність: “... дякую велце за ласку, мні в Криму бившему висвідченую, і отпуск в помоч моему воєнному наміренію пана Тугай-бея мурзи з ордою... вручаю неотмінной вашой ханской ясности, ласці і приязни”. (Крип'якевич І., Бутич І. – Назв. праця. – С. 645, №18). У цьому листі також зазначається про нову загрозу з боку Речі Посполитої, йде мова про надання військової допомоги та ін. Також див. Величко С. – Назв. праця. – С. 75, 76.

10. 04 червня, четвер, 1648 р.

11. Йдеться про м. Аккерман (сучасний Білгород-Дністровський), де знаходилася резиденція командувача округу буджацьких татар, Кримська частина Бесарабії. Також див. Тунманн. – Указ. раб. – С. 52–57.

12. Йдеться про турецькі володіння на Балканах, тобто про європейську частину Османської імперії.

13. Очевидно, Сенаї, називаючи велику кількість армії, мав на увазі її склад разом із повсталими селянами і вів мову про війну, розпочату під час безкоролів'я. Також Див. даний §, прим. 7.

Абрагамович наводить дані про кількість українсько-тюркських військ із листа Улінського і Яскульського до підканцлера Лещинського з Бару (лист від 09 червня 1648 р.). При Тугай Бею була кримська орда в кількості 40 тис., озовська й астраханська орди в кількості 4 тис., ногайська орда в кількості 12 тис., буджацька – 20 тис., а ще 11 тис. сам хан прислав. Загалом налічувалося 87 тис. воїнів. (Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 173, прим. 301), під Пилявцями перебувала 150-тисячна армія. (Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 88). Також Див. даний §, прим. 8.

[а) Атака козаків Б. Хмельницького]

14. 08 червня 1648 р.

14*. Тюрк. *Berezan* – укр. Березань, порт, розташований у лимані р. Березань на південний захід від Очакова, його ширина в гирлі досягає двох тисяч кроків (Боплан. – Назв. праця. – С. 48, 166).

15. 09 червня 1648 р.

16. 10 червня 1648 р.

17. В українських літописах фіксується факт захоплення фортеці Нестервар на Поділлі, населення якої було єврейським, і знищення її полковником Ганджею з чотиритисячним військом, якого відправив туди Б. Хмельницький. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 84–85).

18. 11 червня 1648 р.

[б) Повернення армії з перемогою]

19. 12 червня 1648 р.

20. Йдеться про комбінації Юліанського літочислення з Гіджрі.

21. 15 червня 1648 р.

22. Див. даний §, прим. §14*.

23. Див. даний §, прим. § 11.

24. Див. Султан Г., – Назв. праця., прим. § 18.

25. У 20-х числах червня 1468 р., у вівторок.

26. 29 червня 1648 р., у неділю.

26. 05 липня п. р.

27. Тюрк. *Şehr-yâr* в перекладі означає “падишах, володар”. (Develliġlu F. – Op. cit. – S. 986).

[в) Страчення султана і візиря. Приведення Мегмеда IV на трон]

28. 21 вересня 1647 р. – 6 серпня 1648 р. – час правління. Був стачений у результаті змови. (Див. Прицак О. УАЩ. – С. 183–184;

29. Великий візир Гезар-паре Агмед Паша відправив із Істанбула листа ханові про те, що “Русь* з нами перемир'я уклала, чому хан здійснив похід на неї? Безумовно, всіх полонених повинен переправити сюди з метою звільнення”, а також вимагав від хана пояснень. Naima. Tarihi**. – С. IV. – Istanbul, Н. 128–М. 1863. –S. 279–280; також див. Прицак О. – Назв. праця. – УАЩ. – В. 2. – С. 183.

* Важливо підкреслити, що вживання тюркськими істориками термінів “козацька нація”, “Русь” не є випадковими. У своїх творах вони ототожнюють ці поняття з українською нацією й Україною. До речі, вживання цих термінів не було поодиноким випадком, а поширеним явищем у тогочасній тюркській історіографії. Також див. *Findıklılı Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi* (Історія меченосців). Cilt, I. – Istanbul, 1928. – S. 59; *Прицак О. УАЩ. Вип. 2.* – С. 182; I. A. – Ruslar. – IX. – Istanbul, 1964. – S. 787–791; *Прицак О. Походження Русі // Хроніка – 2000. Вип. 1.* – Київ, 1992. – С. 17–33; Там само. – Київ, 1993. – С. 17–41. – Вип. 1–2, (3–4); Там само. – С. 12–34.

** Наїма – відомий турецький історик XVII ст., хрестоматійний автор, зразковий історичний дослідник. Його історія обіймає перші 60 років другого тисячоліття. Tarihi Senei elf – укр. “Історія тисячі років”, була створена у зв'язку з завершенням першого тисячоліття ісламської ери, яка починається з 610 р. н. е. від часу пророцтва Мугаммеда, коли йому сповнилося 40 років (народився 20 квітня 571 року, помер 08 червня 632 р. н. е.) *Seyfettin Yazıcı. – Temel Din Bilgiler. – Eskişehir – Türkiye, 1995. – S. 210, 256; Ali Nar.–Nisret. – Istanbul, 1980. – S. 8–14.* Також див. *Прицак О. УАЩ. – Київ, 1993. – Вип. 2 – С. 177–178.*

Кримський володар у відповіді візирів намагався виправдати свої дії й писав: “Ми всі підкорені Падишахові. Руси-християни не дотримуються умов перемир'я. Вони несправедливі у своїх намірах та багато разів зраджували Османську сторону. Часто своїми чайками нападають на наші землі. Пропонував (раніше) у двох наших фортецях розташувати вояків, які б охороняли і займалися риболовлю на цих берегах, отримували б за це платню. Але це рішення не було прийняте. В результаті, руси захопили ці дві фортеці й розмістили в них свавільних козаків. Після вони побудували ще 20 фортець. Якщо б ми терпіли ще й цей рік, то вони повністю захопили б Фераг-Керманську [Білгород-Дністровську] область. Таким чином, ми знищили три тисячі козацьких чайок і одночасно 40 (сорок) тисяч вояччя, що перебуває під нашим контролем. Також був узятий у полон їхній головнокомандувач. Маю побажання, щоб король русів, як і намісник на Богданську область, теж призначалися султаном”. (Naima. – Op. cit. – IV. – S. 280; İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi (Історія османів). – С. III–2. – Ankara, 1954. – S. 156.) Ось таку відповідь хан надіслав у своєму листі до уряду в Істанбул.

У Наїми також знаходимо відомості про листа Владислава IV до Османського уряду зі скаргою на кримського хана. В листі йде мова про шкоду, завдану полякам, українцям і кримцям, а також висловлюється прохання вжити заходів: встановити контроль над татарами, так як це було вчинено стосовно козаків запорозьких. Таким чином король прохав зберегти раніше укладене перемир'я. (Г. 1040-Р. X. 1630). (Naima. – Op. cit. – IV, –S. 98; Uzunçarşılı I.-H. – Op. cit. – С. III. – S. 178).

30. Абрагамович цим епізодом наголошував на характер стосунків між Туреччиною й Польщею у перші місяці національно-визвольного повстання в Україні. Він, документально ілюструючи ці відносини, прокоментував листи великого візира Гезар-паре Агмед Паші до канцлера Оссолінського і наступника (тюрк. *K a y t a k a t*) візиря до гетьмана Потоцького, в яких викладено претензії до кримських татар у зв'язку з їх нападом разом із українськими козаками на Річ Посполиту.

У першому листі наголошується на необхідності збереження миру з Польщею (інакше хана спіткає доля Мегмед Гірая III та Шагін Гірая*).

---

* Мегмед Гірай III з молодшим братом Шагін Гіраєм очолювали повстання, метою якого було захоплення ханського престолу в часи Джанібек Гірая (1610–1622). В результаті перший був заарештований і засланий на острів Родос, пізніше звільнений і султаном призначений на кримський трон (роки правління: 1622–1627) Другий емігрував до Ірану, в часи ханату Мегмед Гірая III став калгаєм).

Автор згадує також про лист нового візиря Коджі Мегмед Паші* до Оссолінського, де йдеться про те, що умовою ненападів кримської армії спільно з запорозькими козаками на Польщу є регулярне подання ханові обіцяних дарів, тому вважає польського короля боржником, у той час як Порта дотримується усіх визначених зобов'язань. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 177, прим. 340)

31. Роки правління: 1640–1648. Про володарювання султана Ібрагіма докладно див. Danişmend I.-H. – Op. cit. – С. III. – S. 387–411; Naima. – Op. cit. – IV. – S. 278–279.

32. 8 серпня 1648 р.

33. 19 падишах Османської імперії, який захоплювався полюванням. У віці 6 років 7 місяців Мегмед IV піднявся на турецький трон. (Danişmend I.-H. – Op. cit. – С. III. – S. 412; Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratov. Le Khanat De la Crimée. – Paris, 1978. – P. 365).

34. Треба зауважити, що з огляду на ці події в зовнішній політиці обох держав настали взаємовигідні зміни. Цей рік (1648) виявився поворотним у подальших українсько-турецьких зносинах.

35. Під Жовтими Водами і Корсунем.

36. 21 серпня 1648 р.

37. Як уже зазначалося, війська Речі Посполитої зазнали поразки у битвах із козацько-татарською армією вже в перші місяці національно-визвольної війни на Україні. Після цього польський уряд попросив допомоги у Франції та Росії. Позиція московського царя в даному разі становила реальну загрозу для України. Польща вжила всіх заходів, щоб використати 40-тисячне російське військо, що дислокувалося на кордоні з Річчю Посполитою, проти запорозьких козаків. Тому Богдан Хмельницький намагався прихилити царя до себе і написав листа (від 18 червня 1648 року) до Олексія Михайловича з повідомленням про перемоги під Жовтими Водами та Корсунем, а також твердив: "... ваше царское величество, если би была на то воля божая, а поспех твуй царский зараз, не бавячися, на панство тоє наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить царской велможности... если ляхи знову на нас схотят наступати, в той же час чим боржей поспешайся із свей стороны на їх наступати ...". (Крип'якевич І., Бутич І. – Назв. праця. – С. 48–49).

Одночасно гетьман Б. Хмельницький мусив увійти в переговори з Іслам Гіраєм, щоб заручитися його підтримкою в подальшій боротьбі за незалежну державу. Зокрема, у липні гетьман уклав угоду з Портою. (Прицак О. – Назв. праця. – УАЩ. – Вип. 2. – С. 183–184; Смолій В., Степанков В. – Назв. праця. – С. 154).

* Роки правління: 07 серпня 1648 – 21 травня 1649 р. Мав титул "Мевлеві" та "Софу". (Sertoglu M. – Op. cit. – S. 291; Danişmend I.-H. – Op. cit. – С. III. – S. 408).

38. Йдеться про поляків.
39. Очевидно, йдеться про перемогу, отриману у боях під Пилявцями у вересні 1648 р.
40. Назва відомого легендарного райського саду в Емені або Дамаску. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 91).
41. Зроблено з хурми та сушеного винограду. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1404).
42. Тюрк. *Arak, rakl* – укр. горілка.
43. Національний музичний інструмент, виготовлений з очерету.
43. Див. XLVIII.
44. 28 серпня 1648 р.
45. Йдеться про Крим Гірая.
46. 30 серпня 1648 р.
47. Тюрк. *Ilbav* (L'viv) – укр. Львів.
48. 11 жовтня, субота, 1648 р.
49. Тюрк. *Namaz* – п'ятиразове упродовж доби моління, одина з засад набожності мусульман. (Yazıcı S. – Op. cit. – S. 58).
50. Див. XLVIII.
51. Стосовно даного питання Самовидець зауважував: “Хмельницький з своїми військами й татарами или с ордами великими просто ку Лвову потягли, пустошили усі городи, и под Лвов подступивши, попустошил ...”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 53).
- За даними Грабовецького, ще до війни під Пилявцями польська шляхта тривожилася за Руське воєводство Галичину, особливо за одну з головних фортець – Львів. Далі автор констатує факт звернення магната (коронного підчашого) до польського уряду в зв'язку з необхідністю оборони Львова і Кам'янець, який писав: “... коли б ми погубили ці два міста, а в кінці коли б Львів загинув, не знаєте, Панове, що б з нами діялося..., пропав би у Львові порох, гармати, гроші, яких тут багато звели ...”. (Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. // – Київ, 1972. – С. 53–54).
- Після Пилявецької битви гетьман вирушив на Галичину, де вибухнуло національне повстання. Славетний звияжець Семен Височан з Покуття з 15-тисячним військом, організованим за запорозьким зразком, зупинився під Отинією. Наприкінці вересня 1648 р. Б. Хмельницький зі своїм військом прибув до Львова. 15 жовтня 1648 р. Максим Кривоніс здобув Львівську фортецю разом з її центром – Високим Замок. (Там само. – С. 67–71; . Тиктора І. – Назв. праця. – С. 206; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954. – Львів, 1994. – С. 100).
- За Крип'якевичем, однією з провідних ліній програми Б. Хмельницького щодо визволення українських земель і створення великого

незалежного князівства було дотримання союзу з Кримом. Отже, під Пилявцями та Львовом спільними зусиллями українських та кримських вояків було остаточно знищено польське військо. (Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 93; Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 175). Також див. Дорошенко Д. – Назв. праця. – Т. II. – С. 17.

52. Очевидно, йдеться про містечко Соколівка, котре було маєтком магната Мартина Калиновського, що 1647 року віддав його у заставу за 7500 золотих. (Крип'якевич І. – Назв. праця. – (Б. Хмельницький) – С. 18). Отже, Сенаї згадував ще одну запеклу битву запорозьких козаків разом з кримськими татарами, визначивши її дату, битва завершилася на їх користь.

53. Йдеться про Високий замок.

54. Тюрк. *Turla* – укр. Дністер.

55. Згаданий хронікер зазначав: “Тилко самій город Лвов окуп за себе дал орди и Хмелницкому”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 53). Зазначимо, що наведені дані щодо спільних військових дій також підтверджується відомостями Софоновича: “Оттол Хмелницкии и хан зъ своими воисками потягли подо Лвовъ. Идучи, много татарове мѣсть и сел попустошили и палили, и людей в неволю побрали. Подо Лвовомъ ставши, много барзо шкоды начинили, а лвовяне сами переднали Хмелницкого, давши ему много скарбу...” (Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 229).

56. 21 жовтня 1648 р.

57. Див. Вступна частина, прим. 7.

58. 24 жовтня 1648 р.

59. Сучасна Молдова.

60. Сучасна Румунія.

61. Див. § 13, прим. 11.

62. Тюрк. *Kurban*. Цей обряд здійснюється в ім'я Аллага й означає подяку йому за створені ним багатства. Жертвоприношення, яке пов'язане з цим святом, передбачає заколювання таких жертвоних тварин: верблюдів, овець, корів, телят у визначений час. (Yazıcı S. – Op. cit. – S. 145–149; A. Fikri Yavuz. – *Islam ilmihâli*. – Istanbul. – S. 498–506).

63. Див. § 2, прим. 11.

Продовжуючи дослідження розвитку міждержавних стосунків України з Кримом після попередніх двох перемог над польською армією, у літописі Сенаї знаходимо нові дані, зокрема, хронологічні.

Крім цього, в даному автор твердить про вірність Б. Хмельницького раніше укладеній угоди з Іслам Гіраєм, про створення спільної великої армії. Також він зазначав факт наступу і захоплення українськими воїнами фортець Берзане і Животів. Зокрема, привертає увагу те, що мешканцям останньої твердині були євреї, котрі потрапили

в полон до запорізьких козаків і ті їх передали ханові, демонструючи цим вірність та силу.

Літописець називав ще одну подію – битву під Соколовим, детальніше описав Львівську війну з тривалою облогою міста і зняття її за викуп.

Підсумовуючи, приходимо до висновку, що подальший розвиток українсько-кримських відносин для вирішення уже згаданих проблем підтверджується і тюркськими, й українськими джерелами.

§ 14. Запрошення високим та найщасливішим володарем достойного султана до Багчесарая для поздоровлення з успіхами та вручення цінних подарунків

1. Йдеться про запрошення Іслам Гіраєм III калгая Крим Гірая.
2. Один із видів інфекційних захворювань.
3. Мається на увазі 1649 р.

§ 15. III військовий похід високого найщасливішого володаря Іслам Гірая III на Польщу

1. 29 травня 1649 р.
2. 01 червня 1649 р.
3. Див. § 10, прим. 33.
4. Дарій I (522–486 рр. до н. е.) – цар давньоперської держави роду Агменідів (Редер Д. Г., Черкасова Е. А. История древнего мира. – Ч. I. – М., 1985. – С. 246).
5. 12 червня 1649 р.
6. Опинилися кримці на цьому місці 22 червня 1649 р. Наступний день (23 червня) став днем переговорів з послами Б. Хмельницького. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 181, прим. 409).
7. Самовидець про події 1649 р. пише такими словами: “... Б. Хмельницький висилає своїх послов в Крим, витягаючи самого хана зо всіма ордами в нашу землю...”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 56).

У згаданих документах Б. Хмельницького також підкреслюється: “цілком безсумнівно, що вони, кримські татари, до виконання справи не покинуть ясновельможного гетьмана з Військами Запорозькими, бо обидві сторони склали присягу служити одна одній в разі потреби”. (Документи... – С. 99–103. – № 48 “Лист до трансільванських князів Юрія та Сигізмунда Ракоці з викладенням плану спільного походу проти Польщі” від 20 лютого 1649 року).

Розглядаючи питання продовження співпраці між гетьманським та ханським урядами у подальшій боротьбі з противником, слід також

навести уривки з інших документів Б. Хмельницького: “Листа до кримського старшини Антимира з закликом подати військову допомогу” від 10 (20) квітня 1649 р.: “Ми бачимо, що вони, поляки, з нами неодмінно хочуть вести війну... прошу, щоб як і раніше в. м., м. пан і брат, зі своїм славним лицарством подав нам допомогу”. (Там само. – С. 110–111. – № 54). В іншому документі – листі до кримського калгисултана з проханням надати допомогу від 20 (10) квітня 1649 р. – зазначається: “Ляхи здавна звикли неправдою йти і тепер так чинять, знаючи, що вже нема війська в. ц. милості, на нас наступають, поставивши собі за мету знищити нас і на Крим піти ... під час свого від’їзду ти запевняв нас, слуг своїх, що не залишиш нас і в боротьбі проти будь-якого ворога допоможеш...”. (Там само. – С. 112–113. – № 55).

В іншому листі до перекопського старшини Пері Аги з закликом прийти на допомогу запорозькому війську від 11 (21) квітня 1649 р. Б. Хмельницький писав: “Нам відомо, що ляхи, наші вороги, хочуть знову з нами війну почати юж., а тому покірно просимо... пане і брате, зволь поклопотатися, щоб й. м. п. Тугай-бей, а також інші наказали своїм військам переправитися на цей бік Дніпра... допоможіть нам ворогів розбити наших. І недавно кілька тисяч ляхів у Барі і в Острозі наших козаків порубали, а тому все військо стоїть тепер напоготові”. (Там само. – С. 113–114. – № 56).

Стосовно даного питання в інших європейських джерелах зазначається, що до Хмельницького приєдналися понад сто тисяч (100000) кримських воїнів. Рівночасно поляки зміцнювали свої сили для війни з запорозькими козаками. Командувач польського війська гетьман Фірлей, щоб успішно здійснити свій намір, отаборився під м. Збаражем. Але в цей час надійшла велика українсько-кримська армія в кількості ста п’ятдесяти тисяч (150000), не враховуючи черні, і оточила супротивника. Треба зауважити, що Іслам Гірай III особисто брав участь в цій кампанії. Також див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 92–94; Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 56; Kaczmarcyk J. – Op. cit. – S. 102; Документи.... – С. 301–302. Також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 228.

Як бачимо, дані Сенаї про подальшу співпрацю Криму й України у вирішенні насамперед політичних проблем засвідчуються різними джерелами.

8. Це містечко було маєтком київського воєводи Тишкевича. Полковники Кривоніс і Гири здобули цей замок у липні 1649 р. Це перша сутичка з противником. (Грушевський М. ІУР. – Т. VIII. – С. 42; Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 86).

9. Грушевський називає такі захоплені міста й фортеці в середині липня: Чуднів, Чорторию, Бердичів, Райгород, Заслав, Межрич,

Острог. Також повстанці здобули Янушіль, Краснопіль, Любар, Остропіль, Лабунь, Гриців та інші міста. (Грушевський М. – Назв. праця. Т. VIII. – Ч. III, – С. 43).

10. Після битви під Лоевим 21 липня 1649 р. (де козаки на чолі з Кричевським зазнали поразки, а військо Радзивілла після значних втрат відмовилося від походу на Україну), Б. Хмельницький із трьома полками (перяславським, ніжинським і чернігівським) зустрівся з кримською армією на чолі з Іслам Гіраєм III. Разом вирушили на Староконстантинів. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 57; Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 100; Kaczmarcyk J. – Op. cit. – S. 102).

11. Тюрк. *Kamenice* – укр. Кам'янець-[Подільський].

[а) Напередодні Збарзької війни]

12. Згадуваний літописець зазначав: "... войска коронного, котрое зоставало под Збаражем обозом, над которими был старшим ксіонже Еремій Вышневецкій, з которим войско великое было". (Самовидець. – Назв. праця. – С. 58). Також див. Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 100, 101). Сенаї називає кількість цього війська – понад сорок тисяч (40000). (Див. ц. м. – С. 63–64).

13. Він був одним із відомих командирів та під час першого панування Мегмед Гірая IV (1641–1644). Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 181, прим. 415.

14. Тюрк. *Netçe* – укр. Немче, тобто Австрія. Ця назва в тюркських джерелах означає австрійську державу та її жителів (в Австро-Угорській імперії офіційною державною мовою була німецька, звідци й назва Австрії – "німці"). (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 821; Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1471).

15. 10 липня 1649 р.

[б) Початок війни]

16. Продовжуючи наші посилання на літописи Самовидця та Грабянки, маємо змогу переконатися в об'єктивності даних Сенаї стосовно цього питання. Вони писали: "... гетьман Хмелніцкій, осадивши збаражское войско, з комонником [кіннотою] и ханом [Іслам Гіраєм III] пойшол* противно короля його милости и споткалися под Зборовом, – юже з Зборова вийшло войско было и сам король [Ян Казимир] його милость. Где споткавшись войско з войском, много шкоди орда [армія хана] учинила в войску коронном ...". (Самовидець. – Назв. праця. – С. 58); "Тільки почалася війна між козаками та ляхами, як прийшов до Хмельницького і хан кримський...". (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 56). Про це також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 229.

* Армія налічувала 360 тисяч воїнів. (Див. Самовидець. – Назв. праця. – С. 169, прим. 16).

17. До названої кількості загіблих воїнів Абрагамович додає ще кілька тисяч знищених людей із числа обозних. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 181, прим. 417).

18. Йдеться про героїчну загибель в бою з противником.

19. Див. даний §, прим. 15. За польськими джерелами, козацьке військо прибуло 12 липня. Але дата, вказана Сенаї – 10 липня є точною. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 182, прим. 417).

20. З суботи на неділю того самого дня (10 липня).

21. Див. даний §, прим. 16.

22. Див. даний §, прим. 12.

23. Збудований у 30-і роки XVII ст., із міцними захисними спорудами. (Див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 92–93; Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 100–101).

24. 11 липня 1649 р.

25. Атака українсько-кримської армії розпочалася 13–15 липня 1649 р. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 94; Kaszmarcyk J. – Op. cit. – S. 104).

26. Найзапекліша битва розгорнулася на лівому фланзі, тому що там польські війська ще не завершили зводити захисні споруди. (Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 101).

27. Польське військо винищило значну кількість українських воїнів, а решту відтіснило до місця постійної дислокації, завдавши їм великих втрат. (Там само. – С. 101; Шевальє П. – Назв. праця. – С. 95).

28. Один із сучасників зборівських подій Войцех М'яковський писав: “Ось уже кількасот років не була Польща, а король Ян Казимир поготів, у таких обставинах.... Мало хто повернувся після битви під Варною або Легниці, або коли хан Батий татарський 12 тижнів мешкав у Кракові. Але і той день, поки Польща, а буде, пам'ятний поразкою... трупи вкрили на багато миль зборівські поля”. (Kaszmarcyk J. – Op. cit. – S. 104).

29. За даними Крип'якевича, в цих боях також загинуло близько двох тисяч (2000) німецької піхоти. (Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 101).

30. 12 липня 1649 р.

31. Йдеться про Тугай Бея.

32. 13 липня 1649 р.

33. Польський історик зазначав, що “Тільки ніч, що настала, врятувала королівські війська від повної поразки”. (Kaszmarcyk J. – Op. cit. – S. 104).

34. 14 липня 1649 р.

35. Йдеться про Збараський замок.

36. 15 липня 1649 р.

37. У різних джерелах зазначається важке становище королівської армії, котра перебувала в блокаді. За даними Самовидця, "... не приступом, але и голодом оных звоевати. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 58). Стосовно даного питання Шевальє писав: "До Хмельницького весь час приходили польські солдати, щоб здатися в полон ...". (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 96). В іншому літописі зазначається, що "у ляхів не стало харчів, а для коней фуражу, і вони власноруч вигнали коней козакам...". (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 57).

38. 16 липня 1649 р.

39. 17 липня 1649 р.

40. Див. ц. м. – С. 65.

41. 19 липня 1649 р.

42. 20 липня 1649 р.

43. 21 липня 1649 р.

44. 22 липня 1649 р.

45. Див. Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 102–104; Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 229.

46. Шевальє зазначав, що "... майже всі посланці польських командирів потрапляли до рук козаків чи татар... ". (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 97–98). Про затримання польських воїнів також див. додаток № 1. – С. 15.

47. 24 липня 1649 р.

48. 25 липня 1649 р.

49. 26 липня 1649 р.

50. Йдеться про затримку сплати данини з боку польського уряду.

51. Шевальє підкреслював: "... коли він [Іслам Гірай III], зажадав, щоб Вишневецький та Конєцпольський прийшли до нього на переговори, поляки не погодилися на це, бо не могли стерпіти, щоб ці ясновельможні потрапили в руки татаринів, Хан дуже образився". (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 97). Автор у числі цих осіб не називав Сенявського. Про полонених польських командирів див. ц. м. – С. 51–53. (18^a, 20^a). Також див. § 10, прим. 22.

52. 27 липня 1649 р.

53. Йдеться про поляків.

54. Йдеться про українсько-кримську армію.

55. За даними Шевальє, "невеликий шматок хліба коштував десять півтораків*, а бочка пива – п'ятдесят флоринів. Солдат жив тільки кінським та собачим м'ясом". (Там само. – С. 96). Також див. Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 56, 57.

* Це польський "Су", котрий приблизно дорівнює одному "Каролусу" (старовинна французька монета, що дорівнювала 20 шилінгів). Півтораки – монета вартістю польського гроша. Там само. – С. 196, прим. 50.

56. 28 липня 1649 р.

57. 29 липня 1649 р.

58. 30 липня 1649 р.

59. Див. § 11, прим. 49. Автор вказує на час події.

60. 31 липня 1649 р.

61. 01 серпня 1649 р.

62. 02 серпня 1649 р.

63. 03 серпня 1649 р.

64. Див. даний §, прим. 37 і 55.

65. 04 серпня 1649 р.

65. Поблизу м. Збаража.

66. Йдеться про Субган Газі Агу. Також Див. даний §, прим. 40.

67. 05 серпня 1649 р.

68. Неодноразове звертання до історії П. Шевальє також дає змогу висвітлювати дані кримського літописця. Він писав і про хоробрість поляків у війні з українськими козаками та кримськими татарами. Отже, за його даними, “чотириста легких кіннотників затримували деякий час козаків герцем; потім, діставши численне підкріплення, вони відбили козаків від міста, а обозні джури схопилися за зброю і усунули татар”. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 106, 107).

69. 06 серпня 1649 р.

70. За даними Грушевського, “рано 06 (16 серпня) 1649 р. татари поновили свій натиск, разом з козацьким військом, що наспіло за сей час з арматою” (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 200). Далі історик зазначав: “Ворог [українсько-кримська армія] поділився потім на три частини, з яких кожна атакувала інше місце королівського табору. Козаки насамперед захопили церкву, яка височіла над полем бою, поставили там батареї...”. Також див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 107. Саме ці гармати завдали найбільшої шкоди війську противника. Також див. Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 104.

Як бачимо, співпадіння вказаної дати у різних джерелах свідчать про об’єктивність викладу хронології цієї битви.

71. 07 серпня 1649 р.

72. На території сучасної Львівської області.

73. Можна припустити, що цією особою був один із польських командирів, обложених у м. Збаражі. Літописець підкреслював, що у великій битві під Збаражем загинуло “до п’яти тисяч всякого великородного панства”, в тому числі головнокомандувач війська – канцлер Оссолінський. (Див. Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 59, 60).

74. Як зазначав Абрагамович, крім двох козаків, захоплено й трох татар. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 185, прим. 463).

75. Див. даний §, прим. 71.

76. 08 серпня 1649 р.

77. 30 Реджеп – 10 серпня 1649 р., вівторок. Зазначимо, що в трактуванні Абрагамовича названі вище різні події помилково датовані одним і тим же днем. (Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 185, прим. 464).

78. 09 серпня 1649 р.

79. 10 серпня 1649 р.

80. У цьому місті Ян Казимір призначив гетьманом запорозького війська козака Семена Забруцького, який по-зрадницьки залишив своїх співвітчизників. За голову Б. Хмельницького король пообіцяв винагороду в сумі 10 тисяч золотих. Ще під м. Топорів король звернувся зі своїм універсалом до української армії, звинувачуючи гетьмана: “Однак той зрадник Хмельницький, негідний імені християнського, не залишив зв’язку з поганством і, обманувши вас – завсіди вірних попередникам нашим, королям польським, зтягнув поган на кров християнську і на погибель народу руському й старинної віри грецької.” (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 195). Б. Хмельницький у своєму листі до Яна Казимира від 5 (15) серпня 1649 р. про ставлення до короля писав: “... якщо в кор. м. зволив гетьманство козацьке призначити Забруцькому, зволь в кор. м. негайно його сюди до Війська Запорозького прислати, а я зараз же булаву і коротву, яку тепер тримаю з ласки в. к. м., йому віддам”. (Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 122–124, № 65). Королівські війська 3 (13) серпня 1649 р. зупинилися неподалік (за півмилі) від м. Зборова. Звідтіля вирушили на м. Тернопіль. (Грушевський М. – Назв. праця. – С. 196). Також див. Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 102.

81. Див. даний §, прим. 80.

82. Тим часом гетьман Б. Хмельницький пильно стежив за рухом польського війська і переправився зі своєю головною силою під Старий Збараж, далі у західному напрямку, щоб непомітно вивести свою армію проти сил короля Яна Казимира. (Див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 197). Літописець, описуючи ці події, зазначав: “... козаки з-під старого Збаражу усім табором знялися і, саморуч штовхаючи вози з усім, що для штурму призначалося, за велінням гетьмана ...”. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 58). Автор далі підкреслював, що “... козаки баграми тягли ляхів з валів, забиралися на вали і хапали шляхетські знамена, а саму шляхту рубали”. (Там само. – С. 58). Також див. Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 103, 104.

83. 11 серпня 1649 р.

84. Тюрк. *Or Muhammed Oğlu*, що в перекладі означає “син (або з роду) Мугаммеда” – ногайського племені, що проживало поза Кри-

мом, в Буджаці (Див. § 11, прим. 1) і степах від Чорного моря. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 186, прим. 476).

85. Тюрк. *Mansur* або *Mangit Oğlu* – укр. “син (або з роду) Мансура”. Також див. Тунманн. – Указ. раб. – С. 23, 2, прим. 31.

86. Тюрк. *Orak* – назва іншого ногайського племені, яке кочувало за межами території Криму. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 186, прим. 478).

87. Див. § 13, прим. 14.

88. Раніше, під час Львівської війни, він також був відправлений до поляків для виконання дипломатичної місії. (Див. Сенаї. – Назв. праця. – С. 30^a).

89. Див. даний §, прим. 37.

90. Див. даний §, прим. 80.

91. Знаємо польського гетьмана і канцлера Станіслава Жолкевського (1547–1620) – засновника єзуїтської школи у Львові 1608 р., що стала осередком поширення католицизму і боротьби з православною церквою, а також культурою української нації. Загинув у війні з тюрками під Цецорою (1620). (Крип’якевич І. – Назв. праця. (Історія України). – С. 165, 342; Крип’якевич І. – Назв. праця. (Б. Хмельницький). – С. 43).

92. Див. §13, прим. 47.

93. Див. даний §, прим. 86.

94. 14 серпня 1649 р.

95. 15 серпня 1649 р.

96. Український літописець про цю сутичку, яка сталася 15 серпня, писав: “Розпочалася велика битва...”. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 59). Далі в книзі зазначається, що “... війська Хмельницького і татари, здобич збираючи, рубали тих, хто ще полишився”. “Скоро у ляхів почало не ставати хліба, уже почали вони себе почувати немов у тенегах. І тоді зібрав король своїх сановників та генералів на раду”. (Там само. – С. 60). На цій військовій раді більшість присутніх щодо ситуації, що склалася, висловилися за розрив існуючих стосунків між Україною і Кримом. Про звертання короля Шевальє пише так: “... хан завдячує своїм теперішнім саном ласці того короля [Владислава IV], після цього можна дивуватися, що хан приєднався до бунтівників [козаків]...”. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 106). Також подаємо уривки зі щоденника (див. нижче, прим. 98) стосовно цього питання. Отже, Ян Казимір писав: “Когда [національно-визвольне повстання в Україні], ты [Іслам Гірай III] присоединился к восставшим против нас [поляків] мятежникам* – и поднял оружие против нас ...”. Датоване 15 серпня 1649 року. (Див. Документи.... – С. 304).

* Маються на увазі Запорозькі козаки.

97. 16 серпня 1649 р., понеділок.

98. У щоденниках військових подій під Зборовим підкреслюється, що 16 серпня названого року був відправлений лист такого змісту: “Убедившись в слабости своей защиты, послали мы Хмельницкому* и хану [Іслам Гірай III] письмо от короля [Яна Казимира]”. (Документи... – С. 282–286. – № 109 “Дневник военных действий между королевской армией и украинским войском под Зборовом, содержащий условия перемирия” от 23 августа 1649 г.). За даними Грушевського, офіційний текст цього листа, записаний у книгах коронної канцелярії, “не позволяв думати, що король уважав себе переможеним”. Далі історик зазначає, що в цьому листі “король нагадував ханові ласку польську, котрої він зазнав, живши замолоду бранцем в Польщі, порушував справу упоминків – заохочував до відновлення старої приязни, себто одержання грошей [податків] за рани минулі, біжучі й будучі”. (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 198). Також див. Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 60, 61. Пишучи до Іслам Гірая III, Ян Казимір використав істотний фрагмент життєпису кримського володаря. Стався він 1629 року під час однієї з сутичок над Дністром, у якій він потрапив у полон до поляків. У 1634 році Іслам Гірай III після 5 (п’яти) років полону отримав волю відповідно до пункту “про обмін полоненими” за османо-польським перемир’ям, яке було укладене у вересні 1634 року. (Див. Kaczmarcyk J. – Op. cit. – S. 106; Danişmend I.-H. – Op. cit. – С. III. – S. 360).

Вважаємо, що під час прийняття королем пропозиції про приязнь із ханом не згадувався той епізод з його життя. В даному разі вирішальне значення мали політичні інтереси кримського уряду.

99. “Сповіщаю Вам, що лист, у якому ваша королівська величність дружбу пропонує, я [Іслам Гірай III] прийняв і дуже здивований, що Ви [Ян Казимир], Ваша величність, скіпетр у руки взявши, до цього часу не зволили про це сповістити мені”. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 61). Також див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 108, 109).

Абрагамович, посилаючись на оригінал листа Іслам Гірая до Яна Казимира і тогочасним польським тлумаченням, писав, що в листі “Хан вражений тим, що Ян Казимир від початку свого панування дотепер не прислав свого посла, зневажливо ставився до кримського володаря”. Далі хан продовжував, що планує на цих прекрасних землях презимувати. Якщо король бажає переговорити з гостем і другом своїм, нехай вишле канцлера свого”. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 188, прим. 490). Також див. Kaczmarcyk J. – Op. cit. – S. 106.

---

* Про лист короля Ю. Хмельницькому докладно див. М. Грушевський. — Назв. праця. – Т. VIII, – Ч. III. – С. 199, 200.

За даними Шерера, Іслам Гірай у своєму листі польському королеві писав: "... погоджуся на пропозицію відновити даний союз* з королем та Річчю Посполитою і припинити війну, якщо Польща урочи-сто пообіцяє повернути козакам привілеї, відібрані в них силоміць, і ніколи на них не зазіхатиме". (Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 88, 89).

Далі французький історик підкреслює, що до відповіді хана було додано листа Хмельницького, де гетьман висловив бажання служити королю, "якщо запорозьким козакам буде повернуто привілеї, за які вони заплатили своєю кров'ю". (Там само. – С. 89). Також див. Граб'янка Г. – Назв. праця. – С. 61; даний §, прим. 80; Документи.... – С. 305, 306; Шевальє П. – Назв. праця. – С. 109.

100. Йдеться про великого коронного канцлера Польщі Єжи Оссолінського.

101. Йдеться про Сефер Газі Агу.

102. Див. ц. м. – С. 65.

103. 16 серпня 1649 р. у м. Зборові.

104. У початих дебатах по укладенню перемир'я Сефер Газі Ага вимагав від імені свого кримського володаря постійної сплати податків, без затримки. Далі візир порушив перед коронним канцлером Є. Оссолінським питання про задоволення вимог запорозьких козаків. Третя вимога полягала в тому, щоб на відшкодування зазнаних кримською армією втрат у цій війні було дозволено вільно грабувати польську країну, коли повертатимуться назад на батьківщину. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 110; Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 89). Про вимоги запорозького війська "у 18 пунктах" докладно див. Документи... – С. 128–131, док. № 68 "Вимоги Запорозького Війська, передані Яну Казимиру" від 17 серпня 1649 р.

105. 17 серпня 1649 р.

106. Наступного дня переговори продовжувались. Б. Хмельницький також брав участь у переговорах, вимагаючи амністії для себе, своїх козаків та селян-повстанців, повернення та підтвердження привілеїв, а також вільного сповідування православної релігії. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 110; Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 90; Kaszmaruk J. – Op. cit. – S. 107).

107. Див. даний §, прим. 100.

108. Див. Вступна частина, прим. 11.

109. Одна золота монета прирівнювалася до 30 грошей.

---

* У першій половині XVII ст. укладено два перемир'я між тюрками і поляками: I – 27 вересня 1617 р., II – у вересні 1634 р. Також Див. даний §, прим. 98.

110. Тюрк. *Riyal* – укр. “Ріял”, назва іспанської й австрійської срібної монети, яка дорівнює 25 грошам. (*Sâmi Ş.* – *Op. cit.* – *S.* 677). Також див. Вступна частина, прим. 11.

111. Як бачимо із цього літопису, у вказаних переговорах питання про Україну для кримської сторони теж займає важливе місце.

112. Мова йде про передачу української земель.

113. 18 серпня 1649 р.

114. У тому числі київський воєвода Адам Кисіль.

115. У тому числі комендант палацу кримського уряду Сулейман Ага.

116. Див даний §, прим. 110.

117. Про укладений мир між Польщею, Україною і Кримом очевидець згадував: “... гетьман Хмельницький того не зичил, жеби міл ся достати монарха короля христьянській в руки и в неволю бісурманскую [мусульманську] и так из собою трактовати почати през дней два и учинили згоду...”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 58). Також див. Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 62.

За даними Шевальє, однією з важливих умов укладеного перемир'я стосовно України було: “Що з пошани до хана [Іслам Гірай III] король [Ян Казимір] надасть загальну амністію Хмельницькому та його військові і поновить козацьке військо у колишній його формі, кількості і вільностях”. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 111–112). Далі він називав дванадцять пунктів цієї угоди, дуже вигідних українському гетьманові, зокрема: “Він [Б. Хмельницький] надалі буде гетьманом Запорізького Війська в кількості сорока тисяч реєстрових козаків, вільно сповідання православної релігії, загальну амністію всім козакам і селянам-повстанцям, повернення та підтвердження всіх привілеїв та ін. (Там само. – С. 112). Також див. Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 90.

Усі вимоги української сторони вміщено у згаданому документі під назвою “Пункти про вимоги Війська запорозького до його [Яна Казимира] королівської милості, пана нашого милостивого”. (Див. даний §, прим. 104).

Наприклад, у першому пункті вимагалось повної судової незалежності козаків, заснованої на давньому звичаєвому праві Запорозької Січі: “... як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було лише гри, два повинні судити одного, а також всі вільності повинні бути збережені”. (Документи... – С. 130, док. № 68).

Вважаємо за потрібне виділити кордони території новоствореної українсько-козацької держави, котрі визначені у другому пункті цього документу. Отож, контролю гетьманської адміністрації підлягали землі, “починаючи від Дністра, Берлинців, Бару по Старий Костянтинів, по Сулич і за Сулич, що впадає в Прип'ять, до Дніпра, а від

Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба, аж до московського кордону з Трубецьким...”. (Там само. – С. 130). Також див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 214–217.

Вважаємо, що даний документ є одним із найважливіших за період національно-визвольного повстання під проводом Б. Хмельницького, є політичною програмою гетьмана, пристосований до реалій, що були створені кримсько-польським трактатом. Ян Казимір схвалив практично всі козацькі вимоги, “Декларацію королівської ласки”, виконання яких Річчю Посполитою наближало його до ідеї створення руського князівства. (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 210; Касцмарсук J. – Op. cit., – S. 109). Цим договором було оформлено правові основи нової української держави. Три наддніпрянські воєводства – київське, брацлавське й чернігівське – стали окремою козацькою територією. Західний кордон проходив уздовж Случу – це була так звана “козацька лінія”. До рук запорозьких козаків перейшло все управління країною. (Грабовецький В. – Назв. праця. – С. 137; Тиктора І. – Назв. праця. – Т. I. – С. 208).

Але перемир’я не було довготривалим, тому українсько-кримська сторона примусила поляків прийняти козацькі умови за важких для них обставин. Вони дотримувались умов Зборівського миру для відновлення втрачених сил, щоб уникнути здійснення вимог українців, почали готуватися до війни. Втім, Хмельницький протягом року зберігав спокій і розвивав контакти з могутніми державами – Османською імперією та великим Московським князівством. Він насамперед вирішив зблизитися з Портою*, бо вірив, що з допомогою тюрків він буде сильнішим у боротьбі з ворогом. Султан Мегмед IV визнавав владу гетьмана над Україною. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 127; Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 91–92). Також див. Документи.... – С. 373–376, №140; Joukovsky A. – Op. cit. – P. 42.

Історики однозначно оцінювали компромісність Зборівської угоди. Однак масштаб того компромісу був оцінений по-різному (татарська зрада, капітуляція короля та ін.) Качмарчик підкреслював, що “лише Збігневу Войцеківі у “Диких Полях в огні” та Владиславові Серчиківі на сторінках його “Історії України” вдалося відійти від схоластичних роздумів на тему компромісу, позаяк звернули увагу на незвичайний істотний факт, що Зборівська угода була компромісом, у нетривкості якої були переконані всі сторони, що поставили під нею підписи”. (Касцмарсук J. – Op. cit. – S. 111–113). Також див. Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 107.

* Назва походить від французького слова *Porte* чи латинського слова *Porta*, що означає “Двері, брама, вхід до палацу османського уряду”. Вживалися також терміни “Оттоманська Порта”, “Висока Порта”, “Блискуча Порта”.

Урочиста присяга Зборівським положенням настала 19 серпня 1649 р.

Проаналізувавши цитовані джерела, робимо висновок, що саме літопис Сенаї є найдетальнішим щодо хронології Збараської війни, внесено битву під фортецею Тернопіль, подано інформацію про склад та чисельність польської армії (див. – С. 41^a), про розвідувальну діяльність ханської армії (див. – С. 41^a– 42^a), про службу євреїв у польській армії, докладно описано хід та умови перемир'я. Сенаї об'єктивно оцінює дії українського війська, підкреслюючи героїзм і відвагу запорозьких козаків. (див. – С.36).

Цінні відомості про Збараську війну знаходимо в іншому вже згаданому творі кримської історіографії “Процвітання ханів” (у ньому викладено умови перемир'я). Див. ц. м. – С. 147.

118. Див. даний §, прим. 100.

119. Брат пророка Мойсея, власник великої скарбниці, ключі від якої носили сорок верблюдів.

120. 20 серпня 1649 р.

121. 21 серпня 1649 р.

122. 22 серпня 1649 р.

123. 23 серпня 1649 р.

124. Із літопису Сенаї дазнаємося також про звернення названих польських командирів до Іслам Гірая III, де йдеться про кількість їхніх військ, обложених тривалий час, та ін. Також див. § 19, прим. 6.

125. 25 серпня 1649 р.

126. Йдеться про Іслам Гірая III.

127. Йдеться про послідовників Пророка Мугаммеда, які називалися халіфами. Після смерті пророка першим халіфом був обраний Ебу Бекір (роки правління: 632–634 н. е.), після його смерті на цю посаду обраний Омер (роки правління: 634–646 н. е.). Третім халіфом став Осман (роки правління: 646–658 н. е.). При ньому завершилося збирання текстів священного Кур'ану, почате ще Ебу Бекіром. Четвертим халіфом мединці проголосили Алі (роки правління: 658–660 н. е.). (Yazıcı S. – Op. cit. – S. 256–258; Панов В., Вахтин Ю. – Указ. раб. – С. 483–488). Також див. § 2, прим. 4.

§ 16. Про продовження династії Чингізидів та найщасливішого володаря його величності та віки

1. Див. Додаток В (генеалогічна схема).

2. Йдеться про Іслам Гірая III.

3. Вислів “Син султана...” не завжди вказував на безпосереднього батька, також міг називати осіб із династії чи роду. Тому в даному випадку послідовність імен по батькові не є точною.

4. Йдеться про Селамет Гірая I (роки правління: 1608–1610).
5. Йдеться про Девлет Гірая I (роки правління: 1551–1577).
6. Йдеться про Сагіб Гірая I (роки правління: 1532–1551).
7. Йдеться про Менлі Гірая I (роки правління: 1 раз – 1469–1474, 2 раз – 1478–1515).
8. Йдеться про Гаджі Гірая I (роки правління: 1 раз 1420–1455, 2 раз – 1455–1466).
9. Див. *Ortekin H.* – *Op. cit.* – S. 8. і генеалогічну схему. (Його другим сином був Джіган Гірай).
10. Див. там само, S. 8 і схему.
11. Роки правління: 1420–1422. Був другим сином Таш-Тімура. Див. § там само, S8.
12. Роки правління: 1376–1395.
13. Роки правління: 1341–1357.
14. Роки правління: 1312–1340.
- 15*. Його ім'я не вказується у використаній літературі, але, можливо, зазначається під іншим іменем.
16. Роки правління: 1312–1340.
17. Роки правління: 1227–1241.
18. Роки правління: 1227–1255. Перший син Чингізхана від жінки Борта Кучини. (Див. *Ortekin H.* – *Op. cit.* – S. 5 і схему).
19. Четвертий, наймолодший син Чингізхана. (Див. *Bosworth C.* – *Op. cit.* – S. 181. Токуй був батьком Менгу (1251–1260) і Кулібай (1260–1294) ханів.
20. Третій син Чингізхана і спадкоємець на троні великого монгольського ханства 1227–1241 рр. (Див. Там само. – S. 181; *Ortekin H.* – *Op. cit.* – S. 6).
21. Йдеться про Батія (роки правління: 1227–1255), сина Джуджі, онука Чингізхана. (Див. Там само. – S. 6; *Bosworth C.* – *Op. cit.* – S. 179, 190.
22. 1205–1227 рр.

**§ 17. Наказ кримського володаря [I. Г. III]
про ремонт та відбудову прикордонного замку
Фераз-Керман**

1. Див. § 9, прим. 3.
2. Йдеться про Сагіб Гірая I (роки правління: 1532–1551).
3. 04 травня, у понеділок, 1650 р.
4. 19 травня 1650 р.
5. Див. Вступна частина, прим. 7.

6. 1 батман* прибр. – 2. 565. 600 кг. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 258; Sertoplu M. – Op. cit. – S. 86).

7. Назва вагів зі стрілкою і шкалою для важких вантажів (також існував ручний кантар). 2 (два) кантарі вантажу приблизно дорівнювали 100 (сто) кг. (Див. Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1085).

8. Загалом 10 000 000 (десять млн.) штук.

9. 1 кулач прибр. = 1,83 м. (Див. Там само. – S. 1107).

10. Тюрк. *Çıvaş* – укр. Сиваш, рос. мовою також “Гнилое море” – мілка затока Азовського моря вздовж північно-східних берегів Криму, з’єднана мурами кам’яного замку з баштою під назвою Арабат (тюрк. *Arabat*), розташованого на перешийку півострова, що замкнутий між Азовським морем і вузькою протокою (або “Токна Вода”, тепер Генічеська протока) і Сивашем, з водами, насиченими мінеральними солями, й великою кількістю водоростей. (Боплан. – Назв. праця. – С. 52, 179; Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 195, прим. 552).

11. 01 червня 1650 р.

12. Також див. Вступна частина, прим. 7.

13. Тюрк. *Gözleve* – сучасне місто Євпаторія, розташоване на західному узбережжі Криму, – збудоване з дозволу султана Сулеймана Кануні (роки правління: 1520–1566) як морський порт. (Боплан. – Назв. праця. – С. 51, 173; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 252–253).

§18. Відбудова і реконструкція Джамії в Гьозлеві та підведення води до міста

1. Тюрк. *Sâmi* – укр. Джамії в перекладі означає “Зібрання людей до купи”. Священний дім з мінаретами, місце зібрання мусульман на молитву та для релігійних відправ. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 465).

2. Див. §17, прим. 15.

3. Див. § 16, прим. 5.

4. Секретар Османського уряду, улюбленець султана Мурада IV (роки правління: 1623–1640). Одночасно був придворним поетом. Цю місію продовжував виконувати і під час ханату Іслам Гірая III. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 196, прим. 562).

5. Тюрк. *Сем* – укр. Джем – ім’я одного із давніх перських володарів. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 480).

6. 1061 Г. – 1651 Р. Х.

---

* 1 батман=2 окка
1 окка=400 діргем
1 діргем= 3. 207 кг
400 діргем=1. 282. 800 кг
2 окка= 2. 565. 600 кг

§19. Спорудження за велінням Сефер Газі Аги моста

1. Час спорудження – 1059 Гіджрі (15 січня 1649–03 січня 1650). Сенаї мав на увазі припущення, що йде мова про кам'яний міст, збудований Сефер Газі Агою на річці Качи поблизу м. Гаджисараю. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 196, прим. 566).

2. Йдеться про автора літопису.

3. Йдеться про Іслам Гірая III.

4. Йдеться про Олексія Михайловича (1629–1676), московського царя з 1645 р.

5. Йдеться про Яна Казимира (1609–1672), польського короля упродовж 1648–1668 рр.

6. Див. § 15, прим. 124. Про повернення з полону М. Потоцького тауж див. Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 109. Слід до цього додати уривки з листа короля ханові від 18 січня 1650 року, де зазначається: “... согласно нашему королевскому слову, посылаем [Войцеха Бсчиньського] тебе, нашему брату [Іслам Гіраю III], остаток подарков, задержанных в царствование наияснейшего Владислава IV, ... п. брата нашего, в Каменец*, куда [ти] пошлешь своего посла, чтобы [он] их туда получил, а тем временем ты доставишь в Хотин благородного Зигмунда Донгоффа, старосту..., которого мы дали как заложника до уплаты этих подарков”. (Документи..., “Письмо польського короля Яна Казимира кримському хану Іслам Гіраю III] с сообщением об отправке им упоминков в Каменец и с просьбой отпустить заложников и пленных гетманов”. Там само. – С. 315–316. – №118). Далі в цьому документі король прохав: “А так как некоторые из находившихся под Збаражем нашего войска, хотя без нашей воли, обещали [Тебе] дать 40 тысяч талеров, то мы и их посылаем туда же. Не сомневаемся, что и того, другого нашего шляхтича [М.] Потоцкого, ты тоже доставишь в Хотын ...”. (Там само).

7. Тюрк. *Bogdan* – відома як сучасна Молдова, одна із двох областей Румунії, друга називається “Ефлак”. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 292).

8. Тюрк. *Eflak* – інша назва Валахія – область Румунії з центром у м. Бухарест. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 138).

9. Тюрк. *Erdel* – інша назва Трансильванія – західна територія сучасної Румунії. Князем її був Юрій Ракоці II (роки правління: 1648–1657). Частина території Угорського королівства. З 1919 року

* Йдеться про м. Кам'янець-Подільський.

розділена між Югославією [1/3 частина території та Румунією [2/3 частини території]. Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 358; Pakalin V.-Z. – Op. cit. I. – С. 543.

Названі три області перебували під протекторатом Османської держави.

10. Мається на увазі північні держави.

11. Тобто з Московією.

§ 20. Про похід Крим Гірай Султана у землю молдавську і поразку воєводи Лупула

1. Йдеться про Василя Лупула (1583–1661) – володаря Молдови упродовж 1634–1654 рр.

2. 01 серпня 1650 р.

3. Іслам Гірай III попросив Б. Хмельницького прислати війська для походу на Московію, щоб помститися за кривди, завдані татарам великим князем* московським. (Див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 128; Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 92).

4. Йдеться про відрізок часу привалістю 18 днів.

5. Тюрк. *Коч-Суу* – укр. Овечі Води – ліва притока р. Самари, яка, в свою чергу, є лівою притокою р. Дніпро. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 198, прим. 577).

6. Тобто, після закінчення Збарзької війни.

7. Очевидно, цей випадок стався під час повернення татарських воїнів з-під Збаража над р.Прутом, біля в. Bratuleni. Молдавани вчинили напад на буджацьких татар. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 198, прим. 578).

8. Див. даний §, прим. 1.

9. Як відомо, Б. Хмельницький 1650 р. також здійснив похід на Молдову, аби змусити В. Лупула стати на бік України. Також слід підкреслити, що молдавський володар був прихильний до короля, навіть підтримав польських шляхтичів у війні з запорозькими козаками. Тому оттоманський уряд також дав українському гетьманові згоду на здійснення його намірів щодо Молдови. Літописець зазначав: "... за дозволенієм турчина [султана Мегмеда IV], – хан кримській* [Іслам Гірай III] з гетманом Хмелницким несподівано зо всіма потуга-

---

* Очевидно, тут йдеться про С. Пожарського, головнокомандувача у війні з татарами в середині XVII ст. Також див. Новосельський А. Указ. раб. – С. 363–415; Смирнов Н. Указ. раб. Т. II. – С. 95.

ми козацькими и татарськими, напавши на Волоскую [румунську] землю ...". (Самовидець. – Назв. праця. – С. 59). За даними Крип'якевича І. – Назв. праця ("Б. Хмельницький"). – С. 109). За даними французьких істориків, Б. Хмельницький дозволив з'єднатися з кримським військом лише чотирьом тисячам козаків. (Див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 127–128; Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 92). Також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 229–230.

10. Тюрк. *Yaş* – укр. Ясси, місто, розташоване над притокою р. Прута, тодішня столиця Молдови.

11. Див. §15, прим. 110.

12. Коли В. Лупул опинився у непевному становищі, він разом з сім'єю і невеликою кількістю вояків утік невіддалік м. Ясси. Його земля була завойована. Щоб уникнути небезпеки, молдовський володар погодився віддати молодшу доньку Розанду за старшого сина гетьмана, Тимоша (1632–1653), (шлюб відбувся в 1652 р.), а також сплатити вказану суму штрафу. (Див. Самовидець. – Назв. праця. – С. 59; Шевальє П. – Назв. праця. – С. 129; Шерер Ж. -Б. – Назв. праця. – С. 92–93; Грушевський М. – Назв. праця. – Т. ІХ. – С. 91., вид. Нью-Йорк, 1956; Крип'якевич І. – Назв. праця. (Б. Хмельницький). – С. 109).

Зборівська угода, хоча й нетривка і невдовзі була порушена, уможливила запорозькому гетьманові зміцнити міжнародну позицію України (зокрема, у стосунках з Високою Портою). У здійсненні намірів щодо Молдови династичний союз із В. Лупулом мав політичні та економічні результати для новоствореної українсько-козацької держави. Досі воєвода був загрозою, тепер же стоятиме з гетьманом проти супротивника. Старша дочка Лупула, Гелена, була одружена з Янушем Радивилом – провідником протестантської партії, законодавцем великого князівства Литовського, котрого Б. Хмельницький намагався схилити на свій бік. По-друге, через Молдову пролягав найвигідніший шлях для торгівлі з тюрками.

13. Тюрк. *Ka'be* – укр. Ка'бе, перший Святий дім у м. Мецці, який відновлений пророками Ібрагімом та Ісмаїлом. Під час молитви мусульмани повинні стояти обличчям до Ка'бе. (*Sâmi Ş.* – *Op. cit.* – S. 1170).

---

* У цьому спільному поході безпосередньо брав участь брат хана, калгай Крим Гірай. (Див. Сенаї. – Назв. праця. – С. 51–52^a, (укр. переклад). Літописець, вказуючи на "кримського хана", очевидно, мав на увазі, що цей похід був здійснений за наказом кримського володаря.

14. Йдеться про Крим Гірая.

15. Місяць *шеввал* 1060 р. Гіджрі тривав від 27 вересня по 26 жовтня 1650 року.

16. Йдеться про Кримське ханство.

17. Йдеться про Іслам Гірая III.

18. Див. § 15, прим. 127.

19. 04 серпня 1651 р.

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТВІР
Г. СУЛТАНА
“ПРОЦВІТАННЯ ХАНІВ”
(розділ про І. Г. III)

III. 1. Переклад тексту українською мовою

Іслам Гірай хан III¹

Іслам Гірай є одним із синів Селамет Гірай хана². Під час каганату Джанібек Гірая³ потрапив у полон до поляків і 7 (сім) років перебував у їхніх руках. Звільнився після перемир'я, укладеного Султан Мурадом IV⁴ з Польщею. Пробувши деякий час у м. Янболу, був призначений на посаду калгая⁵ під час ханату Багадир Гірая⁶.

Після смерті Багадир Гірай хана Іслам Гірай повторно прибув до м. Істанбула (до здобуття 29 травня 1453 р. султаном Фатіг Мугаммедом II⁷ місто називалося Константинополь) для відпочинку. Але там Іслам Гірай намагався, за підтримки Балтачи⁸, заволодіти тронном Криму. Про це дізнався Мегмед Гірай⁹ і направив заяву до Істанбула з проханням до садіразама¹⁰ відправити геть Іслам Гірая з Істанбула. Садіразам Мегмед Паша теж мав непорозуміння з Іслам Гіраєм, тому вислав його на острів Родос^{1*}.

Минуло лише півтора місяці, як за порадою та сприянням відомого Джінджи Гусейн Ефенді Іслам Гірай був викликаний до Істанбула (у червні 1644 р.) і відправлений на кримське ханство¹¹.

Таким чином Іслам Гірай, сівши на трон, призначив свого молодшого брата Крим Гірая на посаду калгая (див. прим. 5), а Мегмед Гірая – на посаду Нуреддіна¹⁵. Газі Гірая затвердив другим заступником.

Через деякий час помер Крим Гірай III, тому на його місце перейшов Газі Гірай, а Нуреддіном став Аділ Гірай Султан¹⁶.

Отож, після формування свого уряду Іслам Гірай хан почав готуватися до війни з росіянами¹⁷, які його дуже непокоїли. Одночасно здійснював походи проти поляків¹⁸, у яких раніше пережив був тривалий полон, і повертався з перемогами.

Також зазнав поразки від нього [хана] командир общини під назвою Жане Ак Чумак¹⁹. За наказом Іслам Гірая він був повішений,

* Примітки Г. Султана позначені римськими цифрами, а коментарі автора – арабськими.

а з общини багато людей полонено, отримано щедрю здобич^{III}. Вибраних із числа полонених Іслам Гірай відправив падишахові як подарунок^{IV}.

Отже, батьківщина врятувалася від повстання племені Жане²⁶, а після цього Іслам Гірай III для покарання росіян відправив славу армію на чолі з Нуреддін Султаном²⁷ на Московію.

Аділ Гірай Нуреддін Султан²⁸, завдаючи на своєму шляху поразок російським військам, прибув до Москви²⁹. Російський цар³⁰ вручив йому різні дорогоцінні подарунки на суму шістдесят тисяч золотом і, зокрема, сорок тисяч золотих монет. Після реєстрації у спеціальному зошиті Нуреддіном скарбів, укладено перемир'я з росіянами за умови щорічного надсилання подарунків Султанам, Мірзем (див. прим.40) та іншим із визначеним податком^V.

Після перемир'я з росіянами Іслам Гірай пішов війною на поляків, внаслідок якої вороги зазнали поразки. З ними також вирішили укласти перемир'я, але після отримання від поляків п'яти гармат, двохсот тисяч золотом і вісімдесяти тисяч рязлами³², а також умови щорічного надсилання ханові визначеного податку разом із подарунками. Про ці події писав Шейх Мегмед Ефенді – урядовий писар – у своїх спогадах “Кримські події”³³,^{VI}.

Іслам Гірай [III] був особою героїчною, високоповажною і вольовою. Куди б не вирушав з армією, очолюючи її особисто, чи на чолі з калгаєм, – звідусіль повертався з перемогою. Завдяки його сміливості та старанності скарбниця кримської країни поповнювалася золотом та іншими коштовними речами^{VII}.

Іслам Гірай [III] помер 1064р.⁴⁸ на початку місяця шабан⁴⁹, висловивши перед багатолюдною громадою заповіт молодим синам. Похований у мавзолеї Чарі^{VIII}.

Іслам Гірай [III] прожив п'ятдесят років, з них десять років перебував на ханському троні. Іслам Гірай за власні гроші на суму 200 тисяч груш⁵¹ відбудував фортецю Перекоп, а також відновив мечеть, побудовану в Гьозлеві⁵² ханом Девлет Гіраєм⁵³, облаштував у Гьозлеві багато водних джерел, чим урятував населення від нестачі питної води.

III. 2. Примітки автора “Процвітання ханів” (розділ про “І. Г. III”)

I (за даними історика Сеїд Мегмед Ризи). Під час проживання в Галичі¹¹ Іслам Гірай звернувся до османського уряду з проханням призначити його на кримський трон. Сефер Газі¹² Ага¹³ підтримав майбутнього кагана і навіть підготував військові сили для здійснення цього плану. Саме в цей час про те дізнався хан Мегмед Гірай і заявив у Істанбул, звинувачуючи Сефер Газі Агу та Іслам Гірая і прохаючи про їх покарання. Мегмед Паша, маючи до них і власні претензії, вислав обох на острів Родос.

(За даними історика Наїми). У цей час губернатор Кафи, син Іслам Паші, приніс листи від батька та кримського хана про те, що згадане прагнення Іслам Гірая може сприяти виникненню конфлікту в Криму. Після тих неправдивих інформацій Іслам Гірай був відправлений на кораблі під назвою “Джгале оглу” на Родос (1054)¹⁴.

II (за даними історика Наїми). Після повернення Іслам Гірая з Родосу для призначення на трон кримський, його прийняв Падишах. Султан дав йому багато порад і попередив: “Дивись тільки на мене, інших не слухай”. Коли Іслам Гірай виходив від Падишаха султана Ібрагіма, за ним йшов Садіразам Мегмед Паша. Хан йому казав: “Призначили мене татарським ханом, тепер ви повинні зважати на написане мною, – а далі продовжував, – не втручайтеся в мою діяльність і не надсилайте листів з пропозиціями підтримувати добрі стосунки з християнами московитами чи не здійснювати походи на їхні землі”.

III (за даними історика Сеїд Мегмед Ризи). Іслам Гірай призначив з ширінських беїв Кутлу Шаха командиром військ для походу на країни противників. Коли Кутлу Шах Мірза повернувся з війни з великою здобиччю, то при виплаті ханові податків, тобто хумсу²⁰, виник конфлікт між військовими угрупованнями, який перетворився на сутичку, в результаті чого загинуло багато людей.

(За даними історика Наїми). Між візиром ханським Сефер Газі Агою і капикулу²¹ сталося непорозуміння, і Сефер Газі Агу хотіли вбити. Хан заарештував свого візиря, щоб припинити безчинства. Ага якись чином утік з-під арешту і почав агітувати населення Криму проти хана. У зв'язку з цією подією кримські татари написали заяву і відправили ханові з вимогою, щоб “видати для покарання з підлеглих хана сина Мегмед Аги, Ільяс Агу, а також його візирів Рамазана і Муртази Агів ... . Якщо хан згоден, тоді будемо служити йому”.

У той самий час майже 80 тисяч московських вояків наблизилися до фортеці Азак²², щоб оточити її.

Лише розумними й умілими заходами Іслам Гіраю III вдалося запобігти цим двом подіям.

IV (за даними історика Ебуль Фарука). Кримські татари тривалий час здійснювали військові походи на Русь, здобуваючи в результаті успішних війн матеріальні цінності й захоплюючи полонених. Вродливих жінок дарували Падишахові. Серед них красуня Гасекі Гуррем²³ стала видатною особою в османській історії під час правління Султана Сулеймана Кануні²⁴. Ця жінка з гарему, за даними німецького історика Гаммера, називалася Роксоланою з Русі. Цю інформацію Каміл Паша²⁵ навів у своїй історії.

V Після цих вдалих військових походів на московську країну було знято виплату податку з населення кримського ханства під назвою “олче”³¹.

VI (За даними історика Наїми). Для вивчення стану противника кримський хан відправив Сефер Газі Агу³⁴ до гетьмана³⁵ дніпровських³⁶ козаків. Гетьман повідомив про те, що поляки готуються до війни і мають велику кількість вояків – 150 тисяч реєстрових. “Вони мають намір незабаром вирушити на нашу країну” Україну. У відповідь на цю інформацію хан розіслав накази командирам по всіх своїх володіннях, щоб у десятиденний термін були готовими до військового походу³⁷.

27 шеввал^{37*} вирушили на війну. Проминали населені пункти під назвами Френк-хан і Хендек. Потім перейшли р.Дніпро через брід під назвою Більмерур-діван і рухалися далі разом за вояками, що котрі з’єдналися зі 100-тисячною армією і форсували р.Турла³⁸.

Польський король³⁹ ще не був звідомлений про рух кримської армії. Він дізнався про це в селищі під назвою Данку⁴⁰ і почав утікати, щоб сховатися в паланці під назвою Озудже⁴¹ біля фортеці Хотин. Татарським воїнам не було відоме місцезнаходження короля. Підлеглі хана зустріли групу жовнірів, які несли листа і продовольство до короля. Вони примусили поляків назвати місце, де перебуває король. З іншого боку, [супротивники] не мали можливості вийти з фортець, тому що король зі своєю армією був заблокований.

Почали вмирати від голоду жовніри і худоба. Нарешті король відправив листи Сефер Газі Ага з проханням про перемир’я з ханом. Отож кримський хан зібрав усіх калгаїв та мурзів⁴² на меджліс для обговорення заяви короля. Деякі командири виступили з пропозицією “повністю захопити польську країну, користуючися становищем короля”. Але хан, незважаючи на семирічне перебування у польському

полоні, пошкодував їх. Він мовив: “Вони самі просять миру і допомоги від нас, і ми повинні приборкати свою гординю”. Після цих слів вельмишановні державні особи вже не виступали опозиційно⁴³.

Отож відрядили делегацію на чолі зі Сефер Газі Агою до короля для підписання угоди про перемир'я за нижченазваними умовами:

- 1) щорічно і своєчасно платити данину кримському урядові;
- 2) не нападати, не завдавати шкоди землям і народам, які перебувають під владою хана;
- 3) двох людей із панів, як заручників, передати кримському ханові;
- 4) не завдавати шкоди козацькій країні⁴⁴;
- 5) з друзями кримського хана дружити, а з ворогами бути ворогом; У війнах Кримського уряду проти недругів польський уряд зобов'язується надавати безмежну кількість своїх вояків і брати в них участь⁴⁵ (1062)⁴⁶.

VII (за даними історика Сеїд Мегмед Ризі). У війнах Іслам Гірая велику роль відігравав Аргин Доган⁴⁷ Бей. Вшановуючи його хоробрість у битвах, татари написали багато повістей про Аргин Бея.

VIII (за даними історика Сеїд Мегмед Ризі). Іслам Гірай помер від хвороби, спричиненої злякливою пухлиною. За порадою одного пастуха нарів витиснули, аби хвороба відпустила. Після того рана збільшилася, стан погіршився – і він помер.

Щоб повідомити калгай-султана в Кефе про смерть Іслам Гірая, туди вирушив Вахід Ефенді. Подолавши дорогу за 24 години, він зупинився у хаті одного сільського старця, щоб передихнути і дати відпочити коневі. Сільські старійшини, дізнавшись, що Вахід Ефенді прибув із Багчесараю зі звісткою про смерть хана, відгукнулися такими словами: “Ми глибоко засмучені, бо, з одного боку, вороги готуються напасти на нашу країну, а, з іншого боку, трапилося нещастя!..⁵⁰”.

КОМЕНТАРІ
ДО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ТВОРУ
Г. СУЛТАНА “ПРОЦВІТАННЯ ХАНІВ”
(розділу про “І. Г. III”)

1. Тюрк. *Islam Giray*. Роки правління: 1644–1654 н. е. – 1054–1064 (Г.).

2. 1608–1610 рр.

3. 1610–1622 – перший раз, 1627–1635 – другий раз.

4. З 10 вересня 1623 р. по 8/9 лютого 1640 р.

5. Кожен кримський хан призначав собі калгая, тобто заступника. Кипчацько-тюркською мовою “калгай” означає “залишитися”. Перед військовим походом хан залишав у Криму замість себе калгая.

За даними кримських історичних джерел термін “калгай” уперше з’явився під час правління хана Менглі Гірая. Хан повинен був брати участь у поході разом з османською армією. Беї [командири] звернулись до нього з запитанням: “Кого ж залишиш замість себе?” Він відповів кипчацько-тюркською мовою: “Мій син Мегмед Гірай буде Калгаєм” – (“Oğlum Mehmed Giray Kalgay”).

Резиденція заступника (калгай) розташовувалась у Акмесджиді (сучасному Сімферополі). (Pakalın M.-Z. – Op. cit. II. – S.150,151; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 168; Ürekli M. – Op. cit. – S. 71).

6. 1638–1641 рр.

7. 1 раз: 1444–1446, 2 раз – 1451–1481.

8. Тюрк. *Baltaçlı* – назва службовців, котрі виконували зовнішні роботи у палаці Падишахів та ін. (Pakalın M.-Z. – Op. cit. – Cilt. I. – S. 154; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 32).

9. 1 раз: 1641–1644, 2 раз: 1654–1666.

10. Прем’єр-міністр.

11. Тюрк. *Halic* – назва Істанбульської протоки Босфор, а також заток (Develliği F. – Op. cit. – S. 317).

12. Тюрк. *Sefer Gazi Ağa*. Упродовж 1644–1664 рр. займав посаду візиря кримського хана. Виходець із дрібної татарської шляхти. Дуже швидко – ще коли Іслам Гірай не був ханом – здобув його довір’у. Під час його намісництва (тобто калгайства) при Багадир Гірай хані (1637–

1641 рр.) Сефер Газі Ага був джурою (ад'ютантом) Іслам Гірая, який пізніше за його сприяння був посаджений на трон кримського ханства. Для здійснення цього плану він навіть підготував військову силу тощо.

Під час повстань у Криму 1646 року стає на бік бунтівних командирів проти центральної влади, за що хан заарештував його і присудив смертну кару. Пізніше Сефер Газі Ага знову одержує посаду ханського візиря при загальному схваленні. З того часу проводить численні внутрішні реформи, в результаті яких покладено край сваволі кримських феодалів, що призвело до зміцнення центральної влади. За час його діяльності досить зросло значення кримського ханату на міжнародній арені. У шостому-сьомому десятилітті XVII століття Крим став однією з головних політичних сил у Середньосхідній Європі.

Починаючи з 1653 р., а особливо у 1654 р., Сефер Газі Ага провадить політику тісного примирення з Польщею на ґрунті створення спільного фронту проти Росії, а також України, зокрема, гетьмана Б. Хмельницького.

Період найтіснішої польсько-кримської співпраці припадає на 1654–1664 рр., тобто на роки правління Мегмед Гірая IV (див. прим. 9), після з'єднання України з Росією. У 1664 р. виник гострий конфлікт між агою і ханом, у результаті якого він був страчений за наказом Мегмед Гірая. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 144; Sultan H. – Op. cit. – S. 100–107).

13. Тюрк. *Ağa* – укр. Ага. У різних діалектах тюркської мови – ака, акай, агай і ага – використовується як поважне звертання до старших у сім'ї (батька, старшого брата, дядька, дідуся). В Османській державі агою називали військових командирів, а також урядових службовців різного рангу. Інколи титул досить значних командирів (напр.: тюрк. *Yeniçeri Ağa'sı* – “Ага єничерів”), звертання до найвищого керівництва війська єничерів. У Криму Агою називали візирів хана, калгаїв та Нуреддінів. (Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 7).

14. Р. Х. 1644 р.

15. Кровний спадкоємець, що є головою у малих місцевих судах, а також командує в походах малими військовими корпусами.

16. Принци з роду Гіраїв носили титул султана, тобто належність до ханської династії давала їм право командувати військовими частинами. Із них обиралися хани (Див. Тунманн. Назв. пр. – С. 26).

17. Війна з московською країною була розпочата через два місяці після походу на Польщу. Протягом липня 1644 р. в різних місцях вздовж закордонної смуги були здійснені спільні атаки в глибину території противника під командуванням Кутлу Шаха Ширінського. Чисельність Кримської армії сягала до 40 тис. чоловік.

(Новосельский А. А. Борьба московского государства с татарами в XVII в. – М., 1948. – С. 336–337; також див. ц. м. – С. 38. (§ 1, прим. 7–12).

18. В 1644 р. кримці, по-перше, здійснили військовий похід на Польщу. Як зазначав Новосельський А., “вони підходили муравським шляхом до нижньої течії р. Ворскли і 13 червня в Бельській перевіз перебралися через неї. Чисельність татарського війська визначилась у 16 тис. чол. Потім вони різним “шляхом” просувалися вглиб польської території”. Вищезгаданий історик указав на відсутність документів [російських джерел] для простежування подальших подій цієї війни. Він також зазначав, що, за свідченням польських істориків, татарські війська зазнали поразки. (Новосельский А. – Указ. раб. – С. 336). Але за даними тюркських джерел саме ці військові походи були здійснені новосформованим ханським урядом Іслам Гірая III і завершилися перемогою татарських військ. Також див. ц. м. – С. 38–39, 144–145.

Треба зауважити, що поразка татарських військ під командуванням Тугай Бея від польсько-української союзної армії трапилась у грудні 1643 – січні 1644 рр. ще під час I-го правління Мегмед Гірая IV (1641–1642 рр.) (див. Новосельский А. – Указ. раб. – С. 332; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 1995. – С. 69).

19. Тюрк. *Ak Çumak, Ak Çotak* – укр. Ак Чумак, Ак Чомак. Це ім'я складається із двох слів: “Ак”, що означає “білий” і “Çumak” або “Çotak”, що означають “довбня”, отже – “Біла довбня”, спеціально оброблене дерево з великим товстим кінцем, котре в давні часи використовувалось як військове знаряддя. (Pakalın M.-Z. – Op. cit. – С. I. – S. 31–32, 379–380). За даними Сена'ї 1 грудня 1644 року Іслам Гірай вирушив з військом із Багчесараю. Був сильний мороз, річки замерзли, і тому військам легше було переходити їх і швидко рухатися. Далі літописець зазначав, що відстань між фортецями Керч і Тамань через море становила 19 миль. Кораблями цей шлях не можна було здолати й за 20 днів, а Іслам Гірай пройшов цю дорогу за тиждень і вступив на територію черкезів. Війська хана протягом 12 днів грабували і нищили цю країну й отримали велику здобич. Було відправлено багато подарунків Османському Падишахові. Черкезький командир Ак Чумак хотів помститися, але не міг, і сам був страчений. (Sena'ı H.-M. – Op. cit. – S. 5^a – 7^a).

20. Тюрк. *Hüms* – 1/5 частина прибутку кожного мусульманина. (Див. Develliğlü F. – Op. cit. – S. 381).

21. Частина армії, що складається з кінноти; вояки, які служили за платню. Також див. ц. м. – С. 40–41. (§ 3, прим. 3).

22. Тобто м. Азов, назва від Азовського моря, що має вигляд нижньої частини ноги людини. Тому в кримсько-татарському діалекті це

місто (або фортеця) було назване Азак. (Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 26; пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – 164. прим. 182).

23. Роксолана, яка була названа тюрками Гасекі Гуррем, що значить “найулюбленіша та радісна, світла жінка”. Історики підтверджують дані про те, що вона є русинкою. Польський посол Твардовський, який був у Царгороді [Істанбулі] 1621 р., чув від тюрків, що Роксолана походила з Рогатина. Пишуть, що Гуррем Султанша [султаншею її стали називати після народження дитини від падишаха] народилася і 506 року в Україні, яка на той час перебувала під владою Польщі. У дев'ятилітньому віці її взято ясир кримськими татарами. Через декілька років, після отримання відповідної освіти та виховання у кримському палаці, була подарована кримським ханом до палацу турецького Султана. У 1520 р. Сулейман став Падишахом. У цьому ж році після смерті першої дружини Гюльбахар Хатун, майбутній Великий Султан відібрав Гасекі Гуррем разом із трьомастами красунями і прийняв до свого гарему. Один із західних учених Бернард Бромаге про її особу писав: “У період великого розквіту Османського султанату разом з Великим Падишахом стала султаншею. Бачачи свого чоловіка володарем світу, ця чарівна жінка надихала його на здобуття перемог у щонайдальших країнах”.

Коли вони одружились, султан Сулейман Кануні був на 11 років старший за Гуррем. У них народилося семеро дітей: Абдуллаг, Мурад, Селім, Мегмед, Джігангір, Беязід і Міррімаг (донька). Див. Ali İhsan Gülcü. İki hayırlı sever sultan (укр. Дві благодійні султанші). – (Kanunî'nin eşi ve kızı – укр. Дружина і донька Кануні). // Tarih ve Medeniyet. – İstanbul, 1995. – N 15, mayıs. – S. 49–55; Осип Назарук. Роксолана. – Львів, 1930. – С. 298, 300; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 121, 141; Кримський А. Історія Туреччини. – Київ, Львів, 1996. – С. 201–213.

24. Роки правління: 1520–1566.

25. Народився на Кіпрі 1832 р. і навчався в Єгипті. З 1880 р. – міністр освіти в Істанбулі, потім прем'єр-міністр Османського уряду. Після військового повстання 23 січня 1913 р. зрікся своєї посади і поїхав на свою батьківщину, до Кіпру, де й помер 14 листопада того ж року.

Один з відомих історичних творів Мегмед Каміл Паші називається “Siyâsî-i Devlet-i Aliyye”, що в перекладі означає “Політична історія Османської держави”, твор обіймає час від початку створення цієї держави аж до правління султана Абдулмеджіда (1839–1861). Виданий в 3-х томах в Істанбулі і 325/1326 Гіджрі – Камері – 1907/1908 Р. Х. (Franz Babinger. – Osmanlı Tarih yazarları ve eserleri. – Ankara, 1982. – S. 427–428).

26. Тюрк. *Jane*.

27. Те саме, що Нуреддін, див. прим. 15.

28. Під час ханату Іслам Гірая III (див. прим. 1) займав посаду Нуреддіна.

29. У військовому звіті, отриманому Москвою 31 липня 1646 р., донські козаки повідомляють, що вони виходили в море, нападали на бойові кафські кораблі й захопили з боєм п'ять суден, на яких було 30 гармат. Ці кораблі йшли на Азов. Полонені повідомили, що Кримський хан зібрав усіх людей та зосередив їх біля Перекопу.

У той же час Кримський царевич [хан] та азовський [губернатор] Мустафа Бей з великим військом у кількості 10 тисяч напали 6 липня 1646 року на місто Черкаськ.

Отже, упродовж 1648 р. турки з Азова й Криму виявляли велику активність, побоюючись нових нападів московських військ, і здійснювали глибоку розвідку по Дону, під Астраханню. (Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. Ученые записки. Выпуск 4. – М., 1946. – Т. II. – С. 95, 96).

На мою думку, у цьому році (1646) славне військо хана Іслам Гірая під командуванням Нуреддіна Аділ Гірая здійснило похід на Московію і повернулася з перемогою. Пор. Abrahamowicz Z. Op. cit. – S. 164, прим. 177*, 177**).

30. Олексій Михайлович (1629–1676) – російський цар з 1645 р., син Михайла Федоровича Романова (1596–1645) – російського царя, родоначальника династії Романових. Висунутий на престол за ініціативою боярства Земським Собором 21 лютого 1613 р. після звільнення Москви від поляків у 1612 р. При правлінні Олексія Михайловича московська держава перетворилася на абсолютну монархію [відмирання Земських соборів, зменшення ролі Боярської Думи та ін.]. (І. П. Крип'якевич. Історія України. – Львів, 1990. – С. 344, 349; Николай Костомаров. Исторические монографии и исследования. – М., 1989. – С. 68–88).

31. Тюрк. *Olçe* або *Tamğa Akçe* теж саме, що й означає “акче”, тобто монета зі знаком.

32. Іспанські гроші.

33. Тюрк. *Vakâyi Kırıtm* – тобто “Літопис Криму”.

34. Див. прим. 12.

35. Богдан Хмельницький (1648–1657), народився приблизно у 1595 році, брав участь у польсько-турецькій війні 1620–1621 років. (Гетьмани України. Історичні портрети. (Збірник). – К., 1991. – С. 35).

36. У давніх османських історичних джерелах р. Дніпро називалась “Озі” (тюрк. *Özi*), тому українських козаків називали дніпровськими, запорозькими. Також див. Кримський А. – Історія Туреччини. – Київ–Львів, 1996. – С. 5.

37. Можна припустити, що спільні військові походи Б. Хмельницького з Іслам Гіраєм III проти Польщі та Москви здійснювалися

після укладення союзу України з Кримом, про що свідчить літопис Сенаї (див. – S. 13^a, 13^b), прибуття українського гетьмана з посольством до Багчесараю 28 листопада 1647 року.

38*. 04 жовтня 1648 р.

39. Тобто р. Дністер.

40. Ян Казимір (роки правління: 1648–1668). Основні сили спрямовував проти національно-визвольної війни українців під проводом Б. Хмельницького.

41. Тюрк. *Danki*

42. Тюрк. *Ozi'ce* – укр. Дніпровські.

43. Мурза, або мірзе – у нашому випадку військово-офіцерське звання в османській армії.

44. Без сумнівів, гетьман Б. Хмельницький також брав участь в обговоренні заяви короля і дав згоду на укладення миру.

45. Мається на увазі “не нападати на українські землі”.

46. Наприклад, 1651 року під час чергового походу, Іслам Гірая III з Б. Хмельницьким на Польщу, 18 лютого донські козаки 12-ма чайками напали на кримські береги й захопили декілька турецьких торгових кораблів. Після того повернулися на Дін, а далі подалися до Москви. Дізнавшись про це, кримський хан змушений був покинути поле Берестецької битви. Хан написав листа до московського царя, в якому звинуватив того в порушенні перемир'я: “Будь готовий кожної миті й чекай походу з боку війська Чингізхана, бо рішення про це вже прийнято”. Було розіслано накази воеводам Добруджі та Нігеболу, щоб вони теж готувалися до походу проти царя.

Одночасно, хан відправив свого посла до короля покликати його теж у похід на Москву: “Коли не може сам іти, нехай вишле литовське військо...”. (Naima. – Op. cit. – IV. – S. 454–455; Грушевський М. – Назв. пр. – Т. IX. – С. 65; Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 105; Ferhad T. Gardaşahanoğlu. – Op. cit. – S. 40–43).

Наскоки донських козаків на Крим викликали невдоволення гетьмана Б. Хмельницького, про що повідомляв московський посланець до нього Григорій Петров.

Хмельницький йому сказав: “Царської величності піддані донські козаки вчинили мені біду і досаду велику, як почалась у мене війна з ляхами, то я донським козакам написав, щоб вони допомогу мені надавали і на море за здобиччю чи на Кримську країну не ходили. Але донські козаки до мого листа не прислухалися, приходили на турецькі землі. Тому я хочу кримському ханові допомогти, щоб донські козаки більше не завдавали нам клопоту. Донські козаки забули Бога і православну віру, не надали мені допомогу і посварили мене з кримським ханом. Та й царська величність допомоги не подав і за Християнську

віру не заступився. Коли ж мене не пошкодує, а обставатиме за донськими козаками, то я разом із кримським ханом буду наступати на московські землі”. (Див. Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 105).

10 квітня 1650 р. у Москві отримане військове повідомлення про очікуваний похід кримців і турків з Азова на Дін.

Б. Хмельницький відрядив запорозькі полки (12 тис.), які рушили з кримським ханом і з тюрками проти донських козаків. Зробив він це на підставі договору з кримським ханом “про взаємну допомогу”. (Там же. – С. 107).

Таким чином ситуація, яка склалася між вищезгаданими державами, змусила Іслам Гірая у встановленому перемир’ї зобов’язати Польщу надавати військову допомогу.

Отож договори про дружбу та взаємодопомогу між гетьманом і ханом були вигідними не тільки для української сторони, бо козацтво виступило захисником турецьких земель та міст від ворогів, тобто донських козаків. Крім того, Хмельницький добровільно визнав зверхність османської влади, тому що султан Мегмед IV та його уряд стосовно України провадили дружелюбну і толерантну політику в усіх галузах.

47. 1651 р. н. е.

48. Перекопський командир, який разом з Б. Хмельницьким здійснював військові походи і польські та московські землі від часу військового союзу України з Кримом. (І. А. – V. – S. 1105–1107).

49. 1654 р. н. е.

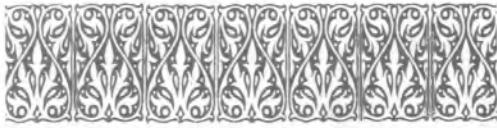
50. У червні.

51. Взагалі, час правління Іслам Гірая вважається періодом отримання важливих політичних і військових перемог над Москвою та Польщею, а також збагачення Кримської держави, у результаті чого був знятий грошовий податок, так званий “дамга-акче”, з населення. Тому цей період є щасливим і стабільним в історії Криму. Отже, смерть хана стала великою втратою для населення Кримського ханства.

52. Див. Коментарі та примітки до літопису “Історія хана Іслам Гірая III” Сенаї. Вступна частина. прим. 7.

53. Нині – м. Євпаторія на Кримському півострові.

54. Час правління: 1551–1577 рр.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Написи на другій брамі палацу Топкапи

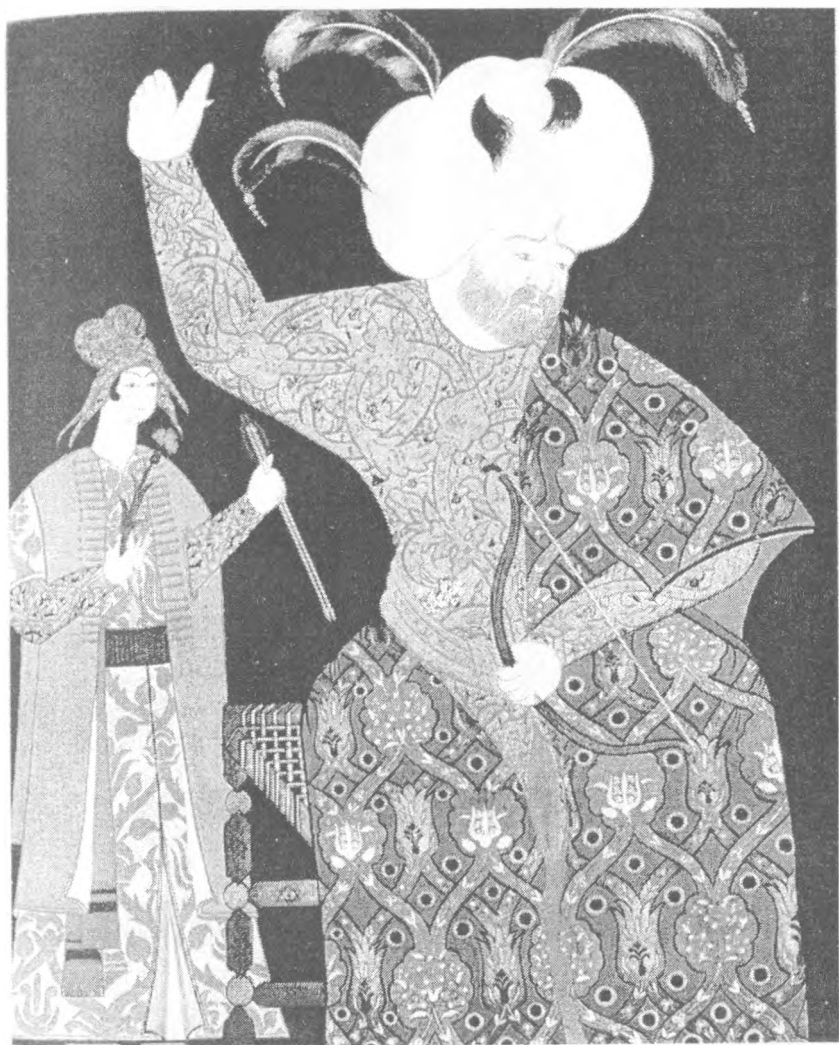
Біло-блакитне китайська таріль з зображенням птахів.
Династія Мінг, XV ст.

Гуррем Султан (Роксолана, вона ж Настя Лісовська з Рогатина)

Портрет султана Сулеймана Пишного Капуні, він же чоловік Роксалиши
(*Nigari, 1560*)

Мініатюра султана Селіма II (1570)

Портрет султана Османа II
(1618-1622)

Портрет султана Мурада IV
(1623-1640)

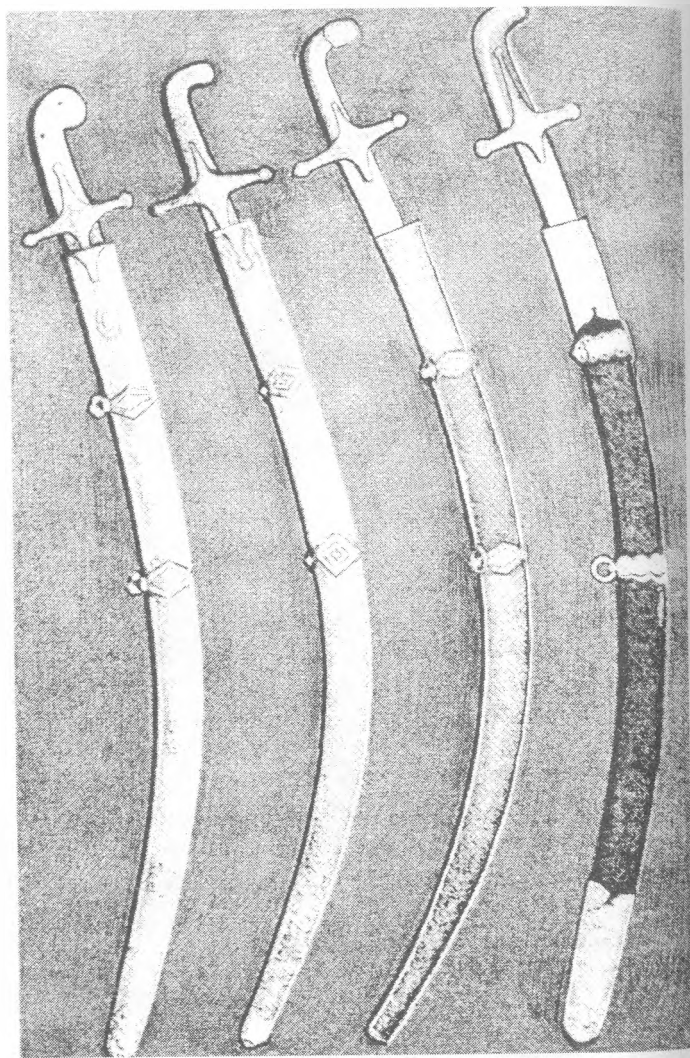
Портрет султана Селіма III
(1789-1807)

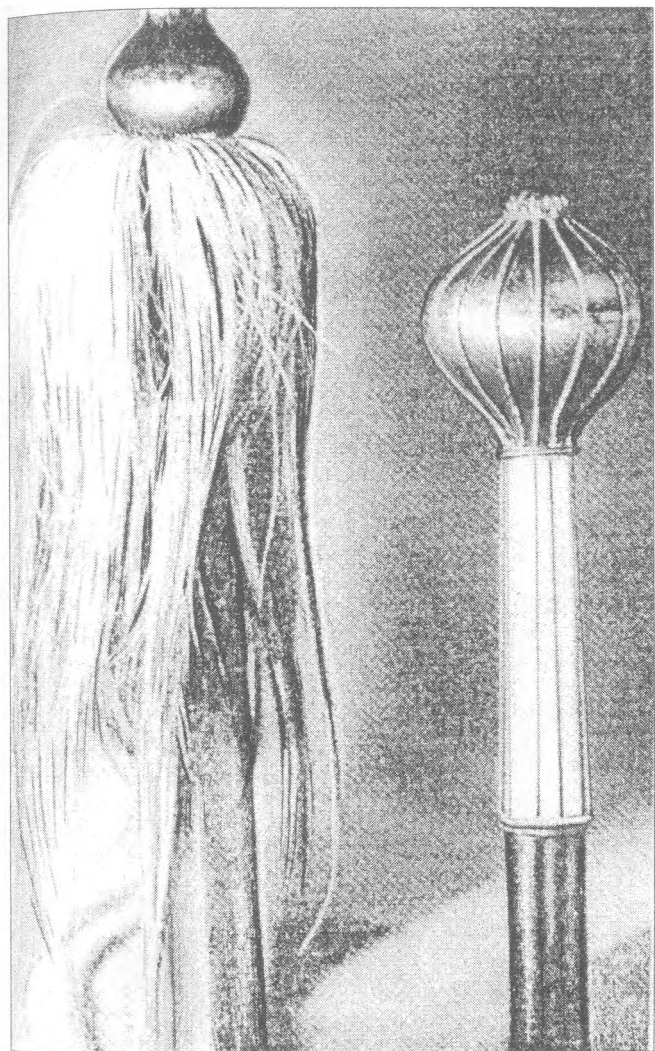
Портрет султана Мустафи IV
(1807-1808)

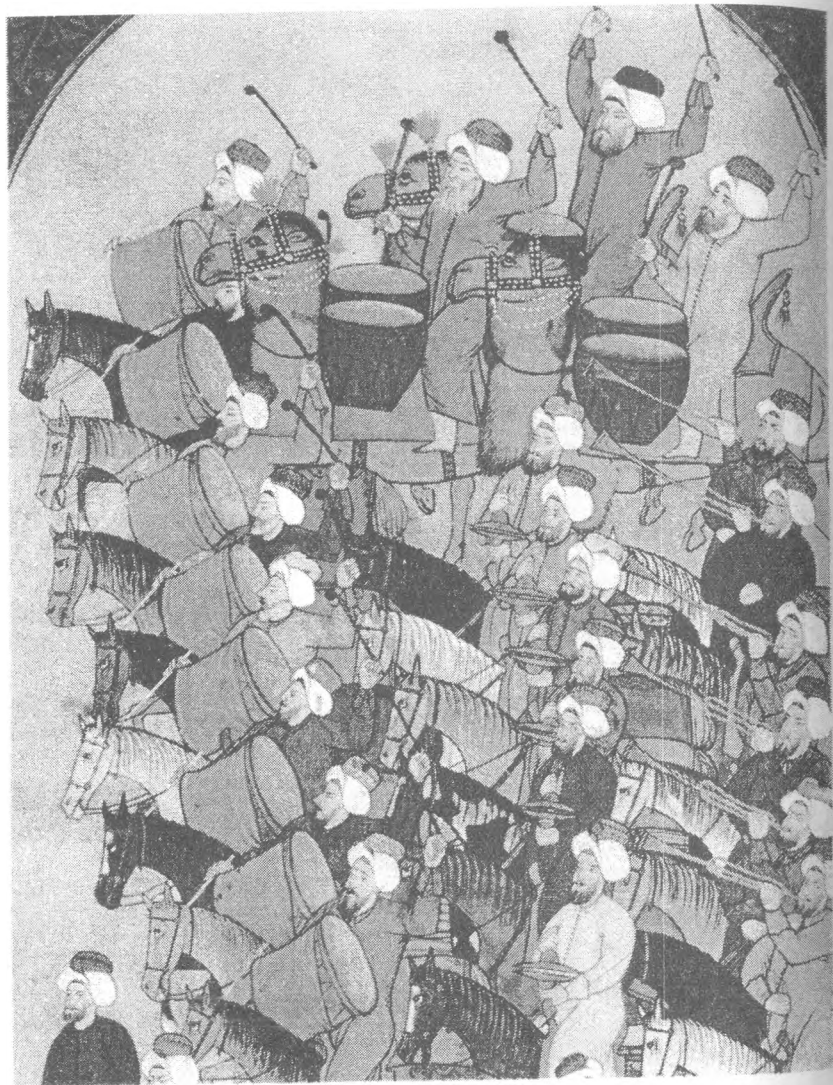
Портрет султана Агмеда III (1720)

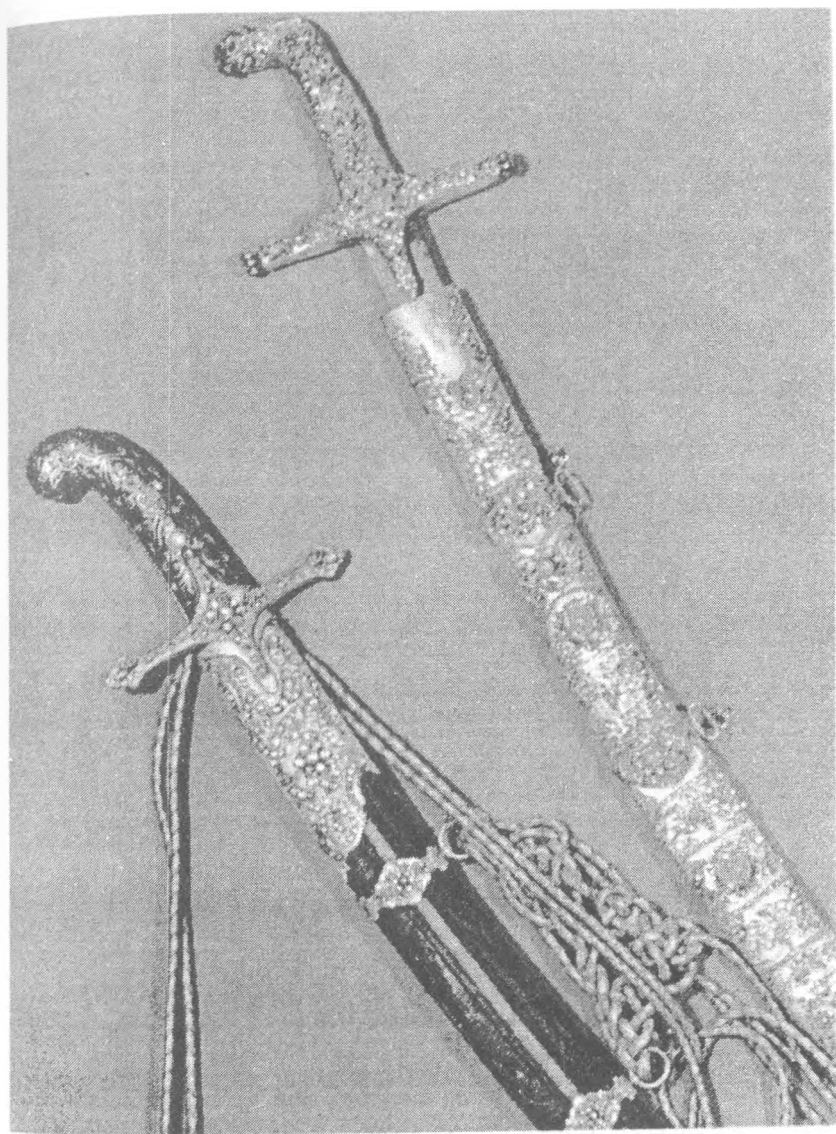
Козацькі шаблі

Бунчук та булава

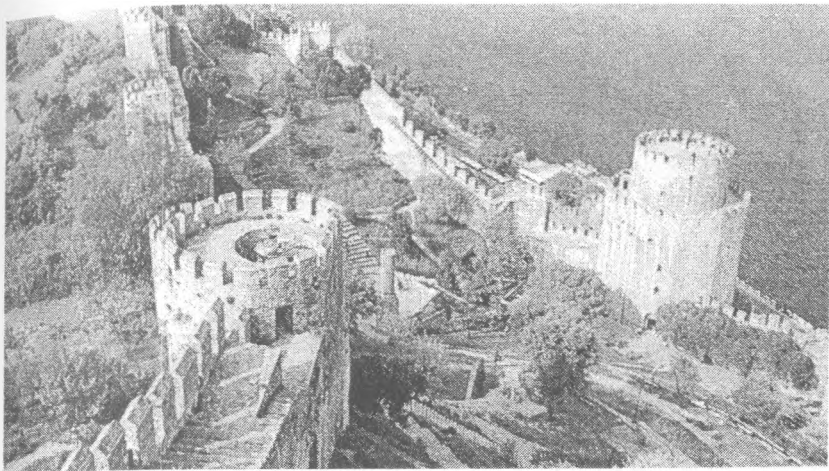
Церемоніальна процесія під час релігійного обряду обрізання спадкоємця престолу

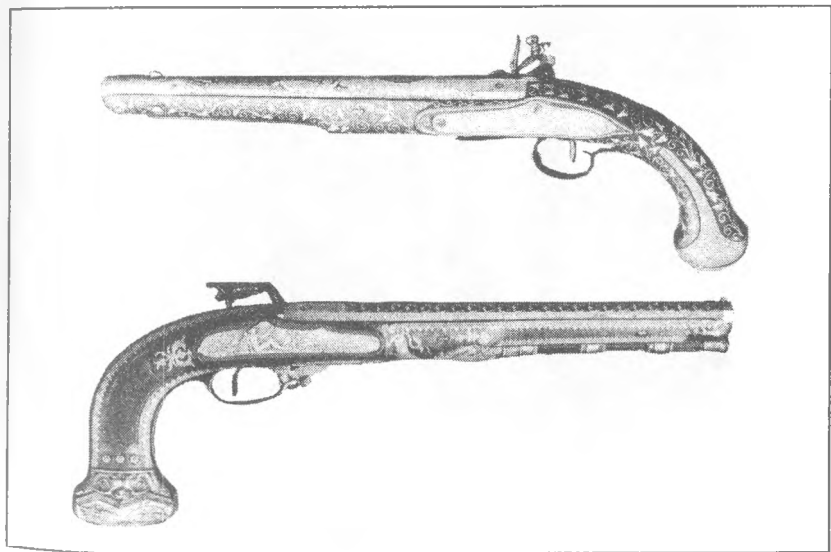
Шаблі, оздоблені золотом та коштовним камінням

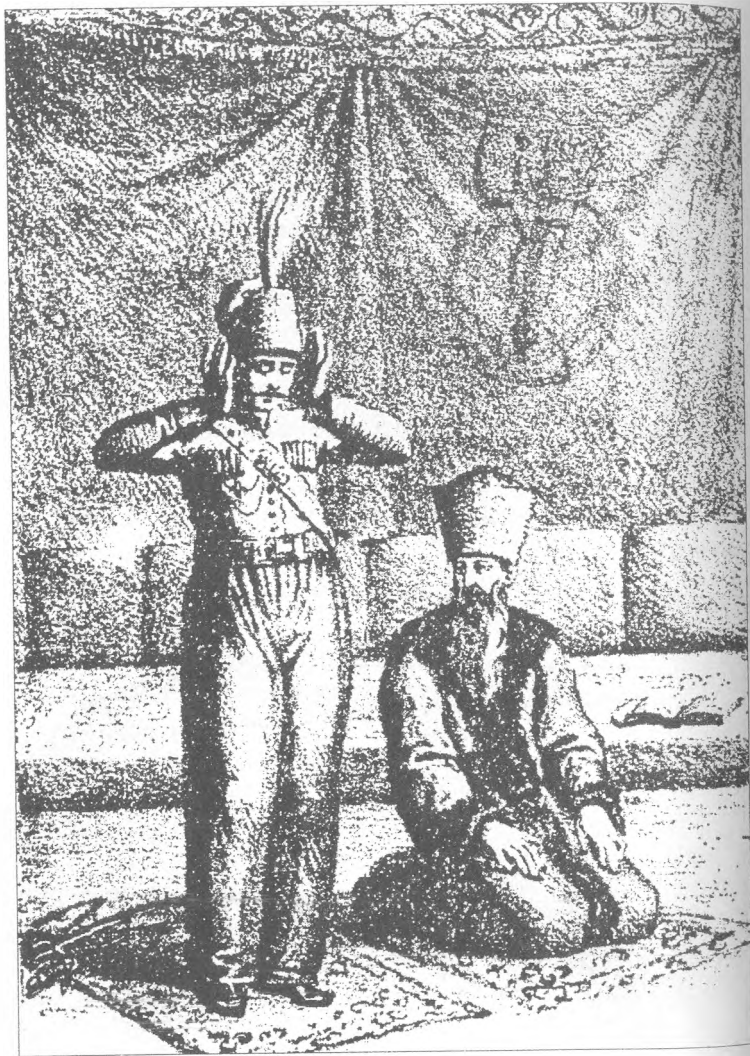
Турецькі кремінні рушніці, оздоблені інкрустацією. XVIII століття

Фортеця Румелі – історичне укріплення, побудоване султаном Мегмедом Фатігом для контролю й оборони Босфору. Унікальний зразок військової архітектури XV ст.

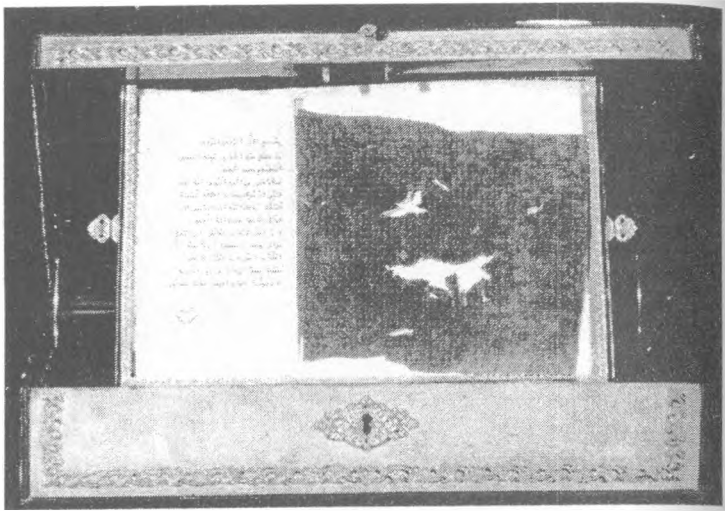
Турецькі пістолі

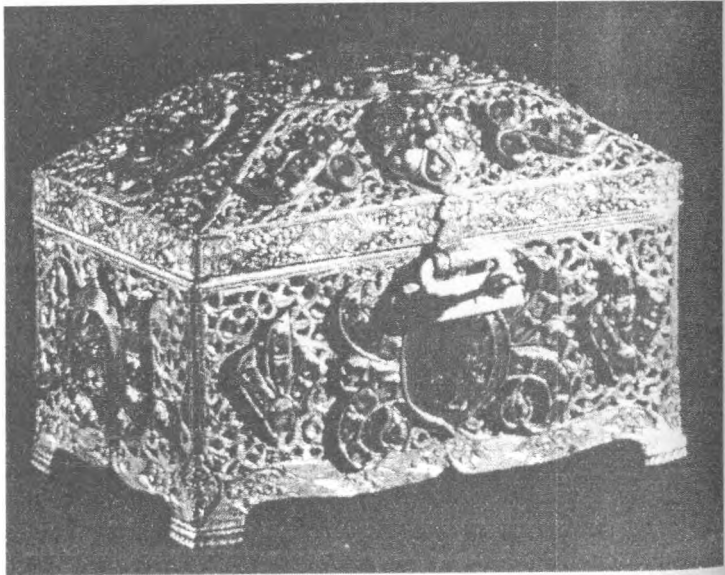
Богдан Хмельницький з Кримським ханом під час мусульманської молитви. Польська гравюра. XIX ст.

Внутрішній вигляд Зали Священих Реліквій Ісламу

Лист Пророка Мугаммеда (*Name-i Saadet*)

Шкатулка з зубом Пророка Мугаммеда (*Dendan-i Saadet*)

ВИСНОВКИ

Літопис Сенаї та історіографічний твір Г. Султана – це відгуки на ті історичні події у міждержавному житті Близької Порти, котрі спричинилися до появи численних анналів (іноді аналогічних) цілої плеяди авторів як в Османській державі, так і в Україні.

Вказані твори є визначними серед інших згаданих тут пам'яток історіографії Оттоманської Порти, пов'язані з появою жанру *векаїнаме*, що характеризуються сюжетними та стилістичними особливостями.

Автори цих джерел відобразили у своїх творах загальну політику Османського уряду стосовно розвитку міждержавних відносин XVII століття, яка полягає у взаємній користі в досягненні державницьких цілей, зокрема України та Кримського ханату.

Названі твори – це завершені, самобутні історіографічні джерела, в яких присутні також художні компоненти, що притаманно було українським літописам цієї доби, наприклад, творам Самовидця, Софоновича, Грабянки, Величка, “Історії Русів” та іншим.

Твори названих авторів належать до з основних джерел тюркської історіографії, що стосуються міждержавних відносин України з Кримським ханством, Портою та Річчю Посполитою.

Автори згаданих історичних джерел висловлюють і свої, індивідуальні бачення подій, відтворюючи об'єктивну картину зносин між названими державами.

Проаналізувавши причини національно-визвольної боротьби українців під проводом Б. Хмельницького проти Речі Посполитої на підставі українських та європейських матеріалів приходимо до висновку, що на те були суттєві причини: релігійні, національні, економічні, політичні та інші. Перелічені вище причини знаходимо у літописі Сенаї, який наголошує на ворожому ставленні Польщі до України та намаганні підкорити українців інтересам польської шляхти. Також зазначимо, що вживання термінів “козацька нація”, “Русь” у тюркських джерелах не є випадковим. Історики у своїх творах

ототожнюють ці поняття з українською нацією й Україною. Використання згаданих термінів не було поодиноким випадком, а досить таки поширеним явищем у тогочасній османській історіографії.

Підсумовуючи дослідження одного з проблемних питань монографії про події XVII ст. у Східній Європі, зокрема, конвенцію між Україною та Кримом, констатуємо наявність фактів, що уможливають переконливо відповісти на питання порушеної проблеми, позаяк вона має своє документальне підтвердження. Сенаї також зазначав, що гетьман Б.Хмельницький, будучи за своєю природою та характером ближчим до ісламської релігії, прибув разом зі своїми послами до Іслам Гірая III, просив помилування за старі гріхи і прохав надати йому допомогу. Слід зауважити, що українсько-кримська угода була важливою історичною подією, насамперед для успішного ведення національно-визвольної боротьби під проводом Б.Хмельницького, а також була вигідна для кримської сторони для розв'язання економічних та політичних проблем.

Таким чином, одне з головних питань дисертаційного дослідження кримсько-український союз середини XVII ст. – доведена нами до свого об'єктивного й вичерпаного завершення. (Зауважимо, що З. Абрагамович не акцентував належної уваги на цій проблематиці).

Проаналізувавши особливості висвітлення подій травня-червня 1648 року, приходимо до висновку, що в цитованих джерелах точно витримана хронологія вказаного періоду та підтверджені спільні дії українських козаків і кримських татар у битвах під Жовтими Водами й Корсунем. Констатуємо збігання літописних даних з відомостями Сенаї.

Продовжуючи дослідження розвитку міждержавних стосунків України з Портою після попередніх двох перемог над польською армією, у літописі Сенаї знаходимо нові дані, зокрема, й хронологічні. Крім цього, автор підтверджує вірність української сторони раніше укладеній угоді з Іслам Гіраєм III про створення спільної великої армії. Також він зазначав факт наступу і захоплення українськими воїнами фортець Березане і Животів. Зокрема, привертає увагу до того факту, що мешканцям останньої твердині були євреї, які потрапили в полон до запорозьких козаків та були ними передані ханові, чим продемонстровано вірність та силу.

Сенаї називав ще одну подію – битву під Соколовим, детальніше описав Львівську війну з тривалою облогою міста і зняття її за відкуп.

Підсумовуючи, приходимо до висновку, що подальший розвиток українсько-османських зносин для вирішення уже згаданих проблем, підтверджується як тюркськими, так і українськими джерелами.

Порівнявши цитовані джерела стосовно Збарзької війни, переконливо показуємо, що дані саме Сенаї є найдетальнішим щодо хроно-

логії цієї події, бо в нього відображено також битву під фортецею Тернопіль, подано інформацію про склад та чисельність коронного війська, про розвідувальну діяльність кримських воїнів, про службу євреїв у польській армії, докладно описано перебіг та умови перемир'я. Сенаї та Г. Султан у своїх творах об'єктивно оцінюють дії українського війська, підкреслюючи героїзм і відвагу запорозьких козаків тощо.

Протурецька орієнтація гетьмана Б. Хмельницького не виглядала якимось незрозумілим проявом. Наміри його щодо союзу з Османською державою (тим більше після краху сподівань гетьмана на мирне вирішення конфлікту з Річчю Посполитою, після розчарування в угоді з Московією) були важливий логічні та відповідали тенденціям, які проявилися в українському суспільстві з кінця XVI ст. Також зовнішня політика гетьмана давала йому можливість зберегти автономію України й отримати мирну передишку для розбудови держави. Зазначимо, що українсько-кримський союз був взаємовигідним. Саме за часів володарювання Б. Хмельницького припинилися козацькі морські походи. Також гетьман надавав військову допомогу ханові у війні проти Московії, відхилив пропозицію Венеції підтримати її у війні з Туреччиною за панування у східній частині Середземного моря.

Важливо підкреслити, що прийняттю оттоманського протекторату гетьманом сприяли такі аргументи як віротерпимість у межах імперії та, тим більше, за межами самої її території, існуюча проста і не дуже обтяжлива податкова система.

Джерела історії османів засвідчують, як зародження українсько-кримської конвенції та процес розвитку політичної співпраці створювали сприятливі умови для успішного ведення національно-визвольної революції в Україні, вирішення соціально-економічних проблем обох сторін. Також зазначимо неспроможність думок про зраду ханом гетьмана, бо вони не є об'єктивні, як, до речі, і звинувачення колом Б. Хмельницького у зраді

Історичне значення подій досліджуваного періоду полягає в створенні у 1649р. українсько-козацької держави та зміні геополітичної мапи у східній частині європейського континенту.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

АкчОракли Осман. Татарська поема Джан-Мугаммеда про похід Іслама Гірая III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649 рр. // Східний світ. – К, 1993. – № 1. – С. 134–139.

Антологія педагогической мысли Азербайджанской ССР. Составители: *А. А. Агаев, А. Ш. Гашимов.* – М., 1989. – 592 с.

Гваньїні О. “Хроніка про татарську землю” / Переклад з польської мови, вступ та коментар Ю. Мицика. – Запоріжжя, 2000 р. – 70 с.

Гійом Левассер де Боплан. Опис України (переклад Я. Кравця, З. Борисяка). – К., 1990. Наукова думка. Ukrainian Research Institute of Harvard University / Cambridge, Massachusetts. – К., – 1990. – 256 с.

Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. I. – 373 с.

Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – 825 с.

История Русовъ. – М., 1846. – 320 с.

Коран. (Перевод Крачковского М. Ю.) – М., 1990. – 512 с.

Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – 185 с.

Літопис Самовидця. – К., 1971. – 207 с.

Мицик Ю. А. Нові дані до історії українсько-кримських дипломатичних зносин у середині XVII ст. // Пам'ять століть. – К., 1995. – № 5. – С. 19–26.

Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. – Запоріжжя, 1999. – 52 с.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ю. Мицик, В. Кравченко. – К.: Наук. думка, 1992. – 334 с.

Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М., 1981. – 816 с.

Abrahamowicz Zygmunt. Hadzy Mehmed Sena'i z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. – Warszawa, 1971. – 204 s.

Bennigsen Alexandre, Boratov Pertev Naili. Le Khanat De la Crimée. – Paris, 1978. – P. 360–371.

Devellioglu Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Османсько-турецький енциклопедичний словник). – Ankara, 1993. – 1195 s.

Гур'ани-Керим. (Переклад з арабської мови на азербайджанську зія Буянова і Васіма Меммеделієва). – Баки, 1992. – 720 с.

Fındıklılı Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi (2 Cilt) (Історія зброєносців у 2-х т.). – Istanbul, 1928. Cilt I – 763 s., Cilt II – 805 s.

İslam Ansiklopedisi. – IX. – Ruslar (Руси), Istanbul, 1964. – S. 787–791.

İslam Ansiklopedisi. – V. – Istanbul, 1964. – S. 1105–1107.

Kırımı Al-Hac Abdal Kafar. Umdetü't Tevarih. – Istanbul, 1927. – s. 329.

Kur'ân-î Kerim ve Yüce Meâlî. Ateş Süleyman. – Istanbul, 1975. – 635 s.

Naima Tarihi (Історія Наїми). (6 Cilt). – Istanbul, 1863. – Cilt. IV. – 471 s.

Pakalın Mehmed Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü (Тлумачний словник термінів і понять з Османської історії). (3 Cilt). – Istanbul, 1993. – I. – 870 s.; – II. – 784 s. – III. – 670 s.

Riedlmayer A., Ostapchuk V. Harvard Ukrainian Studies. – Vol. VIII. N 3/4. Decemder, 1984. – P. 453–473.

Sâmi Şemseddin. Kâmus-ı Türkî (Тюркський енциклопедичний словник). – Istanbul, 1989. – 1584 s.

Sertoğlu Midhat. Osmanlı Tarih Lûğeti (Словник з Османської історії). – Istanbul, 1986. – 384 s.

Togan Zeki Velidi. Tarihte usul (Методологія історії). – Istanbul, 1985. – 350 s.

[Turanlı] Ferhad Gardaşhanoglu. Hatman. İslam Ansiklopedisi. Kod. 81548. – Istanbul, 1995. (Sözsayı 562).

TSMA: E. 4743/2; E. 7604; 3005/2.

Unat Faik Reşit. Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Klavuzu (Довідник перекладу літочислення з Гіджрі на Р. Х.). – Ankara, 1974. – 175 s.

Vecihi Tarihi (1047–1069 vukuatı) (Історія Веджігі; події 1047–1069 р. Г.). – Arşiv, – N 1307 (1^b–87^b). Süleymaniye kütüphanesi. – Istanbul.

Yavuz Fikri A.. İslâm İlmihali. (İslâm Fkhı ve Hukuku). – Istanbul, 1996. – 638 s.

ЛІТЕРАТУРА

- Грабовецький В. В.* Західно-українські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972. – 192 с.
- Голобуцький В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – 359 с.
- Грушевський М. С.* ІУР. – К., 1995 – Т.8. – 856 с.
- Грушевський М. С.* ІУР. – Нью-Йорк, 1956 – Т.9. – С. 62–63.
- Гуржій О. І., Ісасвич Я. Д., Котляр М. Ф.* Історія України: нове бачення: У 2-х т. (За ред. В. А. Смолія). – К., 1995. – Т. 1. – С. 152–182.
- Дашкевич Я. Р.* Козацтво на Великому кордоні. // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 20–22.
- Дорошенко Д.* Нарис історії України. – К., 1991 – Т.2. – 336 с.
- Замлинский В.* Богдан Хмельницький (ЖЗЛ). – М., 1989. – 336 с.
- Кашенко А.* Зруйноване гніздо (історичні повісті та оповідання). – К., 1991. – 413 с.
- Кочубей Ю. М.* Україна і Схід: Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу 1917–1992. (Підручний бібліографічний покажчик). – К., 1998. – 228 с.
- Костомаров М.* Богдан Хмельницький. – К., 1992. – 93 с.
- Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – М., 1989. – 239 с.
- Крип'якевич І. П.* Історія України – Львів, 1990. – 519 с.
- Крип'якевич І., Бутич І.* Документи Богдана Хмельницького (1648–1657рр.). – К., 1961. – 738 с.
- Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – 408 с.
- Кримський А.* Історія Туреччини. – К., – Львів, – 1996. – 288 с.
- Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І.* Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – ДніпроПетровськ, 1991 р. – С. 220–232.
- Назарук О.* Роксолана (історична повість). – Львів, 1930. – 302 с.
- Новосельский А.* Борьба московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М., Л., 1948. – 448 с.
- Носовский Г. В., Фоменко А. Т.* Новая хронология и концепция древней истории Руси, Англии и Рима. – М., 1995. – Т.1. – С. 356–358.
- Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – Т. 7. – 352 с.
- Панова В. Ф., Вахтин Ю. Б.* Жизнь Мухамеда. – М., 1991. – 495 с.
- Пріцак О.* Ще раз про союз Б. Хмельницького з Туреччиною. // Український археографічний щорічник (УАЩ). – К., 1993. – Вип.2. – С. 177–192.

Прицак О. Походження Русі // Хроніка – 2000. – К., 1992–1994. Вип. 1–4. – С. 12–34, 17–41.

Редер Д. Г., Черкасова С. А. История древнего мира. – М., 1985. – Ч. I. – 288 с.

Сергійчук В. І. Іменем війська запорізького. – К., 1991. – 253 с.

Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. Учёные записки. – М., 1946. – Т. 2. – С. 174.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1995. – 624 с.

Султанов Ю. І. Коран як пам'ятка класичної арабської літератури // Відродження. – К., 1995. – №№ 7,8,9. – С. 19–23, 36–47, 55–58.

Сутина И. А. Медицинская микробиология. – М., 1958. – 380 с.

Тиктора І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Ч. I. – 288 с.

Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954, – Львів, 1994. – 186 с.

Тунманн. Крымское ханство. (Перевод с немецкого издания 1784 г. Н. Л. Эрнеста и С. А. Белявской). – Симферополь, 1991. – 96 с.

Федорук Я. Зовнішньо-політична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649). – Львів, 1993. – Ч. I. – 264 с.

Філософія. Курс лекцій. – К., 1991. – 456 с.

Чайковський А. Олексій Корнієнко. – К., 1992. – 413 с.

Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – 224 с.

Шерр Жан Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України або Малоросії. – К., 1994. – 311 с.

*

Анри Массе. Ислам (на азербайджанській мові). – Баки, 1992. (Henri Masse. l'islam. 6 Ed. – Paris, 1952). – 256 с.

Babinger Franz. Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri (Османські історики та їхні праці). – Ankara, 1982. – 502 с.

Bosworth C.-E. Islam Devletleri Tarihi (Історія Ісламських держав). – Istanbul, 1980. – 385 с.

Çivrilili Nail. Şiirsel Anlatım. 100 ünlü Türk (Звіршовані відомості про 100 знаменитих тюрків). 2. bask. – Istanbul, 1994. – 102 с.

Dantşmend İsmail Hami. Osmanlı Tarihi Kronolojisi (Хронологія Османської історії). – Istanbul, 1972. – Cilt. 3. – S. 329–412.

Donuk Abdülkadir. Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler (Військово-управлінські титули і терміни в давньотюркських державах). – Istanbul, 1988. – 134 с.

Gülcü Ali İhsan, İki hayrsever sultan (Дві благодійні султанші). – Kanunî'nin eşi ve kızı (Дружина та донька Кануні). // *Tarih ve Medeniyet* – İstanbul, mayis 1995, – N15. – S.53–56.

Halim Giray Sultan. Gülbün-i Hânân (Прощитання ханів) (“III. İslam Giray han” bölümü). – Erzurum. 1990. – S. 100–105.

Joukovsky Arkady. Histoire de L'Ukraine. – Paris, 1994. – 288 p.

Kaczmarczyk Janusz. Bohdan Chmielniski. – Wroslaw. 1988. – 271 s.

[*Turanlı*] *Ferhad Gardaşhanoglu*. Osmanlı-Ukrayna münasebetleri (Османсько-українські зносини). // *Tarih ve Medeniyet* (Історія та культура). – İstanbul, mayis 1995, – N15. – S.43–45.

Nar Ali. Hicret (Гіджрі). – İstanbul, 1980. – 141 s.

Ortekin Hasan. Kırım Hanlarının Seceresi (Генеалогія кримських ханів). – İstanbul, 1938. – 12 s.

Pritsak Omeljan. Das erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens* – 6. – München, 1953. – S.266–298.

[*Turanlı*] *Ferhad Gardaşhanoglu*. 17. yüzyılda Ukrayna Osmanlı ilişkileri (Українсько-османські взаємозв'язки в XVII столітті). // *Tarih ve Medeniyet*. – İstanbul, nisan, 1996, – N 26. – S. 53–56.

[*Turanlı*] *Ferhad Gardaşhanoglu*. Ukrayna, Osmanlı himayesinde (Україна під заступництвом Османів). // *Tarih ve Medeniyet*. – İstanbul, mart, 1995. – N 13. – S. 40–43.

Thomas Lewis V. A study of Naima. – New-York, 1972. – 164 p.

Ürekli Müzeffer. Kırım Hanlığının Kuruluđu ve Osmanlı himayesinde yükseliđu (Устрій кримського ханства і його зростання під протекторатом османів) (1441–1569). – Ankara, 1989. – 143 s.

Uydu Mualla. Türk-İslâm bütünleşmesi (Входження тюрків до Ісламу). – İstanbul, 1995. – 340 s.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi. – Ankara, 1954. – Cilt. III. – S. 156–158.

Yazıcı Seyfettin. Temel Din Bilgiler (Засади релігійних знань). Eskişehir, 1995. – 290 s.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

Написи на другій брамі палацу Топкапи.

Біло-блакитна китайська таріль з зображенням птахів. *Династія Мінг, XV століття.*

Гуррем Султан (султанша Роксолана)

Портрет султана Сулеймана Пишного Кануні, він же чоловік Роксолани (*Nigari, 1560*)

Мініатюра султана Селіма II (*1570*)

Портрет султана Османа II (*1618–1622*)

Портрет султана Селіма III (*1789–1807*)

Портрет султана Мурада IV (*1623–1640*)

Портрет султана Мустафи IV (*1807–1808*)

Портрет султан Агмеда III (*1720*)

Козацькі шаблі

Бунчук та булава

Церемоніальна процесія під час релігійного обряду обрізання спадкоємця престолу

Шаблі, оздоблені золотом та коштовним камінням

Турецькі кремінні рушниці, оздоблені інкрустацією. *XVIII століття*

Фортеця Румелі – історичне укріплення, побудоване султаном Мегмедом Фатігом для контролю й оборони Босфору. *Унікальний зразок військової архітектури XV століття*

Турецькі пістолі

Богдан Хмельницький з Кримським ханом під час мусульманської молитви. *Польська гравюра. XIX століття*

Внутрішній вигляд Зали Священих Реліквій Ісламу

Лист Пророка Мугаммеда (*Name-i Saadet*)

Шкатулка з зубом Пророка Мугаммеда (*Dendan-i Saadet*)

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- Ар. – арабською
Вип. – випуск
Г. – Гіджрі
Документи... – Документи об визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.
І. У. – Історія України
ІУР – Історія України-Русі
І. Г. III – Іслам Гірай III
лат. – латинською
напр.: – наприклад
н. е. – нова ера
н. ст. – новий стиль
осм. – османською
Р. Х. – Різдво Христове
р. н. – рік народження
рос. – російською
ст. – століття
США – Сполучені Штати Америки
тюрк. – тюркською
УАЩ – Український Археографічний Щорічник
укр. – українською
ц. м. – ця монографія
Я. Д. – Ярослав Дашкевич
- С. – Cilt
Е. – Evrak
І. А. – İslam Ansiklopedisi
Say: – Sayı
TSMA – Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
Vol. – Volume

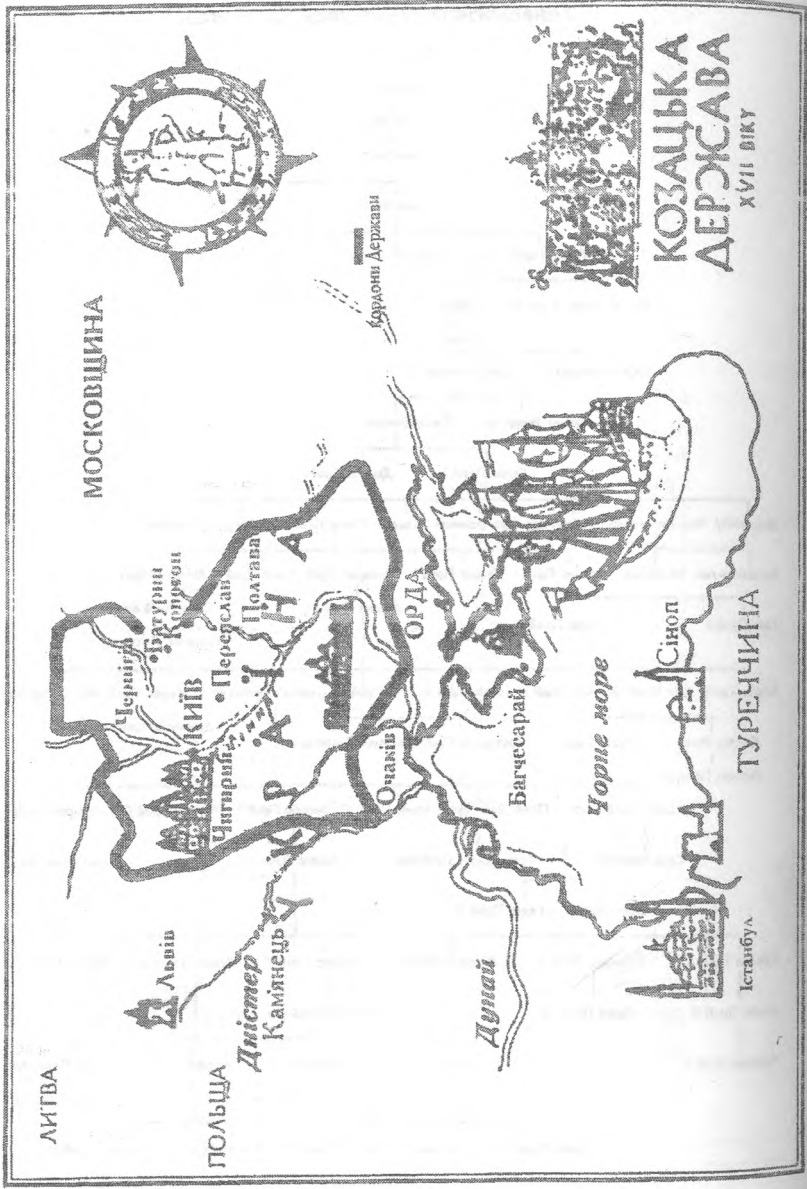
РОКИ ПРАВЛІННЯ КРИМСЬКИХ ХАНІВ

	Гіджрі	Н.Е.
1. Гаджі Гірай I (Мелек)	823	1420
2. Айдар хан	859	1455
3. Гаджі Гірай 1 (2 раз)	859	1455
4. Нурдевлет хан	871	1466
5. Менлі Гірай	873	1469
6. Джанбек хан	882	1477
7. Менлі Гірай (2 раз)	883	1478
8. Мегмед Гірай I (Улуг)	921	1515
9. Газі Гірай I	929	1523
10. Саадет Гірай I	929	1523
11. Іслам Гірай I	938	1532
12. Сагіб Гірай I	938	1532
13. Девлет Гірай I (Тагт Алган)	958	1551
14. Мегмед Гірай II (Семіз)	985	1577
15. Іслам Гірай II (Дервіш)	992	1584
16. Газі Гірай (Бора)	996	1588
17. Фетг Гірай I	1002	1594
18. Газі Гірай II (2 раз)	1002	1594
19. Тогтамши Гірай	1017	1608
20. Селамет Гірай I	1017	1608
21. Джанібек Гірай	1019	1610
22. Мегмед Гірай III	1031	1622
23. Джанібек Гірай (2 раз)	1036	1627
24. Інает Гірай	1046	1637
25. Багадир Гірай (Резмі)	1048	1638
26. МАГмед Гірай IV (Камілі)	1051	1641
27. Іслам Гірай III	1054	1644
28. Мегмед Гірай IV (2 раз)	1064	1654
29. Аділ Гірай	1076	1666

30. Селім Гірай I (Ель-Гадж)	1082	1671
31. Мурад Гірай	1089	1678
32. Гаджі Гірай II	1094	1683
33. Селім Гірай I (2 раз)	1095	1684
34. Саадет Гірай II	1102	1691
35. Сафа Гірай	1102	1691
36. Селамет Гірай I (3 раз)	1103	1692
37. Девлет Гірай II	1109	1698
38. Селім Гірай I (4 раз)	1114	1702
39. Газі Гірай III	1116	1704
40. Каплан Гірай I	1119	1707
41. Девлет Гірай II (2 раз)	1119	1707
42. Каплан Гірай I (2 раз)	1125	1713
43. Кара Девлет Гірай	1128	1716
44. Саадет Гірай III	1129	1717
45. Менлі Гірай II	1136	1724
46. Каплан Гірай I (3 раз)	1143	1730
47. Фетг Гірай II	1149	1736
48. Менлі Гірай II (2 раз)	1150	1737
49. Селамет Гірай III	1152	1739
50. Селім Гірай II (Кати)	1156	1743
51. Арслан Гірай	1161	1748
52. Галім Гірай	1169	1756
53. Кирил Гірай (Делі хан)	1172	1758
54. Селім Гірай III	1178	1764
55. Арслан Гірай (2 раз)	1180	1767
56. Максид Гірай	1181	1768
57. Кирил Гірай (2 раз)	1181	1768
58. Девлет Гірай III	1182	1769
59. Каплан Гірай II	1183	1770
60. Селім Гірай III (2 раз)	1184	1770
61. Максуд Гірай (2 раз)	1185	1771
62. Сагіб Гірай II	1185	1772
63. Девлет Гірай III (2 раз)	1189	1775
64. Шагін Гірай	1191	1777
65. Багадир Гірай II	1196	1782
66. Шагін Гірай (2 раз)	1197	1783
67. Шагбаз Гірай	1201	1786
68. Багт Гірай	1203	1788

Генеологічна схема роду Чингізидів

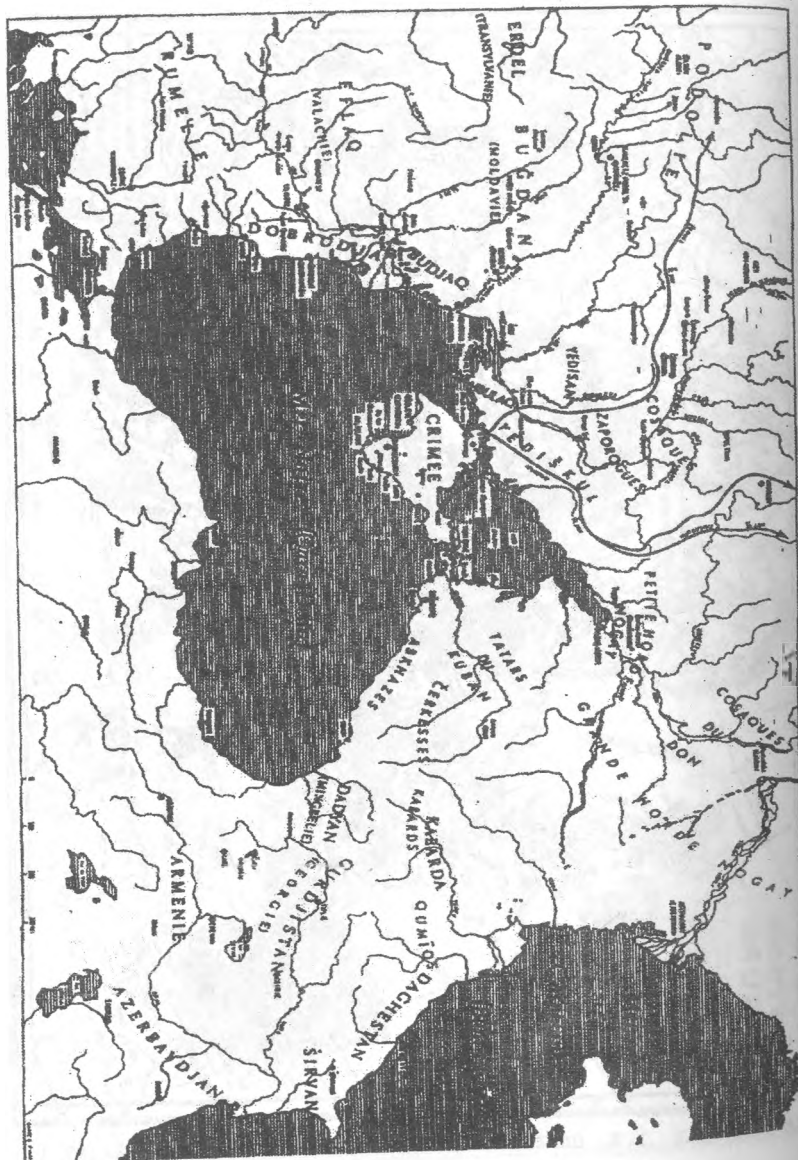

Схема де 12.04.1918

KIRIMLI HÂCI MEHMED SENÂ'Î

***ÜÇÜNCÜ İSLÂM GIRÂY HÂN
TÂRIHI***

[1b] *Bismillâhirrahmânirrahîm*

Hamd u senâ-yı bî-gâye ol vâcibu'l-vücûd fâyizu'l-cudâ ki âb-1 hüsâm-1 nün-aşam seiâtin-1 dîn-i melûn ile nâue-i buğzâ vü kin-i a'dâ-yı bed-âyîni itfâ vü teskîn idüb, şe'âyir-1 şerâyi'-1 Resûl-1 mübîn u sünen-i senen-i Seyyidu'l-murseline karâr u tenkin virmeden rûy-1 zemîni hâlî kılmađı ve dürer-1 dürüd-1 bilâ nihâye ol sâhib-kurân-1 iklâm-i cûdun Ravza-1 Mutahhar u merkad-1 münevverine olsun ki, "*İnnâ beniyye's-seyyfî*" fehvâsınca, tîğ-1 bî-dirîğ-1 garrâ vü cihâd ile dâru'l-mülk-i diyâr-1 küfr u fesâd-1 fetîh ü esâs sarây-1 âsâm u crcâsı hedm idüb, i'lâm-1 zafer-encâm İslâm'ı zirve-i a'lâ-yı sath-1 semâda nasb eyledi ve Rıdvân u Gufrân cenâb-1 hazret-i Rahmân her lahza vü her ân âl u asbâbı üzerine olsun ki, "*Eşiddâ'u 'ale'l-küffârı ruhamâ'u beynehüm*" ta'rîf-1 'uluvv-1 şân u tavsîf-1 sümüvv-1 mekânlarıdır.

Bu fakır-1 fûrû-mâye vü hakır-1 za'ifu'd-dirâye ya'ni bende-i dirîne El-Hâc Mehmed kemîne sâbıkâ münşî-i divân-1 hâkânî vü ebâ 'an-cedd bende-i eskende-i âsitân-1 Çengîz Hânı olub bir müddet zâviye-i 'uzletde karârdan [2a] sonra ol âsitân-1 hümâ-âşiyânın himmet u şefâ'atıyıyla yüz elli akçe kazâ ile behre-mend olduđu esnâda hazret-i şehinşâh-1 mâlik-i rikâb-1 sipihr-kadr u hürşîd-1 rikâb-1 yegâne-i hânedân-1 hânî ferzâne-i dâdmân-1 İlhânî müeyyed-i bi'n-nasru'l-'azîz güzîde-i âl-i Çengîz hüsni tedbiri düşman-1 dîne fitne engîz u tîğ u tîrî ciger-gâh-1 küffâra hün-rîz ma'reke-i escâda mikdâm-1 nâ-girîz olan Sultân ibn Sultân İslâm Girây Hân ibn Selâmet Girây Hân ibn Devlet Girây Hân lâ-zâlet-i sîmâ-1 devlete bekevâkibu'l-'azamete ve'l-celâli müzeyyeneten vü âsâr-1 übbehete 'alâ safahâtî'l-kâinatü mübeyyeneten bi'd-devleti ve'l-kemâl nazar-1 merhamet-güsterleriyle bu 'abd-1 hâkisterî pister-1 istirahatâ düşürüb zamân-1 ferâğatimde ol sâhib-kurân-1 zamânın ibtidâ'-1 cülûs-1 devlet-me'nûslarından her mâh u sâl mâh-tâb-1 devlet u iclâlleri tess'ud u kemâl üzre olub bi'l-cümle derc-i cihân-1 celâletin cevher-ferdî vü burc-1 âsmân-1 sa'âdetin ahter-1 sa'dî oldukları gün gibî rûşen u nâm-1 şerîfleri ile sahîfe-i şehnâme-i Çengîziyân mu'avven olmak bâbında vezîr-1 Aristo-nazîr Âsaf-1 serîr-i saibü't-tedbir-i müşîr-i şîr-efken memâlik-kûsâ vü kışvergîrleri olan[2b] Sefer Gâzî Ağâ dâme bi'l-mecdu'l-'alâ hazretlerinden bu hakır-i pür-taksîre hitâben işâret-1 bâ-beşâretleri sâdır u vârid olmağın

* Примітка: Незначну кількість діакритичних символів через технічні причини не вдалося відтворити, але це малосугтево.

her çend bu hakır-i müstemendin za'f-ı kuvveti her cihetten kemâl-ı kuvvetde vü killet-i kudreti vücûhla nihâyet u kesretde olub etvâr-ı nâ-henokr-ı rûzîgâr-ı gec-refstârın übbe'et vü âzârı derûn-ı cân u mağz-ı istihvâne kâr idüb ne takrîre istibâr u ne tahrîre ıktidâr kalmış idi amma kalb-i mürde vü kalib-ı efserdeye ol cenâb-ı Cibrîl-dem u Hazret-i Hızr-ı kademin fermân-ı 'âli-şânından rûh-ı tâze vü ravh-ı bî-endâze hâsıl u vâsıl olub tûti-i zebân kafes-i teng-i dehânda berg-i hazân gibi pejmürde olmuş iken mürde-i neâm-i eltâf-ı 'amîmelerinden gonça-ı nev-reside sıfat-ı meftûh u handân olub bülbül-i şûrîde misâl fi'l-hâl âğâz-ı dâstân eyledi.

İmtisâlen li-emre'l-'âli ol emre iştiğâl olundukda bu ceride-i cedide vü bu feride-i müffide berâ-yı teysîr hıfz u takrîr merkûm-ı rakam-ı kâik-ı tahrîr oldukda ne mutavvel misl u ne mücmel mahall olub tatvîl u itmâbdan ictinâb olundu ki suhunde-ı kâz makûle-i i'câzdandır "*hayru'l-kelâm mâ kalle ve delle*" ümid-i efkâr-ı 'abîd oldur ki müstahsen tubâ' [3a] u makbûl-ı ismâ' olâ.

"*Bihakkı'l-meliki'l-s'âle inne'l-ân ezkürü'l-maksûde bi'n-nebiyyi'l-Muhammedi'l-Mahmûdi'l-lâhümme salli ve sellim 'aleyhi ve âlihî ve ec'alhü hâdiyen lenâ bikemâlihî cemâlihî*".

Vâsıl şudcn hazret-i sâhib-kırân be-mahrûse-i Kefe vü cûlûs-gerden taht-ı Çengizî derr-Bağçasarâyu'l-mahmiyye-i hamıyyet 'anı'l-beliyye

Senec erba'a u hamstn u elf mâh-ı cemâziye'l-evvelâimin gurresinde âfîfâb-ı 'âlem-tâb devlet-ı kâhire vü mâh-ı cihân-efrûz saltanat-ı bâhireleri vilâyet-ı Kırım'm mahrûse-i mansûresi olan mahmiyye-i Kefe üzerinde matla'-ı ferr ü devlet-ı şehinşâhî vü maşrik-ı feth ü nusret-ı nâ-mütenâhidten tâli' u lâmi' olub râyât-ı zafer-âyât-ı husrevânî dâru's-saltanatı'l-'aliyye Bağçasarây-ı behîşt-ârây savbına keşide kılınub üçüncü günü 'asâkir-i Tatâr-ı sabâ-refstâre ümerâ'-ı şîrinden Kutlû Şâh Mirzâ nâm bir dilîr-i cihân-gîrî ser-'âsker u serdârlik hıl'atıyle ser-efrâz idüb vilâyet-i Moskov üzerine âkîn fermân olundukdan sonra beşinci günü devlet u ikbâl u sa'âdet u iclâl ile taht-ı 'âli-baht-ı Çengiz Hân üzere cûlûs-ı hümâyûnları vâki' olub etrâf-ı memâlike sıyt u sedâ-yı kahramânîleri irişmekle rûy-ı ahbâb sūrûr-ı [3b] tām ile rûşen u tâbnâk u endâm-ı a'dâ li'âm-ı havf u haşyet lerce-nâk olmuştur

Hakkā ki ol gün rûz-ı 'ıyd-ı sa'îd idi ve ocm'ıyyet-i kibâr u sigâr ile çûn rûz-ı mahşer mahall-i va'd u 'ıyd idi kâffe-i 'ibâd hulus-ı i'tiyâd ol gün tevdîd-i bi'ât idüb ümerâ'-ı 'izâm nevâziş u ihtirâm u 'âmme-i enâm ol gün nâil-i merâm olmuşlardır.

**Ta'yîn-gerden hazret-i sâhib-kırân mesned-i Kalgây be-
hazret-i Kırım Girây Sultân dâme
'uluvvuhu'ş-şân**

Rakam zede-i rakam zed çû ber-safha-i 'adl u dâd

Ki bir hurfeş inkeş-i nüstuvân nihâd

Bihamdillâhi Te'âlâ cyyâm-ı saltanat-ı hümâyûnları vü hengâm-ı hilâfet-i 'adâlet makrûnlarından bisât-ı ma'delet-i basît-i zemîne mebsût u mehâm-ı 'âmme-i inâm be-vâsita-ı merhamet mazbût olmuştur bilcümle memâlik-i Kırım u Çerâkise vü Nogây 'adl u zabtfile âsûde-hâl olub zamân-ı devletlerinde ehl-i îmân şevket-i haydarî vü kuvvet-i gazanferî bulmuşlardır

Bevt:

'Adlile cihângîr u 'atâ ile cihân-bahş

Tîğile revângîr u amân ile revân bahş

Yine ol rûz-ı fûrûzda âyîn-i Çengîz Hânî üzere birâder-i cân-berâberleri olân kurra-ı bâsıra-ı saltanat u garra-ı nâsiye-i sa'âdet kutb-ı felek-i bahtiyârî merkez-i dâire-i cihândârî [4a] tirâz-ı kisvet-i saltanat u fermân-revâ'î Nigîn Hânım 'azamet u kişver-küşâ'î melâzû'l-berâyâ mu'âz kâffe-i re'âyâ nâsıru'l-İslâm 'avnu'l-müslimîn zâhiru'l-mülk ve'l-millete ve'd-dîn Kırım Girây Sultân-ı 'âli-şân me'âli-nişân ibn Selâmet Girây Hân ibn Devlet Girây Hân dâme fi-hıfz-ı Rabbena'l-Müste'ân hazretlerini kalgâylik mesnedine ta'yîn buyurub hil'at-ı fâhire-i şâhâne vü semend-i bâd-pây-ı hüsrevâne ile dâru'n-nasr-ı saltanatları olân Akmesjid sarâyına kemâl-i ta'zîm u ikrâm u fartı tevkîr u ihtirâm ile yollayub meâfe-i karîbe olmağla ikinci günü devletle cânîşin-i mesned-i sultânî vü çâr-bâliş-i nişin-i evreng-i fermân-rânî oldılar

Ba'dehû Çerâkise sufründen birâder-zâdeleri olân şehzâde-i civân-baht dürr-i yektâ-yı sadef-i saltanat meydân-ı meydân-ı şecâ'atin sâim süvârî vü rûz-ı heycâda zamânın Rüstem u İsfendiyârî Gâzî Girây Sultân ibn Mübârek Girây Sultân ibn Selâmet Girây Hân hazretleri sürûr-ı tâm u hubûr-ı mâ lâ-kefâm ile gelüb yetişüb şeref-i dâmen-bûs-ı iclâlleriyle müstes'id olduklarında merâsim-i celile-i Çengîz Hânî üzere

nüreddinlik [4b] mesnedi şehzâde-i müşârun ileyhe erzânî buyûrulub hil'at-i behcet-efzây u esb-i bâdiye peymây-birle ültifât u nevâzişler kılınub dâru's-sa'âdetleri olân Hacı sarâyında scrîr-i saltanatta haşmet-nişân u nüreddinlik mesnedinde şevket-mekân oldılar

Ve sâir erkân-ı devlet uvûkelâ-yı saltanat her biri yerlü yerlerinde karâr u her mansıb u hidmete bir nâmdâr namzed olub ülke sezâvâr-ı 'arz-ı devlet u saltanattır kemâ hiye ri'âyet u tekmîl olunub kadîmu'l-eyyâmdan âyân-i Çengizî üzere dört karâcı ta'bir olunur erkân-ı erba'a ki her biri birer livâ-yı emâreti mutasarrıf ümerâ'-ı kirâmdırlar evvelâ mirlivâ'-ı Şîrîn u sâniyen mirlivâ'-ı Mânkgut u sâlisen mirlivâ'-ı Sicuvit ve rabi'an mirlivâ'-ı Argın bulâr cümle ber-vech ocâklık emâretler olub 'azl u nasbdan müberrâ her silsilenin kibârı kayd-ı hayât ile zabt idegelmiş beyler olmağla her biri ol gün hil'atler giyub ve kânûn üzere âtların târtûb yerli yerinde ibkâ olunmuşlardır

Ve bunlardan mâ'adâ ocâklık emâret-i bî-nihâye olmağın her biri [5a] resm-i kadîm üzere ibkâ ü ba'zı serhadlere yarâr u kârgüzâr u nâmdâr beğler irsâl olunub "a'tî'l-kavse biortbihs" muktezâsı ve "Evfü'l-amâneti ilâ çillâ" mazzûnı icrâ olunduğu tafsîle muhtâc olmayub tatvîl u etnâbdan ictinâb u bu mertebe ile iktifâ olundu

'Azîmet-gerden hazret-i sâhib-kırân be-sefer-i zafer-me'asir be-niyet-i talân vilâyet-i Çerâkise

Hulâsa-i kelâm hazret-i Pâdişâh-ı zafer-penâh felek-kadr encüm-sipâh taht-ı 'âlî-bahtlarında şâd-gâm olub bir vesk-ı merâm 'ıyş u nûş-ı kâmrânîde muhassalu'l-âmâl ve'l-emâlî olub ülke merâsim-i celîle-i saltanat u fermân-rânîdir kemâ yenbagî icrâ vü umûr-ı memleket u ahkâm-ı şer'ıyyeye kemâ hüve hakkâ tekmîl u istihkâmı iken ser-ağâz dâstân-ı dil-sitân olân serıyyeden ahbâr-ı sârre-i nusret u feth gelüb yetişüb ahâli-i memleket-i Kırım haylî zamân idi ki ganîmet yüzün görmeyüb ibtidâ'-ı devletlerinde uğur-ı hümayunları küşâde olduğı nümâyân olmağın halk-ı 'âlem şâdumân u rüy-ı 'askerî handân oldu

Hakkâ ki bir mertebe Moskov esri çıkmışdır hums-ı ganâimden [5b] farazâ 'aşrı alınduğı taktîrice bin re's esîr-i hums nâmına âlunub ekseri halka ihsân olundu ve bilcümle 'asâkir-i nusret me'asir Tatâr-ı sabâ-refîtar sâlimîn u gânimîn gelüb bu kadar fütûhât-ı

celîle vü yüz âkîkları olub mukâbele vü mukâtele -i a'dâ'-ı dîn yüzünde bir ferdin ruğâmı dahî görünmemişdir

Elhamdulillâhi Te'âlâ ibtidâ'-ı cülûs-ı hümâyûnları esnâsında halk üzerinden mezâlimi def' u meşâhir-i rûzgârdan bir zâlimi ref' ile halk u a'lemi mesrûr buyurdularının semeresidir ki niçe müddet 'asâkir-i Tatâr'ın kılıçları kesmeden kalmış iken ibtidâ'-i gazâlarında himmet-i hümâ hemtâları ile kılıçları keskin ve uğûr-ı hümâyûnları küşâde olub rûz-be-rûz mâh-be-mâh sâl-be-sâl terakkî vü kemâl üzere âsar-ı celâdet u her taraftan dahî feth u nusret hüveydâ oldu

Bu esnâda hengâm-ı şitâ irişüb Çerâkise diyârına sefer-i hümâyûnları iktizâ itmekle sene-i mezbûre kânûn-ı evvelinin ibtidâ' günü sa'âdet u iclâl u devlet u ikbâl ile bizzât sa'âdetli hân-ı 'âlişân İskender-nişân hazretleri râyât-ı feth-âyât-ı hüsrevânîlerin savb-ı Çerâkis u Kûhistân'a keşide kılub dâru [6A]'s-saltanatu'l-'aliyyelerinden teveccüh u 'azîmetlerinin yedinci günü şiddet-i şitâ vü hiddet-i sermâ olmağın yollarda olân enhâr münâcemid olub bir mertebe işleri âsân gelmişdir ki kâbil-i ta'bir u mümkün-i tahrîr değildir kal'a-i Kerş ile Tamân mabeyni Bahr-ı Siyâh'ın on dokuz mil boğazı olub sâir zamândâ bî-nihaye olunub 'asâkir-i İslâm yigirmi güne dek 'ubûr-u mürûr idemezlerdi bi-emrillâhi Te'âlâ uğûr-ı hümâyûn-ı sâhib-kırânide ol deryâ-yı 'Amîk mânend-i seng-i 'akîk efserde vü sehâ olub güyâ ki bahr üzere âhen-pulâddan bir cisr-i 'azîm üzerinden mürûr ittiler hâsil-ı kelâm bir aylık mesâfeyi bir haftada kat' idüb sedd-i râh olân enhâr-ı a'zâm u bahr-ı bî-girân yah-beste olmağla berr-i beyâbân-ı etrâf u eknâfi küşâde olmağın mâl u menâl u etfâl u 'ıyâl-ı Çerâkise-i pür zalâl tafîl u ricâl tuvâne-mecâl olub bî-hadd civârı çün havârî ve lâ yu'ad u bî-kıyâs veledân hem-çün gilmân âlınub on iki gün içinde ganâim-i hâkâniyeden bî-nihâye dühter-i pâkize-ahterler u mân-rû gilmân u hûb-ruyân âsitân-ı devlet-âşiyân-ı selâtin-i Âl-i 'Osmân'a hedâyâ vü pişkeş [6b] için cem' u tahsil olunub Bağçesarây-ı behîşt-ârâya vusûl buldı

Ve umerâ'-ı Çerâkise'den Hak Çumak nâm bir nâmdârının âsitân-ı Çengiziyâne nev'an muhâlefet u bâz-geşti sebk itmekle nice def'a kasd-ı intikâm idenler firsad bulamamışlardı ol esnâda âteş-i kahr-ı kahramânîlerinden sûzân olub rûz-ı hayâtı şâm u müddet-i 'ömri tamâm oldu ba'dehû sâir umerâ'-ı Çerâkise'ye havf u haşyet müstevlî olmuşdur ki tâ zamân-ı istilâ-yı Timur Hânî'den beri kimseye ser-fürû itmeyen Çerâkise segleri vü dâmân-ı kûh-ı Elburz'u tahassun iden tavâif u milîl-i muhtelifenin cem'an beğleri tâ Bâbu'l-hadîd ki Demür-kapu demekle ma'rûf derbend-i meşhûr u Bahr-ı Siyâhla Bahr-ı

Kulzüm'ün beyninde sedd-i 'azîmdir bi'l-küllîye Dağıstan halkı kabza-
i teshîre girüb 'atabe-i 'aliyye-i devlet-medâr-ı hâkânîye baş urub 'arz-ı
'ubdiyyet u itfâ'at idüb u her biri hasbe'l-makdûr pişkeşler çeküb bî-
hadd u bî-kıyâs ebkâr u 'arâis 'arz itdiler

Ve bilcümle kemîne güşmâl u kemîne istimâletler virilüb ol
kış diyâr-ı Çerâkise'de kışlanub evvel bahâr-ı hûceste [7a] âsârda
'avdet u bî-hadd u bî-şumâr cevâri-i perî-manzar u mâh u müşterî
esîrler ile sâlim u gânim dâru's-saltanatu's-seniyyeleri olân
Bağçesarây'a nüzûl buyurdular

Beyt:

Sipâh-ı husrev sâhib-kırân bende-i nevâz

Behr gecâ ki rûd bâ-ganîmet âyd bâz

Bu def'a pâdişâh-ı düşmen-sûz u bende-nevâz âbâ vü ecdâd-ı
'ızâmları zamânından pâdişâh-ı rub'-ı meskûn kâhirul'l-mülk-i
kahramânı'l-kurûn sultânı'l-'Arab ve'l-'Acem ve'r-Rûm olân selâtin-
i zamân u hulefâ-yı Âl-i 'Osmân'ın sa'âdetlerine 'arz-ı hulûs u
mutâbe'at üzere oligelmeğin zamân-ı devletlerinde veliyyü'n-ni'amları
hazret-i pâdişâh-ı cem-câh-ı felek-destgâh sa'âdet-penâh

Beyt:

Zıll-ı yezdân dâver-i devrân İbrâhîm Hân

Husrev-i İrân u Tûrân mâlik-i mülk-i cihân

Halledallâhu Te'âlâ mülkühü ve devletühü ilâ intihâ'ü'd-
devrân hazretlerinin rikâb-ı hümâyûn-ı sa'âdet makrûnlarına hedâyâ
içün güzide vü muntehâb cevârî çün havârî vü dühter-i nik ahterân u
vildân-ı şekl-i gılmândan yüz elli re's nefer esîr-i hûrâ-nazîr ihzâr idüb
bilfi'l hizâne-i 'âmirelerinin miftahdârı olân Sübhân Gâzî Ağâ nâm
kullarıyla irsâl buyurdular

[7b]

İrsâl-gerden hazret-i sâhib-kırân hedâyâ-yı lâ yu'ad be-
Pâdişâh-ı Rûm halledallâhu saltanatuhû

Sa'âdetli Pâdişâh-ı rûy-ı zemîn hazretleri dahî envâ'-ı nevâziş
u ihtirâm ile hüsni kabûle vusûl bulub Dergâh-ı 'Âlî
kapucubaşılardan bir mukarrib kullarını karadan nâme-i hümâyûnla
bir kabza murassa' şemşîr-i gadr u tedmîr-i sâhib-kırânî vü sâir hedâyâ-
yı bî-girân u ihsân-ı bî-payân ile irsâl buyurub şeref-i vusûle karîn
olduklarında anlara olân 'atıyye vü ihsânın tavsîfi müsteğannin 'ani'l-
beyândır

Mısra' :

Şehirlerin lafzına bahâne gerek

Bu esnâda garîb u 'acîb vakı'âtdan olân hikmet-i Hüdâ-yı müte'al mukaddemâ Moskov diyârına irsâl buyurulan seriyyede ümerâ'-ı diyâr-ı Kırımıla kapıkulları ta'bir olunur sipâh tâifesi meyânında nev'an ihtilâf vâkı' olmağla esnâ-i nizâ'da hatâ ile Şahkulu nâm bir bellû kulları kâtil bulunmuşdu ol sebebden tâife-i sipâh ile ümerâ-meyânda şeker-âb olub herkes cibilletinde merkûz olân kineyi *izhâr* idemez idi hafıyyeten silsile-i fitneyi ba'zı eşhâs [8a]-ı kalîlül-idrâk tahrîke bâ'is olub el-hâleti hâzihî sebep-i nizâm-ı 'âlem olân âsaf-ı saf-ârây u nizâmü'l-mülk-i ma'delet-pirây vezîr-i Aristo-nazîr-i *hâkânî* Sefer Gâzî Ağâ hazretlerini gamz u buhtân ile mehcûr-ı nazar-ı hüsrevânî eylediler anlar dahî kazâya rızâ deyüb filhakıka kalb-ı saf-ı müşâfları yine 'atabe-i 'aliyye-i sâhib-kırân-ı zamân u zemînde vü kendileri varub zîr-i Livâ'-ı Şîrî'nde nice eyyâm küşe-i 'uzletde makâm itdiler

Netice-i âsar sıdk u ihlâs u tevekkülleri def'âtle müşâhede olunub 'âkibetü'l-emr hadis-i şerîf " *Men hafera bi'ren li chibi vaka'a fihî münkeyyen* " mazmûn-ı münîfi görölse gerekdir ve bu kelâm hikmet-i Nizâmî Mevlânâ Fuzûlî-i Bağdâdî güyâ ki şân-ı şeriflerinde söylemişler

Beyt:

Sa'âdet-i ezeli kâbil-i zevâl olmaz

Güneş yer üstüne hem düşse pâymâl olmaz

Bu esnâda dahî her ne kadar fütuvvet ve merdânegî zuhûra gelirse yine taraf-ı nâşîrû'ş-şereflerinden cilve iderdi

Evvelâ hengâm-ı şitâ vü şiddet-i sermâda ümerâ'-ı Tatâr-ı sabâ-refîâr ile 'asâkir-i zafer-me'asir-i İslâm Moskov vilâyetine sefer iktizâsında 'asker-i İslâma ser-'asker [8b] ve serdâr-ı düdmân-ı muhalledü'l-erkân-ı Çengiziyândan bir sultân-ı 'âli-şân me'âli-nişân olmaz ise ümerâ'-ı 'izâm birbirine teslim-i umûr idüb 'asker-i İslâm'ın zabt u rabtı vü serdâr u serleşkerlik tarîkını kemâhî icrâya kimse kudret u kuvvet bulmaz lâ-bud bize bir sultân-ı zî-şân gerek diye müşîr-i müşârun ileyh hazretleri ile merd-i meydân-ı vegâ togâsının beher hâl müşâvere ve tedbirleri müvecceh u muvâfık düşüb bu taraftan dahî hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn u zamân İslâm Girây Hân dâme fî hufzu'l-müste'ân hazretleri 'asâkir-i nusret-me'asirlerine birâder-zâdeleri şehzâde-i mûmâ ileyh Nûreddîn Sultân ya'ni şeci'-i devrân u Rustem

zamân hazret-i Gâzî Girây Sultân'ı serdâr u ser-'askerlik hil'atiyle ser-
efrâz buyurdular

Bu gazâ'-i ekber-i vukû'ı üzere tafsîl bâ'is-i tatvîl olur hülâsâ-
ı kelâm şehzâde-i civân-baht kemâl-i şiddet-i şitâda 'asâkir-i bî-şümâr
ile Moskov vilâyetine ki bir devr u dirâz çöl u beyâbân sahrâ-yı heyhât
dîd-herî sahrâ-yı bî-pâyânı kat' itmekle irilür mesâfe-i bâ'ide olub ilâ
yevminâ hâzâ eyyâm-ı şitâda bir 'asker ol diyâra sefer eylemek vâkı'
olmamısdı uğur-ı hümâyûn-ı sâhib-kırânide vollarda olân enhâr -ı
'izâm [9a] yah-beste olub suhûletle merhale-be-merhale kırk elli gün
içinde Moskov krâli olân bed-fi'âlin bilâd-ı küfr-âbâdını yıkub yakub
ve niçe kılâ'-ı muhkem-bünyâdını berâber turâb u harâb-ı yebâb u etrâf
u eknâfını nehb ü gâret u bir mertebe hisâret cylediler ki bir târihinde
böyle el u âyâk tutmaz zamânda Moskov keferesi bu dest-berdi görmüş
değillerdur ve ile'l-ân bu denlû yüz aklıkları vü fütûhât-ı celîle vü
ganâim-i bî-şümârı ne kimse işidüb ve ne müşâhede eylemişdir

Bihamd u sübhânehû ve Te'âlâ 'asker-i İslâm'ın kılıcı keskin
ve uğur-ı hümâyûnları küşâde olub her yerde ki Moskov krâli olân
kâfir-i bed-fi'âlin tâbûr-ı menfûru mukâbil oldukda heybet-i dilâverân
u savlet-i gâziyân-ı İslâmiye tâbu tüvân getirmeyüb az zamânda içinde
mağlûb u münhezim u mahzûl u menkûb oldular küffâr-ı hâkisâr pây-ı
semend-i gâziyân-ı bâd-reflârdâ pâyınâl olub ser-i büride vü pâ-şikeste
küştelerden püşteler bî-nihâye idi ve bilcümle ol sefer-i nusret-ecerde
tu'me-i şemşir-i İslâm olân küffâr-ı li'ânın hesabını ancâk Mevlâ bilir

Hadd u hasardan birün cevârî vü gilmân u ganâim-i bî-hesâb
ihrâc idüb [9b] meymene vü meyserede vâkı' olân bilâd-ı küffâr-ı bed-
âbâd-ı tahrîb u ihrâk iderek kadîmu'l-eyyâmdan Moskov krâlinin
âsitân-ı hümâ-âşiyân hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn ü zamâna cizye tarîki
üzere virdiği hazînesin bî-kusûr her sene virmek şartıyla krâl-ı şîst
a'mâle amân u 'ahd-i kadîm üzere bî-hesâb u bilâ-kitâb semmûr u zer-
dâve vü kâkum u sincâb kürklerini ve kırk bin altun hesabında nakd-i
râyicu'l-vakti ve bilcümle yüz bin altun hazîneyi bi't-tamâm derri
devlet-medâr-ı hazret-i sâhib-kırân-ı zamâna ve selâtin-i şecâ'at-âyin-i
Çengiziyânın her birlerine 'alâ hadde hazîneler umerâ'-i 'ızâma ve
erbâb-ı menâsibe ve sair eşrâf u a'yân-ı memâlik-i Kırım'ın cem'ine
virgü vü hedâyâsın sâl-be-sâi güz faslında yetişdirmek üzere 'ahd u
misâk u karârdan sonra krâl-ı bed-fi'âlin 'azîm elçileri almub 'asâkir-i
nusret-meâsir-i İslâm sâlimîn u gânimîn 'avdet itdiler

Ba'de'l-'avdet hikmet-i Hüdâ ile sahrâ'-i heyhât didikleri
deşt-i bî-pâyânda bir mertebe berf nâzil olub 'asker-i İslâm bu denlû

ganâim ile âtlarına kâr sökdürüb mürûra kudret olmadıĝından 'âciz u dermânde iken müşârun ileyh olan Sefer Gâzi Ağâ [10a] hazretleri ve Toĝây Bey nâm dâd u merdân rûz-vegâ 'asker önünde ağâlık hidmetin edâ idüb semend-i bâd-pâlarını âdem boyundan ziyâde berf-i 'azîme urub çün şîr-i jîyân u pîl-i damân kâr sökdürüb çâr açdırub cemi'-i 'asâkir-i İslâm ol iki merd-i merdânenin izlerine dirilmekle selâmete çıkdılar

Elhamdulillâhi Te'âlâ 'inâyet-i hâdî hem-tarîk olüb 'asker-i İslâm'm hılâsına bâ'is u bâdî oldukları dillerde dâstân olmuştur

Beyt:

Göyâ ki 'asker oldu bir bî-nihâye tesbîh

Ol iki merd-i meydân düşdü iki imâm

Bi-'avnillâhi Te'âlâ niçe gün hasbeten lillâh-i âlâm u 'usret-i şedâyide tahammül u Cenâb-ı Hakk'a tevekkül idüb bâş u cân ile İslâm 'askerinin hidmetini lâyıq-ı dîn u devlet kemâ-yenbaĝî ri'âyet u himâyet ile edâ itdiler ol mahallerde eĝerçi bir mansıb u hidmette deĝiller idi vü kuvvet-i vüs'atları dahî çendân şikeste vü beste vü hâl-i mahcûriyyetlerinde cemi'-i hidemât-ı lâzime vü 'arz u nâmûs-ı devlet u rûy-ı muhârebede vü mukâtelede metânet u tedbîr ol iki dilîr u cihângîrde istihkâm bulmuştur

'Avdet-gerden Nûreddîn Sultân ez sefer-i Moskov [10b]

Beyt:

Çerâĝı râ ki izd ber-fürûzd

Her ânkü pef-kend rîşeş sûzd

Nesir:

Netice-i kelâm şehzâde-i civân-bahtencüm-gulâm Nûreddîn Sultân hazretleri fütûhât-ı celîle vü ganâim-i bî-şumâr ile gelüb 'atabe-i hazret-i sâhib-kırân-ı zamânâ envâ'ından pîşkeş u hedâyâ ithâfından sonra nice hidemât-ı mebrûre 'arz idüb manzûr-ı müddet 'ıyş u nûş u kâmrânide olduklarında

İstimdâd-gerden Mirlivâ'-ı serhadd-i Azâk Mustafâ Beĝ

Nâgâh serhadd-i Azâk muhafızı olan Mustafâ Beĝ nâm dilîr u sâib-i tedbîr tarafından feryâd-künân âdem gelüb Azâk kr'ası üzerine düşman-ı dînin kasd u güzend el-'ıyâz-ı billâh Te'âlâ istilâsını ihbâr itmekle hazret-i pâdişâh-ı düşman-sûz u dost-nüvâz 'asâkir-i zafer-

meâsirlerine ber-vech-i isti'câl-i imdâd u mu'avenetlerine irsâl için buyurub ve ol 'asker-i nusret-rehber e şehzâde-i mûmâ ileyh Nûreddîn Sultân hazretlerini ta'yîn u ser-'asker buyurdular

Tevaccûh-nûmûden Sultân be-Serhadd-i Azâk

Ol vakt mûbârek eser ki evvel bahâr-ı hüceste-âsâr idi şehzâde-i civân baht [11a] u felck taht sipîhr kadr u hurşîd makâm 'asâkir-i İslâm-ı süreyyâ-nizâm ile kat'-ı menâzil u şedd-i merâhil iderek

Beyit:

Çün bâd-ı sabâ-ı nevbahârı

Seyr eyledi geçdi her diyârı

Şâh-ı çemenzâr-ı bahâr şehzâde-i mâh-ı tal'ata reşk-i hezâr idüb hâsıl-ı kelâm ber-vech-i isti'câl kal'a-i Azâk imdâdına yetdiler

Kal'a-i mezbûre serhadd-i memâlik-i İslâmiyye'de bir husn-ı hasin u bârûy-ı metîn olub gâh ahnub u gâh virilmekle tâ zamânı Sultân Mahmûd Gazneli'den berû üzerinde vâkı' olân hurûb u fiten u ceng u muhan cemî'-i 'âlemiyâne bâhir u rûşen olmuşdur bilcümle turâbı hûn-ı a'dâ ile serrîşte olmuş bir kal'a-i metîn-i bî-feryâd olmağla sâkinân u mustahfızânı hemîşe dâd dâd ile istündâdda iken şehzâde-i civân-baht çün Rüstem u kahramân hizmetinde mevcûd olân umerâ'-i 'izâmîdan Mirlivâ'-ı Şîrin u Mirlivâ'-ı Argın u müşârun ileyh Togây Beğ gibi nice merdân-ı bahâdirân u dilâverân zamân ile kal'a-i mezbûreye muhâsaraya gelen bî-hadd u bî-kıyâs top-endâz u âteş-bâz tâbûr-ı menfûrun üzerine Allâh Allâh Allâh Allâh deyû tahmîd [11b] u takdîs u tekbîr u bir uğurdan hamle-i şemsîr idüb her biri çün şîr-i jiyân mütevekkilân 'ale'l-müste'ân etrâfa âteş-feşân olân ejder ağzına kendilerin ilkâ itdiler ve 'abdi'l-Hüseyin bâ-gazâ veyâ şehâdet ümidiyle meymene vü meysere vü kalb u cenâhdan gülbank-i Muhammedî-birle kalb-i a'dâ-yı bed-râye seyf-i kâti' u berk-ı sâti' urdular

Bi 'avnihi Tebâreke u Te'âlâ "El-İslâmu ya'lû velâ yu'lâ" hadîs-i şerîfinin âsârı hüveydâ olub tarfetü'l-'aynda küffâr-ı hâkisâr-ı bed-tebârdan eser kalmayub sahrâ-yı Azâk küşteler ile mâ-lâ-mâl olduğundan mâ'âdâ bakıyyetü's-suyûf olân müşrikînin kimi esîr ve kimi bin belâ ile kendüyi nehr-i Ten'e atub bahrîler gibi etrâf-ı Azâk'da olân nistân batakları batak edinmekle katı âz Kazâk firâr idüb halâs olmuşdur

Cemî'an tob u tüfenk u âlât-ı ceng u bâr u bengâhı Azâk erenlerine kalub envâ' dürlü ganîm u yüz aklıkları ile şehzâde-i mansûru'l-livâ bir gün Azâk kal'asında 'ıyş u 'ıgrete meşgûl olub muhâfız-ı Azâk olân Mustafâ Beğ dahî kemâl-i ta'zîm u ikrâmıla 'arz-ı hedâyâ vü pişkeşler u hazret [12a]-i sâhib-kırân-ı zamâna du'âlar u alkışlar idüb merâsim-i 'ubûdiyyeti edâdan sonra şâhzâde-i müşârun ileyh hazretleri Çerâkise vü Kûhistân tarafımdan 'avdet eyledi

Ol kış Çerâkise tâifesine uğrayub civârî çün havârî vü veledân-ı şekl-i gılmân cem' iderken âsitâne-i sa'âdet tarafından Mûsâ Pâşâ nâm bir vezîr-i âsaf-nazîr Süleymân-serîr kadırgalar ile kal'a-i Azâk'a hazîne getirüb hengâm-ı şitâ olmağla karadan gitmeğe muhtâc olduklarında hazret-i sâhib-kırân-ı zamândan mu'âvenet taleb itdiler binâ'en 'alâ hâzâ birâder-i ekrem u efhamları olân kutb-ı felek-bahtiyârî vü merkez-i 'azamet u cihandârî yemîn-i cenâh-ı saltanat u mu'în-i nizâm-ı memleket Kırım Girây Sultân hazretlerini irsâl buyurdular anlar dahî devlet u ikbâl u sa'âdet u iclâl-birle paşâ-yı müşârun ileyhe hemrâh olub merhale-be-merhale sayd u şikâr u seyr-i diyâr iderek safâ-yı hâtır ile vusûl u teslim-i hazîne vü kul eylediler

Ba'de zâlik hazret-i sultân-ı 'âli-şân mu'âli-nişân u memâlik-sitân u hazret-i şehzâde-i civân-baht müşteri-gulâm safâ-yı hâtır u sürûr-ı nâ-mahsûr ile sâlimîn u gânimîn gelüb [12b] hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn u zamânın şeref-i dâ-menbûs-ı iclâlleriyile müşerref olduklarında her biri hil'at-i behcet-efzây u semend-pây-ı bâd-peymây ile merâsim-i celîle-i Çengiz Hânî üzere nevâziş u ihtirâm olundular

Ser-efrâz-gerden hazret-i sâhib-kırân be-Sefer Gâzî
Ağâ bâ-mansıb-ı vezâret u tevcih-i fermûden umûr-ı memleket
be-def'a-isâniye

Hikmet-i Hüdâ-yı müte'âl u meşiyet-i kâdir u lâ-Yezâl her emr-i 'azîmi bir vakt-i ma'lûme merhûn eylemişdir "*el-umûru merhûnetum bi-evkâtihâ*"

Bundan akdem vezîr-i Aristo-nazîr u sâibu't-tedbîr âsaf-ı zamân u Nizâmı'i-mülk ve'd-devrân ya'ni müşîr-i müşârun ileyh Sefer Gâzî Ağâ hazretlerinin ne sebebden mehcûr-ı nazar-ı hüsrevânî oldukları icmâlen beyân u 'ayân olunmuşdu el-hâleti hâzihî nâ'ib-i menâbları olân vüzerâ tanzîm-i nizâm 'ibâd-ı 'âleme kuvvet u kudret bulamayub her birinin 'âyâr-ı mihekk-i i'tibârda bilendikden sonra bihamdillâhi Te'âlâ diyâr-ı Kırım çün mûty-ı zengî birbirine karışub iki

sene mikdârı bir feterât-ı 'ale't-tevâli mütemâdi olub münâze'ât-ı kesfre vü muhâsamât-ı şedide ile fenâya yüz tutmuş iken inâyet-i bâri yâri olub müşîr-i müşârun ileyh olan destûr-ı mükerrrem nizâmı [13a]'l-'âlem Sefer Gâzi Ağâ hazretleri evvel u âhir 'akl u tedbir u kiyâset ile kemâlu'l-'ayâr olduklarından gayri ol esnâda defa'âtla pûte-i muhennetde kâl olmağın çerâğ-ı devleti çeşme-i hurşîd-enverden uyarub manzûr-ı enzâr-ı ilâhî vü mahzar-ı eltâf-ı nâ-mütenâhî oldular

İlticâ-nümûden Milneski Hatvân be-derr-i devlet-medâr hazret-i sâhib-kırân u pûzeş fermûden iltimâseş

Târih-i sene seb' u hamsîn u elf zilka'desinin gurre-i günü idi ki ibtidâ-i devlet u vezâretleri zuhûrunda cemî'-i leşkeriyân birbiriyle musâleha vü musâfeha idüşüb her biri dil-i bâ-gull-ı kûdürât-ı kânenen sâf itmekle umerâ u leşkeriyân ittifâk u musâfât üzere olub güyâ ki mâh-ı nusret u şems-i devlet mihâkdan çıkub âfitâb-ı 'âlemâtâb-ı 'izzet-gumâm nifâkdan kurtuldu 'âlem rûşen u rûy-ı leşkeriyân dahî şâdmân u şen olub şimdiden sonra müttesfikân a'dâ-yı bed-âyın dîn-i mübin üzere gazâ vü cihâda ictihâd-ı ehemmi-mühimmât-ı dîn u devlet idügü müberrehendir deyi gazâ kılıçın hamâyil-vâr bende-i meyân-ı himmet-i sâhib-kırân-ı zamân itmekle tahriz u cidd u cehd buyurdular

Ve Togây [13b] Beğ nâm bir merd-i sâhib-i hüner u rûz-ı vegâda şîr-i nerri liayk muhâfaza-i serhaddir deyi serhadd-i Ferah-Kermân emâretiyle ser-efrâz u ser-bülend buyurdular

Bu esnâda Leh vilâyetinin ocâklık beğleri vü 'azîmu'ş-şân geçen nâmdâr segleri Özi serhadd-i memâlikinin Kazâğı keferesiyle 'adâvet üzere olub bi'l-küllîye Özi Kazâğı'nı ref itmek niyyetine 'asker çeküb gelmek tedârikinde iken Özi Kazâğı'nın serdâr-ı ser-efrâzı olan şîr-i sâhib-i nâmus u şeci'-i erbâb-ı nâkûs Milneski nâm hatvân ki cibilletinde şeref-i İslâmla müşerref olmak isti'dâdı olub hidâyet-i Hâdî-i bi-zevâle mazhar olacak mübârizdir ola ki İslam müyesser ola mezbûr Milneski bir sâhib-i idrâk-ı bahâdir-ı bi-bâk olmağın 'adâvet-i dîniyye-i sâbıkasın gönülden çıkarub ve bilcümle cenâb-ı sâhib-kırâniye ilticâsı emr-i zarûrî olduğu takdirce imdâd u mu'âvenet ricâsıyla elçiler gelüb 'arz-ı 'ubûdiyyet u izhâr-ı 'aciz u tazallüm eylediklerinde derr-i devlet-medâr-ı Çengiziyâne ilticâ idenlerin her ne kadar 'adâvet-i sâbika vü cerîme-i sâlifesi dahî olursa [14a] dâmen-i 'afv ile mestûr buyurulub husûl-ı merâmına vusûle ihtimâm-ı resm u âyîn-i şâhân-ı pişin olduğundan gayri bu âsitân-ı hüma-âşiyâne mahsûs

mergûb u makbûl haslet-i pâdişâne vü 'âdet-i kerîmâne olmağla mezbûr Milneski nâm hatvânın hâline merhamet buyurulub 'atabe-i 'aliyyemize yüz sürüb 'arz-ı 'ubûdiyyet idenler kâfir dahî olursa düşmanlarına hakîr u zebûn olmak lâyıq u sezâ değıldir deytü ber-vech-i isti'câl ümerâ'-ı Tatâr -ı 'aduvv-şikârdan bir nicelerin imdâdına irsâl ve müşârun ileyh serhadd-i Ferah-Kermân muhafazasında olan Togây Beğ'i ser-'asker u serdâr nasb u ta'yîn buyurub ve 'ale'l-'ıkkâb bizzât hazret-i pâdişâh-ı Süleymân-serîr İskender-nazîr hazretleri dahî sefer u gazâ mühimmâtını görüb evvel bahâr huçeste-âsârda cânib-i a'dâya bir niyet-i gazâ vü kasd-ı küffâr-ı hâkisâr-ı cihâd kılıcın kuşandılar

Güftâr-ı cender teveccüh fermûden hazret-i sâhib-kırân-ı zamân be-gazâ'-ı küffâr-ı Leh-i dûzah-karâr u hezîmet u helâk-şûden ân tâife-i hâkisâr u yağmâ-gerden vilâyet-şân bahâdırân-ı Tatâr sabâ-reftâr [14b] u 'aduvv-şikâr

Târih-i sene samân u hamsîn u elf rebî'ulâhîrînin on yedinci günü ki isneyn günü idi min kelimât-i Esedullâhi'l-gâlib 'Ali ibn Ebî Tâlib radıyallâhu 'anh "*Fi'l-isneyni in sâferte fîhi teûbu bi'n-nuchi ve bi's-şirâ'i*" ol rûz-ı firûz u es'ad-ı sâ'ât u eymen-i evkâtda râbât-ı feth-âyât-ı hürevânî vü a'lâm-ı zafer-encâm hazret-i sâhib-kırânî dâru'n-nasru'l-'ızz-ı saltanatları olan Bağçesarây-ı behişt-ârây ya'ni müstekarr-ı hilâfetleri olan sarây-ı âmirelerinden mütevekkilen 'ale'l-Allâh ve musta'ınan billâh-ı Te'âlâ her taraftan âmin yâ mu'in sadâsıyla du'âlar u senâlar u Sure-i Feth u Nasr ile İhlâs-ı Şerîf tilâvet olunub fukarâ u zu'afâyâ tasaddukât-ı kesîre mebzûl olub kemâl-i huzû' u huşû' ile cânib-i a'dâ-yı dîn üzerine hulûs-ı niyyet ile teveccüh u 'azîmetleri olub hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn u zamân iki rek'at hâcet namâzı edâ vü ricâl-i gaybden istihzâr u sıdk u ihlâs ile du'âdan sonra bizzât âlât-ı harb u silâh ile müretteb u müzeyyen u müsellâh olub semend-bâd [15a] peymâlarına çün sâm süvâr süvâr olub ve kemâl-i 'azamet u vakâr ile yemîn u yesâr u vüzerâ u vükelâ u 'ulemâ u sulehâ ile üstüvâr âlâylar bağlanub ve saflar dizilüb âvâze-i tabl u kûs dünyaya velvele virmele ol rûz-ı firûzda Elma Sarây nâm mahall-i karîbde devlet u ikbâl u sa'âdet u iclâl ile nüzûl buyurdular

İkinci günü ol menzil-i mübârekde asâyiş ü oturak idüb birâder-i kirâmileri Kalgây Sultân ya'ni kutb-ı felek-i sa'âdet u yemîn-i cenâh-ı saltanat Kırım Girây Sultân hazretleri ber-vech isti'câl-i istikbâl içün gelüb nâil-i şeref-i mülâkât oldular

Ve ol gün 'azîm cem'ıyyet olub sohbet u 'ıyş u nûş u müşâverelerden sonra 'ale's-sabâh kûs-ı rihlet urulub Bor Çokrağı nâm bir çay-ı sefâ-güsterde nüzûl buyurdular menzîl-i mezbûrda dahî bir gün meks olunub mukaddemât-ı feth u nusret bunda nümâyân oldu

Bundan akdem şaykalar ile Nehr-i Özi'ye gelen üç bin beş yüz nefer Özi Kazâğı'nın beynerinde zâbit u râbitleri olan seksân nefer Leh keferesini tu'me-i şîmşîr idüb bâş u buğları olan üç nefer polkovnik [15b] ta'bîr olunur binâm kâfirleri kayd u hend ile birisinin sâlıfu'z-zıkr olan Milneski nâm hatvânlarına getirüb iki nefer polkovniki dahî müşârun ileyh olan merd-i meydân-ı vegâ Togây Beğ'in âdemlerine südde-i seniyye-i hazret-i sâhib-kırânî savbına irsâl eylemişler yevm-i mezbûrun zuhur vaktinde idi ki gelüb vâsî olub uğur-ı hümâyûn-ı nusret-makrûnları ne mertebe küşâde vü her cihetden muzafferu'l-livâ oldukları bihamdi subhânehû ve Te'âlâ ibtidâ'-i teveccüh-i hümâyûnlarında ikinci menzilde müşâhede olunmağın rûy-ı 'askeriyân handân ve cümle 'âlem-ıyân şâdân oldular

Üçüncü konak ki yevm-i cum'a vü 'ıydu'l-mü'minîn idi Boyten nâm menzîl-i çây-nüzûl-ı iclâlleri olub meğer ol rûz-ı firûzda mukaddemetu'l-ceyş olan müşârun ileyh Togây Beğ u sâir umerâ'-i kirâm Leh keferesinin ileri gelen tabûr-ı menfûruna müsâdif olub on yedi gün muhâsara vü 'azîm muhârebe vü mukâteleden sonra on yedinci günü yevm-i cum'a tabûr-ı menfûr bozulub küffâr-ı beâ-girdâr bi'l-küllîye tu'me-i şîmşîr u 'asâkir-i İslâm ganâim-i bî-şümâr ile mansûr u muğtenem oldukları 'an-karîb beyân olunsa gerekdir

İbtidâ'-i feth-i celîl mâh-ı [16a] rebî'ulâhîrin yigirmi birinci yevm-i cum'a-i mezkûrede vâki' olmuşdur

'Ale's-sabâh ki yevmü's-sebt idi hazret-i sâhib-kırân-ı zamân u kahramân-ı cihân 'asâkir-i nusret-meâsir-i bî-girân ile menzîl-i mezbûrdan geçüb Saru Çakmak nâm merhalede konub yevmu'l-ehad sipâh-ı bî-hadd ile Çetrlîk nâm nehr-i ma'rûf kurbunda bir çay-ı safâ-yı rûh-efzâda nüzûl ve yevmü'l-isneyn memâlik-i Kırım'ın serhadd-i 'azîm u derbend-i metîni olan Ferah-Kermân nâm hisn-ı hasînin Or ta'bîr olunur hendek-i 'azîminde sâlıfu'z-zıkr olan tabûr-ı menfûr bi'l-küllîye tu'me-i tîğ-ı bî-dirîğ gâziyân u pâyimâl-i leked-küp olub mukaddemetu'l-cüyûş olan Togây Beğ tarafına Ferah-Kermân crenmlerinden Bozman Mehmed nâm bahâdır kulları irsâl olundu bir gün dahî menzîl-i merkûmda âsâyiş buyurulub tabûr-ı menfûr-ı makhûrun imdâdına gelüb üç bin nefer tabûr dahî bir yerde muhâsara olunduğu mukarrer oldu

Bi hamdihî subhânehû uğur-ı hümâyûn nusret-makrûnlarında rûz-ı be-rûz ahbâr-ı sarre-i feth u zafer şâyi' olub mukaddemetü'l-cüyûş olan cünûd-ı mücennede-i ehl-i İslâm keaserehümü'l-lâhi Te'âlâ gâzilere mukâbil gelen küffâr-ı bed-tebârın aslâ karâra tâkatları kalmâyub heybet [16b] u savlet-i sâhib-kurânî vü sıyt u sadâ-yı kahramânilerinden bi-'ıznillâhi Te'âlâ münhezim u mağlûb oldukları muhakkak oldu

Ayet-i kerime:

*"Zâlike fazlullâhi yu'yfihu men yeşâ'u vallâhu zu'l-fazli'-
'azîm"*

'Inâyet-i Rabbânî ve hidâyet-i Samedânî-birle serhadd-i mezbûrdan râyât-ı feth-âyât-ı fermânranî savb-ı kâfiristâna keşide kılınub yüz binden mütecâviz muntehâb 'asker-i sebûkrev ve on iki bin tüfenk-endâz-ı âteşin 'uluvv-birle alâylar bağlayub saflar dizilüb hazret-i pâdişâh-ı İskender-simât u dâra-dârât kalb-i leşgergâhda karâr u kânûn-ı kadîm-i Çengîzi üzere sağ koldan Mirlivâ'-ı Şîrîn u meyserede Mirlivâ'-ı Mangkut tertîb-i ma'rûf ile müretteb u muntazam 'asker-i bî-şümâr-birle yevmu'l-erba'a ki mâh-ı mezbûrun yigirmi altıncı günüdür Kanaş Obası nâm câyda müşâvere vü cem'ıyyetinde istirahat u ârâmdan sonra ba'de'z-zuhr göçüb Gök-evi nâm menzile kubl-i işâ'da nüzûl buyurdular

'Ale's-sabâh yevmu'l-hâmis idi menzil-i mezkûrdan göçülüb mânend-i deryâ-yı Nil olan enhâr-ı 'izâmndan Özi Suyu demekle ma'rûf u meşhûr nehr-i 'azîm kurbunda Kayırlak nâm menzil mahall-i nüzûf u iclâlleri olub yevm-i mezbûrda nehr-i mezbûr üzerinde olan Özi Kazâğı'nın yasavul ve hatamânlarına ihzâr-ı [17a] sefâyin için âdem gönderilüb ve müşârun ileyh Togây Beğ tarafına Özi Kazâğı'nın hatvân u serdârı olan sâlifü'z-zikr Milneski nâm kâfire 'asker-i İslâmla biz varınca Ankil nâm nehr üzerinde karâr u tevakkuf eylesinler deyû emr-i şerîf u âdem gönderildi

Ba'dehû yevmu'l-cum'a ki mâh-ı mezbûrun yigirmi sekizinci günü idi Şâhin-Kermân nâm kal'a ki mukaddemâ sülâle-i Çengîziyân'dan Şâhin Girây Sultân nâm bir şâh-ı nâmdârın nehr-i 'azîm-i mezbûr Özi suyunun ma'berlerinden Dîvân Geçidi nâm bir ma'ber-i ma'rûf üzerinde binâ itdiği kal'a-i metîndir etrâf-ı kal'a-i mezbûrede sevâhil-i nehr-i Özi'de nüzûl buyurub mâh-ı rebî'ulahîrin selhi günü ki yevmü's-sebt idi nehr-i 'azîm-i mezkûru Özi Kazâğı'nın vâfir kayıkları gelüb 'asker 'uburuna hizmet itdiler Tatâr-ı sebûk-refstârın ekseri Kazâk kayıklarına dahî intizâr çeküb 'âdet-i kadîmeleri

üzere ât ildirmağla ve bār u bengâhî sâl didikleri mahmel ki sâzdan peydâ iderler bir garîb hey'etdir âna tahmîl idüb ve âtların mahmel-i mezbûra yukub şinâverlikle fi'l-hâl çün berk-ı hâtîf gibi murûr u [17b] 'ubûr itdiler

'Asâkir-i deryâ-misâl mânend-i bahr-ı Nîl olân nehr-i 'azîm-i mezbûrden yevm-i merkûmden bi'l-külliye murûr ve öte cânibinde bir gıce âsâyiş u ârâm idüb yevmu'l-ehad ki gur-re-i mâh-ı cemâziye'l-evvelî idi menzil-i mezbûrdan ba'de'z-zuhr göçüb dört buçuk sâ'at murûrundan sonra bir sahrâ-yı lâlezârda istirahat olunub 'ale's-sabâh ki yevmu'l-isneyn idi beşinci sâ'atde Ankil nâm nehr-i ma'rûf kenârında bir mikdâr âsâyiş u ba'de salâtu'z-zuhr yine göçülüb üç buçuk sâ'at murûrundan sonra nehr-i mezbûr boyunda nüzûl olundu

Mâh-ı mezbûrun üçüncü günü ki yevmü's-selâse idi menzil-i merkûmdan göçülüb altı sâ'atden sonra Saksakanlık nâm nehr-i ma'rûfu döşenilib merhale-i sâbıkada 'askerin nisfî mikdârının âtları lede'l-etibbâ kündes demekle ma'rûf nöbet-i meşhûrdan zebûn olmağla bir sâ'at kuruverilüb âtları suya urmak hâtırası içün yine nehr-i mezbûr üzerinde nüzûl olundu

Mukaddemâ Özî Kazâğî'na imdâd tarîkı ile irsâl buyurulan 'asâkir-i İslâmla umerâ'-i 'izâmdan ya'ni mukaddemetü'l-ceyş olân [18a] müşârun ileyh Togây Beğ ve sâir nâmdârân-ı inemâlik-i Kırım bir iki def'a Leh keferesinin tabûr-ı menfûrlarını bozub küffâr-ı bedgirdârı cemî'an tu'me-i şemsîr-i âteş-bâr itdikleri mukaddemâ icmâlen beyan olunmuşdur velâkin Leh krâlı olân bed-fi'âlin cümleten vüzerâ vü vükelâ-yı erkânı nâmına olân bellü başlı segleri vü serhadd-i memâlikinin nâindâr begleri bu cânibde olân serdâr-ı Bar hatmânı Poteski nâm meşhûr kâfir-i mağrûrun üzerinde cem'iyet-i 'azîme idüb yigirmi dört bin güzide vü müntehâb u mükemmel u musellah âteş-bâz u tüfeng-endâz u silahşör-i şu'bde-bâz küffâr-ı bed-âyn ya'ni şeyâtin-i 'askeri ve üç dört yüz atlı ve iki yüz binâm kal'aların mâlikâne zabt idüb bir vech ocâklık her biri bir 'azîm ülkeye hükûm idüb hazîne vü 'asker sâhibleri olân meşhûr u nâmdâr hatmânları Kalanovski vü Cinuviski vü Aderbolski vü Balabanski vü Safiya vü Komsar ve bunun emsâli nice nâmdâr-ı bi-dîn u mağrûr-ı hodbin ya'ni şeyâtin-i melâ'in 'askeri kemâl-i 'ucb u gurûr ile hazret-i sâhib-kırân-ı zamânın mukaddemetü'l-cüyûşu olân 'asâkir-i İslâmı gözlerine ildirmeyüb [18b] da'vâ-yı gâlibiyet ile mukâbele vü mukâteleye cür'et u cesâret itdiklerinde 'asâkir-i zafer-meâsir ile mukâbele-i İslâm hazret-i pâdişâh-ı hurşid baht-ı encüm-gulâm sipâh-ı nusret-penâh-ı İslâmla

menzil-i mezkûr u makâm-ı mesfûra devlet u sa'âdetle gelüb yetişüb
kurb-ı mesâfe olduğundan âgâh u haberdâr olduklarında beher-hâl
sebeb-i metânet u kuvvet-i kalbleri ölüb bi-'ayniyyeten Hüdâ-yı
müte'âl u be-kudret-i Kâdir u Kayyûm u lâ Yezâl a'dâ-yı dîn u küffâr-ı
bed-âyın mukâbelesinde gâziyân-ı İslâm: “ *Keennchûm bünyânûm
mersûs* ” el-âyetu saflar bağlayub sâbit-i kadem durdular

Ol gün bir ceng-i 'azîm olmuşdur

Beyt:

Değil medh u tavsîfi tahrîri kâbil

Ne takrîri mümkün ne ta'bîri kâbil

Kıt'a:

Şed ez kejd siye çehre-i eyyâm-ı siyâh

Kûh bî-zelzele der zelzele ze âşûb siyâh

Beske bâ-hâk şed-âmîhte hûn tâ dem haşr

Bahz ez lâle ez an gül demed hiç giyâh

Nesr:

El-hâsıl ol rûz-ı firûz ki mâh-ı cemâziye'l-evvelînin üçüncü
günü idi 'asker-i şeyâtîn rehberi bî-kibâr hamle-i gâziyân-ı Tatâr-ı
sabâ-refîâre tâb u tâkat getirmeyüb makhûr u münhezim u mahzûl
karârı firâra [19a] tebdîl itdiler

Beyt:

Mümkün müdür ki nice tuta bebr ile gazâl

Kâbil midir ki ceng ide şîr ile gazâl

'Asâkir-i İslâm'ın önünden ve sayt u sadâ-yı kahramânî
heybetinden zehresi çâk olan küffâr-ı bî-idrâk firâr itmekle:

Ne halâs ihtimâli ola

Ki ferd-i vâhid kurtula

Nesr:

Bâlâda mestûru'l-esâmî olan küffârdan nâmdâr u serdâr u
hatvânlar bi'l-küllîye rubâh-sifât esîr u cümle 'askerleri tu'me-i şemşîr
olub ol gün bir mertebe hazîne yağması olmuşdur ki tâife-i Tatâr'ın
fukarâsından ömründe post-ı kûsfendi bulamayan garîbleri semmûr u
vaşâk kürklerin giydi ve zer u simîn nâmını işidenler şerfi altına iltifât
itmeyüb dânesi yüzer u beş yüzer u biner altın gelir garîb-nuvâz
külçeler devşirdiler sipâh-ı 'aduvdan bir ferd halâs bulmadı iki üç
konak yerde serr-i büride vü pâ-şikeste küsteleriyle firâr itdikleri tarîk
güya ki bir kaldırım şeklinde döşenib sümme-i semend-i gâziyân lâşe-i
küffâr u cife-i bed-girdârdan gayrî yere değmek muhâl idi

Fe-hamden sümme hamden sümme hamden bu mertebe
fütûhat-ı celîle-yi memâlik-i ma'mûre-i Kırım bir târihde ne görmüş
[19b] ve ne işitmişdir

**Âverden gâziyân-ı nâmdârân bâ-kayd u bend ez-küffâr-ı
nâm-âverden mezbûrânı'l-esâmî be-dergâh-ı
devlet-destgâh-ı Hânî**

*Hüsrev-i dîn-perver sâhib-kırân
Çün buğza best-kemer ber-meyân
Dest-zed u tîğ-i zafer ber keşid
Galgal-ı tekbîr be-gerdûn resid*

Bâlâda mestûr u mezkûr olân serdâr nâmdârları Bar hatvânı
Poteski nâm mağrûr-ı bî-dîni vü âna mânend belki dahî ziyâde 'asker u
hazîne sâhibleri vü ikişer u üçer yüz şehr u kılâ'ın mâlikleri Kalanevski
vü Cinuviski vü Orobelski vü Balbancvski vü Safiyya vü Komsar u
buların emsâli nice nâmdâr kâfirleri bî-nihâye Boyâr u İskî ta'bîr
olunur bî-dînlerini vü bakıyyetü's-suyûf olânları kayd u bend ile derr-i
devlet-penâh zafer-destgâh-ı hânîye getirdiler

**İtlâk fermûden ez ân Cinuviski hatvân u bâkiyân-ı
mezbûretü'l-esâmî hats-gerden
be-kal'a-i Yahûdiyân**

*Çün 'alem-i küfr nikvensâr-ı şed
Sürûr-ı küffâr giriftâr-ı şed
Râyet-i İslâm şed cîrâhta
Şirk ze bünyâd ber endâhta*

Müşârun ileyh Togây Beğ mestûru'l-esâmî [20a] olân küffâr
nâmdârlarından Cinuviski nâm hatvânı hazret-i sâhib-kırândan ricâ vü
iltimâs idüb mahzâ bir nâm için kırk bin altuna kesüb âzâd u ıtlâk
eyledi gayrisi bâ-serhüm el-hâleti hâzihî kal'a-i Yahûdiyân'da dârü'n-
nâsr-ı hilâfetleri olân Bağçesarây kurbunda bir hisâr-ı muhkem esâs u
mânend-i kuhsârdır küffâr-ı hâkisârın mestûru'l-esâmî olân serdâr u
nâmdârları bi'l-küllîye mahbuslardır

Zâdellâhu Te'âlâ zehî kuvvet-i tâli bârekâllâhu Te'âlâ zehî
uğur-ı hümâyûn ki sülâle-i Çengîziyândan bir şâha nasîb olmuş değildir
meğer ki 'asr-ı Çengîz Hân'da Hülâgû Hân vak'ası denilirse ol zamân
emir bir 'aks idi buna kıyâs oâiz değildir

Ebyât:

*Kavî baht bûd u dilş hem kavî
Be-fîrûzî devlet hüsrevî
Kesîrâ bend-pây bâ-ev be-ceng
Eğer piş âmedî şîr vür peleng
Beher câ resîd u beher sû güzest
Bite'yîd dâdâr fîrûz geşt
Muraadî ki der-inâur ârâsu
Çânân rah nûmûdî ki o havâstî
Yakîneş kavî bûd u dîneş derest
Beçz dâdgîr yârî ez-kes neceç
Benîrûy merdî ve ferhenk havîş
Be-gerdûn ber eçter-eçt urenk havîş
Be-tedbîr kârî ki rah mî nemûd
Be-şîrîş cüz ilhâm-ı devlet nebûd
Her ânca ki ez-lutf-i gerdî nigâh
Belârâ nebûdî derân bevm-râh
Ve ger-âteş kahreş efrûhatî
Bin şa'l zân kişverî sûhatî
Bekûh ez-kemîn sâye endâhtî
Çû yah yiş-i hurşîd begdâhtî
Be-huşm er- sûy-ı çerh gerdî nigâh
Şeddî tûre ruhsâr-ı hurşîd u mâh
Dem ez-kîn ev kes be-âlim nezed
Ve ger zed deger der-cihân dem nezed
Kes ez-hatt-ı fermân ev-serr-i netâfet
Ki hemçûn kalem-tûğ ber-serr-i neyâfet
Her genc be-küşâd dest-kerem
Der-fîtne der-best ve pây-ı sitem
Beher kes ki rûz-ı 'atâyiş-resîd
Diger nesl ev-rûy-ı hacet-nedîd
Merâdeş ze şâhî vü fermân dehy
Ze-taht bezerki vü tâc mehy
Merâ'ât-ı dîn bud u ta'zîm-i şer'
Hemîn asıl dîn u cezîn-i cümle fer'
Hemme kûşeş beher İslâm bûd
Gûheste nâmiş hem İslâm bûd*

'Avdet-fermüden hazret-i sâhib-kırân bâ-ikbâl u feth u
nuaret u bâ-ganimet u kâmrânî vü gâret be-savb-ı tahtgâh 'izzet
destgâh dârü's-saltanat-ı Kırım hemâhullâhu'l-Melikü'r-Rahîm
be-hakk-ı Resûl-ı Kerîm

El kussa hazret-i [21a] sâhib-kırân-ı zamân mâh-ı cemâziye'l-
evvelin üçüncü günü menzil-i mezkûrda iken bu denli fütûhât-ı celîle
vü yüz akılları müyesser olub sa'âdet u ikbâl u devlet u iclâl ile
merhale-be-merhale göçüb mâh-ı mezbûrun sekizinci günü ki yevmu'l-
chad idi sipâh-ı bi-hadd-birle kulâ'-ı kefereden Kôrsön nâm kal'ada
nüzûl buyurdıkları mahalde fütûhât-ı celîle-i mezkûre mukarrer u
muhakkak oldu

Ve mâh-ı mezbûrun üçüncü günü müşârun ileyh Togây
Beğ'in akrabasından Müftî-zâde Abdullah Çelebi nâm bir dilîr-i nev-
civân Togây Beğ tarafından karşı gelüb vukû'u üzere tafsîl u
mukaddimetü'l-ceyş olan 'asker-i zafer-rehberin Biyâle Sergu nâm
kal'a üzerinde olduklar ihbâr eyledi ve ikinci gün müşârun ileyh Togây
Beğ dahî müstakilen 'atabe-i 'aliyye-i hüsavânî vü rikâb-ı hümâyûn-ı
sâhib-kırânîye yüz sürüb envâ'-ı 'inâyet u ihsânlarına mazhâr olub iki
sâ'atde Biyâle Sergu önünde alâylar bağlanub Özî Kazâğı hatmânı olan
sâlifü'z-zikr Milneski nâm nâmdâr 'asker 'arz idüb ve 'ubûdiyyet
merâsimini yerine getirüb makbûl-ı hümâyûn-ı sâhib-kırânî oldukdan
sonra 'azîm alây u dârâtla mezkûr Biyâle Sergu'yu geçüb bir cây-ı safâ-
güsterde nüzûl buyurdular

Pi'l-hâdî [21b] 'aşr min cemâziye'l-evvelî li-seneti samân u
hamsîn u elf min lehû'l-'izzu's-şeref menzil-i mezbûrdan üç dört
konak etraf u eknâfî yağmâ vü gâret iderek Tûrânlık Suyu nâm nehrin
üzerine mukaddemetü'l-cuyûş olan umerâ'-ı 'izâm u cemî'an 'asâkir-i
deryâ-misâl-ı sâhib-kırân-ı ya'ni Tâtâr u Nogây u Çerâkise vü Ak-
Kermân u Rum-ili vü Özî Kazâğı bilcümle altı yedi yurdun 'asâkir-i bi-
şûmârı nehr-i 'azîm-i mezkûrun sâha-i fesfhatü'l-eknâfîn beş on konak
yere dek ihâta idüb beş yüz kerre bin 'asker-i mâ-lâ-keâm idi Leh
krâlinun meymene vü meysere bilâd-ı küfr-âbâdını bir mertebe tahrîb u
gâret u kurâ' u kulâ'mı ihrâk eylediler ki tafsîli bâ'is tatvîl olur

El-hâlet-i hâzihî mâh-ı mezbûrun on beşinci günü ki yevmu'l-
chad idi 'asâkir-i bi-hadd u 'aded-birle Özî Kazâğı tâbûruna icâzet
virüb kendilcri Fişnevski nâm meşhûr u nâmdârın Berezne nâm hisârı
kurbuna nüzûl buyurdular bi'svnihi Tebâreke ve Te'âlâ ol kal'a-i

metini mu'cizât-ı Muhammedî-birle ibtidâ'-i yûrişde feth idüb ganâim-i bî-şûmâr ile muğtenem oldular

Ve hem ol gün birâder-zâdeleri olân şehzâde-i civân-baht ya'ni [22a] kurra-i bâsire-i saltanat u gurre-i nâsiye-i sa'âdet Nûreddîn Sultân hazretleri atâbeğ-i a'zam u müşîr-i eḫham Timur Ağâ nâm vezîrlcrinin iltimasıyla Çabul-başı ya'ni serdâr ta'yîn buyurub ve bir kola dahî Mirlivâ'-ı Şîrîn olân Mengli Girây Beğ dilîri Çabul-başı nasb idüb gönderdiler meymene vü meysere iki kol 'asker gidüb nice bilâd-ı küffârı ihrâk u bî-hadd esîr çıkardılar

Mısrâ':

Ânrâ ki 'ıyânest çe hâcet-i be-delîl

Yevmü'l-isneyn Koso nâm kal'a kurbunda nüzûl buyurulub kal'a-i mezbûre Özi Kazâğı'na tâbî' olmağla hazret-i sâhib-kırân-ı zamâna bî-nihâye zehâyir u bî-hadd gav u küsfend getirüb cümle 'asker 'asker halkı kifâye mîkdârı zahîre yetiştirdiler

Yevmü's-selâse ki mâh-ı mezbûrun or. yedisidir Civâte nâm Leh krâlinın kal'ası kurbunda nüzûl buyuruldu mukaddemâ Özi hatmânı Milneski'nin bir nefer polkovnik lisân-ı keferede binbaşı dimekdir neferâtıyla gelüb kal'a-i mezbûreyi zabt idüb ahâli vü sükkânı tâife-i Yehûd olmağın cümlesin ehl u 'ıyâli vü mâl u menâli ile rikâb-hümâyûn-ı hâniye pişkeş 'arz itdiler ol mahalde cemî'an ağâyân u erbâb-ı menâsib [22b] kapu-kullarına tevzî' u ihsân olundu

'Ale's-sabâh ki yevmü'l-erba'â idi kal'a-i mezbûre kurbunda bir hisâr-ı üstüvâr sem'-i hümâyûn-ı sâhib-kırâniye ilkâ olundukda tâife-i sekbân ya'ni tüfenk-endâz kullarını bir mîkdâr 'asker ile bilfi'l hazîne-i âmirelerine vekîl u miftâhdâr olân Sübhân Gâzî Ağâ nâm şeci' dilâverlerini irsâl buyurdular bi-'avnillâhi Te'âlâ kal'a-i merkûmeyi feth ve üç bin güzîde esîr u cümle emvâl u erzâkını ol günün kable'z-zuhrunda getirüb geldikleri gibi bir mil kadârı göçülüb kesret-i ganâimden nüzûl u âsâyiş idecek mahal yok idi

Ve ba'de'l-yevm cânib-i memâlik-i mansûrelerine 'avdet tedârîki fermân olundu sene samân u hamsîn u elf cemâziye'l-evvelîsinin on dokuzuncu günü ki hâmis günü vü şuhûr-ı rûmiyyede ibtidâ'-i mâh-ı hazîrân idi feth u nusret u behcet u ganîmet-birle 'avdet buyurulub merhale-be-merhale küffâr-ı hâkisârın bilâd-ı küffâr-ı bünyâdını yakub yıkub harâb u beyâb iderek mâh-ı mezbûrun yigirmi dördüncü günü Gök-su nâm nehr-i 'azîmi Hân Geçidi dimekle ma'rûf u meşhûr ma'berden 'ubûr ve berî cânibinde [23a] nüzûl buyuruldukda mukaddemâ Çabul-başı ta'yîn olunan Mirlivâ'-ı Şîrîn ki

Berzene nâm kal'a fethinde Leh diyârının içerisinde yağma vü gâret için
güzide 'asker ile irsâl olunduğunu ber-vech-i icmâl işâret olunmuş idi
menzil-i mezbûrda ganâim-i bi-şûmâr ile sâlimîn u gânimîn gelüb
ordu-yı hümfyûn-ı sâhib-kirânıye vâsıl oldular

Ba'dehû Hamam Çokrağı nâm menzilgâhları olub ândân
Çopartil nâm mevzî'e nüzûl olundukda Bâr demekle ma'rûf şehr-i
'uzûn u kal'a-i metîn tarafından bir tercümân ile bir müslümân tutsağı
gelüb hâlâ dest-i meymenet-peyvest-i kahramânide esîr u giriftâr olân
mezbûr Bâr vilâyetinin hatvânı olân Poteski nâm kâfirin zevcesi
yedinde olân yigirmi [yedi] nefer müslümân esîrlerini azâd u itlâk idüb
zevci merkûm Poteski'ye harçlık deyû sîm u zer ile mahallî koçolar u
hazret-i sâhib-kirân-ı zamân dahî envâ'ından tuhâf u pişkeşler
gönderdiğini ihbâr u i'lâm itdiler

Yevmü'l-hâmis menzil-i mezbûrda oturak u âsâyiş buyurulub
zîkr olunan koço vü hazîne vü yigirmi yedi nefer esîrler bi-'avnillâhi
Te'âlâ azâd olub vusûl [23b] buldular ve bundan mâ'adâ kırk elli
seneden berû kâfir yedinde esîr u giriftâr olân müslümânlar tîğ-i bi-
dirîğ-i sâhib-kirânî berekâtında halâs bulub 'rûkâ-ı hüsvânî bi-nihâye
idi derûn-ı dilden du'â vü senâlar olunub bi-hamdihî Te'âlâ tîr-i
du'âları hedef-i icâbete karîn olduğı cây-ı kelâm degildir

Ve menzil-i mezbûrde Ak-Kermân u Bucâk 'askerinin
hareketle tavâr u koyunlarının hums-ı ganâimi alınub vilâyetlerine
gitmeye icâzet verilüb ikinci merhale yine Çapar nâm nehr-i mezbûru
'ubûr u mürûr idüb Kırım tarafına postacı ya'ni mübeşşer u müjdeci
kulları ber-vech-i isti'câl irsâl olundu

Fî selh-i cemâziye'l-cvvelî li-seneti samân u hamsîn u elf u
gurre-i mâh-ı cemâziye'l-âhirde Ankil nâm nehirden hâric Yonkol nâm
nehir kenârında nüzûl u tabl-ı âsâyiş urulub 'asâkir-i İslâmın kânûn-ı
kadîm üzere sogâsı ya'ni ber-muktezâ-yı şer'-i kadîm hums-ı ganâim
alınub ekseri yine sipâh-ı zafer-destgâha ihşân u i'tâ olundu

Herkes şâd u hurrem ganâim-i bisyâr ile muğtenem safâ-yı
hâtr ile merhale-be-merhale menzil-be-menzil gelüb mâh-ı mezbûrun
yedinci günü [24a] ki yevmü'l-ehad idi sipâh-ı bi-hadd u ganâim-i lâ-
yu'ad ile sâlifü'z-zîkr enhâr-ı 'izâmdan mâncend-i deryâ-yı Nil olân Özi
Suyu kenârında nüzûl u Şâhin Kerman nâm kal'a-i mezbûre
ma'berinden 'ubûra mübâşeret olundu ve ol gün ki muhâfaza-i
memâlik-i Kırım'da olân birâder-i ekremleri Kalgây Sultân ya'ni
yemîn-i cenâh-ı saltanat u mu'în-i intizâm-ı devlet Kırım Girây Sultân
hazretlerinden dahî mektûb-ı müveddet meşhûn-birle âdem gelüb

memâlik-i Kırım'ın her vechile ma'mûr u âsûdeliğin bildirmekte tabl-ı beşâret urulub envâ'-ı şâdmânî-birle nehr-i mezbûru 'ubûr u cânib-i Ferâh-Kermân'a mürûr buyurulub Or menziline yevmü'l-erba'ada nüzûl olundukda havf u haşyet-i kahramâniden Moskov krâlinın hazîne vü elçisi geldiği tebşir olundu

Ba'dehû 'asâkir-i zafer-meâsir-i İslâma icâzet olub herkes sâlim u gânim hânımânına teveccüh itdiler ve hazret-i sâhib-kırân-ı memâlik sitân vezîr-i Aristo-nazîrleri olan müsîr-i sâibü't-tedbirleri Sefer Gâzî Ağâ hazretleri ve sair mukarribân u kahramân-ı saltanat olan 'ibâd-ı hulûs-ı 'itiyâd [24b]-birle mâh-ı mezbûrun on ikinci günü müstekarr-ı serîr-i saltanat u dâru's-sa'âdeleri Bağçesarây-ı behişt-ârâya nüzûl buyurdular ol rûz-ı firûzda hazret-i sâhib-kırân-ı zamânı istikbâl ile ahâli-i memâlik-i mahrusalarının du'â vü senâları vü şâh-ı cihânistân hazretlerinin bezl u 'atâları kabîl-i tahrîr u mümkin-i takrîr degildir

Ebyât:

*Bir fitend yekser hemme bâ-nişâr
Senâhân u şâdân bir şehriyâr
Firâvân zer u kûhr efşândend
Berû midhat âferin hândend*

Ba'de zâlik bir kaç gün 'ıyş u zevk u safâya iştigâl buyurulub 'umûmen ahâli-i memâlik-i Kırım 'ıyş u nûşda vü emsâr u buldânda donanmalar u envâ' şenlikler olundu

Eş'âr:

*Sa'âdet-i bâ-kıbâl sâhib-kırân
Bir ârest bezmî çû bâğ benân
Güzeşte ze gerdûn be-âyîn u fer
Serîr ez neştet şeh tâcesver
Ze her sû emîrân çarh-ı iktidâr
Be-hidmet-i kemer ber-meyân bende vâr
Mehyâ vü âmâde esbâb-ı 'ıyş
Bê-cûy-ı sa'âdet revân âb-ı 'ıyş
Revân gerde sâki-i sîmîn 'azâr
Be-zerrîn kadeh bâde-i hûşgivâr
Mugannî be-sâz ender âverde-sâz
[25a] Serverç hemîn nağme-i dil-envâz
Ki ceyn-i devlet u şevket ber-kemâl
Mübeynâd ez-âsîb devrân-zevâl*

Hâsıl-ı kelâm şâh-ı hürşid-baht u enoüm-gulâm nıoe eyyâm-ı
 'ıyğ u nûş u kâmrâni vü zevk u sürür u şâdmâni üzere iken bi-hikmet-i
 Hüdâ-yı lâ-Yezâl taraf-ı saltanat-ı 'aliyye-i 'Osmâniyye'den Ahmed
 Paşâ vezîr-i a'zam u iltifât-ı pâdişâhi ile müftehir u ser-cfraz ohumub
 lakın zâhıran itâ'at u vifâk bâtınan hıyânet u şikâk üzere olmağın tama'-
 ı hâmi vü endişe-i nâ-fercâmı sebebiyle emr-i şerif ile kapucular
 kehüdâsı Ahmed Ağâ nâmında bir kâsıd-ı muhtelû'l-mekâsıdı irsâl u
 hân-ı 'âlişân-ı meâlî-nişân dıvânına gelüb elbette ol esir olan küffâr
 beğleri vü nâmdâr segleri bize virmek gereksiz deyü nıoe evzâ'-ı garibe
 vü kelâmât-ı bu'l-'acibe ile hayli bi-edebâne hareketler u 'arz u nâmûs-ı
 saltanata nâ-sezâ sefâhatlar gösterdikde hazret-i sâhib-kırân-ı deryâ-dîl
 mezbûr Ahmed Ağâ'ya hitâb idüb "emr u fermân Hünkâr
 hazretlerindir fecemmâ bu teklifin oevâbını rızâen lillâh baş kesdirüb
 gâzîlik iden [25b] kullarım versinler zârâ taleb olunan küffâr beğleri
 onların esirleridirler ve anlardan alınacak hazîne hod her birinin havn
 bahâlarıdır" deyü buyurdukda dıvân-ı 'âlilerinde mevcûd olan Kırım
 beğlerine vü karaçı vü ağâyân kullarına işâret-i 'aliyyeleri sudür
 bulacak her biri veoh-i ma'kulle mesfûr Ahmed Ağâ'yı ilzâm idüb ne
 kelâmı dirâz idelim böyle bir emr-i 'azâm bir 'alkame-i fitne-sâz u
 rûbâh-ı hîle-bâz talebiyle husûle gelmiyeceğın mezbûr ağâ dahî iz'ân
 idinüb İstanbul cânibine revâne oldu

Subhânellâhu'l-'allıyyu'l-mute'âl gör hikmet-i lâ-Yezâl
 henüz bu haber Âsitân-ı sa'âdet'e vusûl bulmadan men'a-i müslimin u
 ittifâk-ı sipâh-ı zafer-penâh-birle vezîr-i müşârun ileyh Ahmed
 Paşâ'nın a'mâl-i kabîha vü ef'âl-i zemîmesi için katl itdiler hattâ
 Kur'ân şetâmeti sebebiyle merhûm Sultân İbrâhim Hân eskenallâhu
 Te'âlâ fi garfu'l-cinân hazretlerine dest-i kazâ-yı nâgehânidin şerbet-i
 şehâdet içirdiler fi'l-yevmü's-sâmîn 'aşr min recebû'l-hayr li-seneti
 tis'a vü hamsîn u elf yerine sekiz yaşında şehzâde-i civân-baht u
 ferzend-i devlet-mend nîk [26a]-ahterleri olan hazret-i pâdişâh-ı cem-
 câh felek-destgâh zafer-penâh es-Sultân ibnû's-Sultân Sultân Mehmed
 Hân ibnû's-Sultânı'l-maktûl İbrâhim Hân ibn Sultân Ahmed Hânı'l-
 merhûm hazretlerinin cülûs-ı hümâyûm-ı sa'âdet-karınleri ittifâk düşüb
 ber-mu'tâd-ı kadîm bir kabzâ murassa' şemşâr-i 'aduvv-tedmir sâhib-
 kırânî vü hil'at-i mevrûsu'l-behoe-i hürevânî ve sair 'atayâ-yı sultânî-
 birle taraf-ı bâhirü'ş-şereflerinden teodîd-i 'uhûd-ı sâlife vü temhîd-i
 hukûk-ı sâbıka için bir mu'temed u kâr-güzâr Behrâm Ağâ nâm 'âkil u
 dâna Ağâ gelüb emvâ'-ı ri'âyetler u nevâziş u istimâletler ohunub sad
 mertebe tahsîn ohunmuşdur

Ve'l-hâsıl mezbûr sâlifü'z-zikr Ahmed Ağâ bu vak'a-yı muvahhaş-cslerden bî-haber İstanbul'a dâhil olduğu gibi bim-i cân ile vesvese-i şeytânîyle nâ-bûd u nâ-peydâ oldu "aleyhi mâ yestahukku"

Ve [tebrîk-i] cûlûs-ı hümâyûn için müşârun ileyh Behrâm Ağâ ile Recceb Efendi nâm bir ihtiyâr kâr-gûzâr koşulub Âsitâne-i Sa'âdet'de mezbûr Recceb Efendi'ye olan ri'âyet [26b] bir târihde olmuş ve görülmüş değildir

Ve muharreru'l-hurûf bendeleri dahî ol esnâda nâil-i merâm olmak nasîb oldu Hakk Te'âlâ sâhib-kırân-ı zamânı 'ömr-i medîde vü devlet-i câvide ile hemîşe ber-murâd eyleye âmîn bi-rûhu'l-emîn

Hazret-i sâhib-kırân-ı Kiti-sitân'm kuvvet-i tâlî-i hümâyûnları ne mertebedir kıyâs oluna ki bir sâl-i ferhûnde-fâlde iki def'a Leh diyârına sefer olub evvel bahâr-ı hûceste-âsârdan bizzât kendi seferlerinde olan fütûhât-ı cefle vü ganîm-i bî-hadd cümle hod beyân u tahfîr olundu bu def'a yine ol sâl-i ferhûnde-fâlde gûz faslı oldukda a'dâ-yı dîn harekete gelüb Özî Kazağı tarafından istimâl için rikâb-ı hümâyûna elçileri gelmekle 'asâkir-i nusret-meâsirlerine tenbîh u şchirlerde nidâ fermân olunduktan sonra "bu nevbet birâder-i cân-berâberim kurra-i bâsire-i saltanat u gurre-i nâsiye-i sa'âdet Kırım Girây Sultân'ımın ya'ni Kalgây-ı zî-şânındır" deyû serdâr-ı ser-'asker ta'yîn buyurmak için gurre-i mâh-ı şa'bânde hazret-i sultân-ı müşârun ileyhi derr-i devlet-medârlarına da'vet buyurub bir meclîs-i 'ıyy u 'ışret ve bir dîvân-ı sa'âdet kuruldu ki vâsfinda zebân-ı nâtuka lâl u hayrân [27a] idi

Ebyât:

*Yeni çeşm-i şâhâne fermûd-şâh
Ki bâğ-ı ırcm keşt ân bezmefâh
Bâ-kıbâl şâh-ı sipîhr-ihtîşâm
Müheyyâ şedd-i esbâb-ı şâdî vü kâm
Hemme 'arsa-i dest-pür şîre keşt
Be-nev'î ki çeşm-i felek hayra keşt
Evânî-i zerrîn fizûn ez-şümâr
Pür ez-l'al kûn bâde-i hûşgüvâr
Kırmz-bûd u bâl u nebîd u 'arak
Cihânâ pür ez-nakş-ı şâd-ı varak
Ze âmed-şed sâkiyân bâ-kadeh
Felek râ-dil ez-cây-ı refet ez-ferah
Ze lahn-ı mugannî vü âvâz-ı sâz
Be-çarh-ı âmede zühre-i dil-nüvâz*

Near:

Ve bilcümle gelenler germ u hâştrlar nerm olub şemştr u tr u cebe vü cevşen u miğfer u tevşen misillü esbâb-ı ceng-i dilâverî bir mertebe bahşış u ihsân olunmuşdur ki ceml'an beğler u ağâlar u kapu-kulları vü sultân-ı müşârüm ileyh hazretleri tevâbi'inde bir kimsenin âlât-ı harb u ât u rahtında kusurları kalmayub murâd üzere herkes gönül bağladıkdan sonra sâhib-kırân-ı zamân birâder-i cân-berâberi hazret-i Kalgây Sultân'ı meclîs-i hâssa çeküb "Ey birâder-i 'azîz dünyâ fânidir devlet-i dünyâ hemen bize müyesser olmuş değildir ki biz âna fahr idevüz cidden yüz [27b] büzürkvarımız hazret-i Nuh 'aleyhisselâm zamânından berü codâdımızdan nice pâdişâhlar geldi vü gitdi her biri dünyâ devleti ile berhurdâr idiler garaz herkes nevbefinde nfk-nâm tahâfî idüb devr-i âhara dek hayr du'â ile yâd olmaktadır 'ale'l-husûs ocâğımız gazâ vü cihâd ocâğıdır herkes Hakk Te'âlâ birer yoldan sülûk gösterüb bize dahî tarîk-ı gazâ vü cihâd ile 'adl u dâdî göstermişdir devlet-i dârcyne nâil olmak müyesser eyleye imdî himmet u gayret zamânıdır vakti ganîmet bihüb mütevekkilen 'alellâhi Te'âlâ ve müste'inân billâh vâr gazâ ile seni Hakk Te'âlâ'ya emânet virdim" deyü nice kelmât-ı dürer-bâr u nesâyih-i bî-şümâr ile üzerine dürr u gevherler nisâr itdikden sonra bir semend-bâd refîârî müheyâ idüb inân-ı ihtiyârı yed-i pür-cüdûna teslim u kânûn-ı Çengizî üzere tabl u 'alem u kılıç u kaftan ile kemâl mertebe ta'zîm u tekrim olunub hazret-i sultân-ı 'âlişân mu'allî-nişân dahî dâmen-bûs-ı iclâlleriyle müsta'id oldukda tevеккеhtü 'alellâhi Te'âlâ deyüb sene-i mezbûre şa'bânu'l-mu'azzamın sekizinci günü yevmü'l-hâmis bir es'ad [28a] sâ'atde 'asâkir-i İslâm nusret-cencâm ile be-niyyetü'l-gazâ fi sebtilillâh râyât-ı feth-âyât-ı hüsrevânleri savb-ı kâfiristâna keşfde kılub menzil-be-menzil merhale-be-merhale 'ulcânâ vü sulhâ vü fukarâ vü zu'afyâya ihsân u sadakât-ı câriyelerin mebzûl itmekle hayr du'âların makbûl u mergûb olub suhûletle tayy-i merâhil iderek ve her merhalede fevc fevc mevc mevc 'asâkir-i bî-şümâr etraf-ı memâlik-i İslâmiyeden gelüb 'asker-i zafer-rehberlerine mülhak olmağla mâhall-i maksûd olan kalâ-ı kefereden Bâr demekle meşhûr kal'a-i me'îne vusûl u nüzûl buyurdıklarında 'askerin hesabını Mevlâ bilür idi

Etraf u eknâfını gâret u hisâret iderek menzil-i mezbûr Bâr Kal'ası'nda yedi buçuk sâ'at mürûrunde Meri Mojoye nâm kal'aya nüzûl buyuruldu

Ba'dehü yedi sâ'at yürüyülüb bir ma'mûr kal'anın kurbunda âşâyış u istirahatden sonra ertesi sekiz sâ'at dahî gidilüb bir kal'a-i

ma'mûreye hücum itdiklerinde ân-ı vâhidde kal'anın derr u divârı vü burc u bârusunun hâki yeksân idüb içinde olan küffârın düzah-karârı katl-i 'âm itdiler kal'a-i mezbûre-i 'asker-i İslâm sa'âdetlü sultân [28b] hazretlerinden 'izn-i şerîfsiz ahz itmekle bakıyyetü's-suyûf olan cevârı vü gılmân ve sair mevcûd olan üsârı ıtlâk u âzâd buyurdular

Ba'dehû dört sâ'at gitdikden sonra Ozaviska nâm kal'aya konulub ertesı dahî dört sâ'at mürûrunda bir salleye nüzûl olundu

Ol mahalle Özi hatmânının tabûru karfı olmakla serdâr-ı ser-cfrâzları olan Milneski nâm nâmdâr hatmânları on bin müntehâb yüzbaşlarıyla rikâb-ı hümayûna yüz sürmeğe kadşı geldiler mezbûr Milneski'ye ve tevâbi'ine hal'-ı fâhireler giydirüb envâ'-i nevâziş u istimâletler virilüb Leh tabûrunun hemen sayt u sadâ-yı sultâniden lercân olub min 'indillâhi Te'âlâ münhezim u perîşân oldukları ahvâli mükâleme vü müşâvere olunduktan sonra ittifâk ile Leh krâlımın İlbav nâm meşhûr u ma'rûf tahtgâhına teveccüh buyurulub sühûletle tayy-i menâzil u kat'-ı merâhil iderek mâh-ı Ramazânü'l-mübâreğin yigirmi üçüncü günü ki yevmü's-sebt idi 'asâkir-i deryâ-misâl ile kal'a-i mezbûre-i metîn u şehri-i 'azîmi ihâta idüb konulub 'ale's-sabâh 'asker-i İslâm içinde [29a] mevcûd bulunan 'ulemâ vü sülehâ otağ-ı sultâniye cem' olunub du'âlar u senâlar olunduktan sonra hazret-i sultân dâra-dârât İskender-sıfat bizzât esb-i bâd-ı peymâlarına süvâr olub tûğ-ı pür-fürûğ-ı sultânî vü râyât-ı feth-âyât-ı sâhib-kirânî önünce hâfiz-ı Kelâmullâh Mehmed Efendiyü'l-imâm u Babay efendi-zâde vü Mehmed Efendiyü'l-Kâdı ve nice müstecâbü'd-dâ'vet kimesneler Sure-i Feth u İhlâs-ı Şerîfi tilâvet u kirâ'at iderek umerâ'-ı 'ızzâm u 'asâkir-i süreyyâ-nizâm kal'a-i mezbûre-i cevânib-i erba'asından muhâsara idüb hücum itmekle ol bî-nazâr kâşî sarâyları vü devr-i Âdem'den berû rahne görmemiş kenâs u sevâmî'i ve bilcümle çarşı vü bazarını ihrak idüb bir mertebe yağmâ vü ganîmet itmışlerdir ki

Mısrâ':

Ne tahrîri kâbil ne ta'bîri mümkûn

Ve Özi Kazâğıyla Togây Beğ dahî Saklu nâm hısn-ı hasîni kuşadub bir ceng-i 'azîm olmuşdur ki dâd-ı âteşinde kubbe-i âsmân nîlî reng oldu

Nazm:

Dilîrân u şîrân-ı düşman-şikâr

Bir cfr u hutend âteş kâr-zâr

Ze havn-keşpür dâmcı-i âsman

Ze bîm âb-ı şed zühre-i rûzgâr

[29b] *Fürü beste lebhâ-yı merdem ze-nutk*

Fürü mânde a'zâ-yı gerdân ze-kâr

Near:

Üç dört gün 'ale't-tevâli bu minvâl üzere ceng olunub etrâf-ı erba'asında olan palanga vü kurra vü ma'mûr çiftlikler u 'âli hâncileri harâb u beyâb olub hamân iç kal'ası gâyet sa'b u metîn olmağın âteç içinde 'üryân kalub hazret-i sultân-ı 'âlişân sâmi-nişân kal'a-i mezbûreyi muhâsaraya bizzât kendi tevâbi'ıyla kalub etrâf u cknâfa çâbul içün 'askere icâzet verdiler

Şîrîn beğî nehr-i Turlu cânibine gidüb ve Sultân Geldi Mirzâ ki Togây Beğ'in birâderidir Karaganlı semtine vü 'Âdil Mirzâ ile 'Osman Çelebi dahî bir cânibe baş olub gidüb bir mertebe ganâim-i bi-gümâr-birle galmişlerdir ki farazâ bir ednâ Kuşcu Tatâr'ı otuz kırk nefer esîri beğenmez idi esîr u ganâim mertebe-i ta'dâddan bîrûn olmağın cevârî çün havârî vü vildân-şek-i gilmândan intihâb idüb gâyet a'lâsını alıkodukdan mâ'add her gün on on beş esîri [30a] beğenmeyüb katl itmedik âdem kalmadı

Hülâsâ-i kelâm hazret-i sultân-ı felek-bat u enoüm-gulâm-ı 'asâkir-i zafer-encâm ile kal'a-i İlbav'ı yigirmi iki gün kâmil muhâsara idüb içinde olan keferenin bakiyyetü's-süyûfu âmân el-âmân deyub iki kerre yüz bin altun hazîne virelim ve ba'de'l-yevm cizye dahî kabûl idelim deyü Özi hatmânı Milneski'ye elçi gönderüb vâsîta vü delîl idinmekle 'umûmen beğler u karaçular vech-i ma'kûl görüb taraf-ı sultâniden Pürîş Ağâ nâm nâmdâr kal'a halkına gönderitüb ahâli-i kal'a-i mezbûreden kâmil iki kerre yüz bin altunu bi-kusûr cem' u tahsil olundu deyü haber gönderdikde tob u tüfenk ile kal'a cenginden ferâgat olundu

Mübârek şevvâlin üçüncü günü seksân araba ile iki yüz bin gurûşluk çûka vü dibâ vü harîr gelüb cem'î beğlere vü mirzâlara vü kapukullarına üç güne dek tevzî' u taksîm olunub iki kerre yüz bin altun dahî dâhil-i hazîne-i sultânî oldukdan sonra müşârun ileyh Togây Beğ u Özi hatmânı Milneski'yi dâ'vet idüb her birine [30b] hil'at-ı fâhire vü semmûr kürkler giydirüb 'askerleriyle krâl-ı bed-fi'âlin içerde olan taht-gâh u şehirlerini tahrib u gârete ta'yîn buyurulub hazret-i sultân-ı zî-şân mâh-ı şevvâlin altıncı günü ki yevm-i şenbedir cânib-i Kırm'a 'avdet buyurdular

'Aaker-i İslâm-ı nusret-encâm sâlim u gânim zevk u sîrûr ile menzil-be-menzil merhale-be-merhale cem'-i keferi vilâyeti kendilerine tâbi' olmağla kona vü göçe yiye vü içe safâ-yı hâtır ile

Boğdân hudûduna uğrayub Boğdân voyvodası dahî hazret-i sultân-ı 'âlişâna bî-nihâye hazîne vü pişkeş u mükemmel koçolar hediye gönderüb ve Kara Eflâk voyvodası dahî havfindan bî-hadd hazîne vü hediye gönderdikde ol gelen hazîne vü hediyyeyi 'aynî ile vezîrleri olan şîr-i merdân-ı vegâ İslâm Ağâ kullarına ihsân buyurdular ve kendileri hengâm-ı şitâ vü şiddet-i sermâ olmağın Ak-Kermân nevâhisinde kışlak buyurub bir müddet ârâm u istirahatdan sonra enhâr-ı 'izâmın incimâdında buz üzerinde mürûr u 'ubûr iderek sâlim u gânim 'ıyd-ı zilhiccesi Ak-Kermân'da idüb evâhir-i zilhiccede [31a] Cân-Kirmân ma'berinden 'ubûr idilüb makarr-ı saltanat-ı 'aliyyeleri olan Ak-Mescid Sarâyı'na nüzûl u iclâl buyurdular

Ol vakitte bu hakîr u fakîr dahî Ak-Mescid'de kışlamış bulunub cemi'-i a'yân-ı memleket istikbâl idüb dünyâ sûr u sürûr ile doldu vü cümle 'âlemin yüzü güldü Hazret-i Sultân-ı 'âlişân fâtihi ebvâb-ı berru'l-ihsân-ı 'azîm meclisler vü 'ıyş u 'ışretler idüb sogâ nâmıyla her gelen kullarına dünyâ kadâr ihsân buyurdular

Hakk Te'âlâ 'ömr u devletlerini medîd u her gicelerin kadr u günlerin 'ıyd-ı sa'id ide âmîn ya mu'in bihürmeti seyyidü'l-mürselin

Da'vet-i hazret-i sâhib-kırân-ı sultân-ı 'âlişân râ Bağçesarây be-râ-yı iltifât u nevâziş fermûden

Bu cânibden hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn u zamân birâderlerini görüb bir kaç gün me'ân 'ıyş u 'ışret itmek niyyetiyle esbâb-ı 'ıyş u nûşî hâzır u âmâde buyurub ol vakitte dâru'l-hilâfetleri olan Bağçesarây-ı behişt-ârâyda gâile-i vebâ olmağla Kaçı Sarây nâm makâm-ı ferâh-ı fezâda kışlamışlar idi ol mahalle da'vet buyurub şeref-i visâl u ittisâl-birle müsta'id buyurdular hazret-i sultân-ı 'âlişân rikâb-ı hümâyûn-ı sâhib-kırâna 'arz-ı hedâyâ [31b] vü tuhaf u bî-hadd cevâri vü gilmân pişkeş çeküb mukâbelesinde envâ'-ı nevâziş u ihtirâm olundular

Ebyât:

Ze bes-kûher u zerr ki bâşide şed

Şi'â' me vü mihr-i pûşide şed

Nev küffi ki ez-çarh-ı gerdunde pâk

Fer u rayhat-cücüm serâser be-hâk

El-hâleti hâzihî hazret-i sahib-kırân-ı düşman-sûz u dost-nevâz nice eyyâm-ı 'ıyş u nûş u kâmrânî-birle etrâf-ı erba'adan muhassalu'l-âmâlu'l-amânî hengâm-ı şitâ-yı zevk u neşâtla geçirüb

evvel bahâr-ı hüceste-âsârda bizzât yine gazâ vü cihâd kılıcım kuşandılar

**‘Azîmet-fermûden hazret-i sâhib-kırân def‘a-i sâniye be-
savb-ı memâlik-i küffâr-ı düzah-karâr**

Sene tis‘a vü hamsin u elf mâh-ı cemâziye‘l-evvelîsinin on yedinci günü ki yevmü‘s-sebt idi eymen-i evkât u es‘ad sâ‘atde hazret-i sâhib-kırân-ı mansûru‘l-livâ râyât-ı nusret-âyât u zafer-meâsirlerinin niyyetü‘l-gazâ fi sebîlillâh yine savb-ı kâfiristana keşide kılıb ‘azîm âlây u dârâtla nehru‘l-Mâ‘de nüzûl ve bir gün evvel mahall-i mübârekde âsâyiş buyuruldu

Ol gün Özi Kazâğı tarafından [32a] elçi gelüb hedâyâ tarafıyla beş kıt‘a kal‘a-küb tob getirüb kal‘a-i Ferah-Kermân‘da teslimîn ve krâl-ı bed-fi‘âl İlbav kal‘asına gelüb tabûr-ı menfûru Bâr kal‘asında olduğunu ihbâr eyledi

Ertesi gün ki yevmü‘l-isneyn idi menzil-i mezkûrdan göçülüb menzil-i iclâlleri karye-i Kayât u merhale-i sâlis karye-i Sebât u merhale-i râbi‘a Gögenlü vü merhale-i hâmise Sarı Çakmak nâm mahalli ta‘yîn buyurdular ve ba‘de zâlik karye-i Göğüş Beğ‘de nüzûl buyurulub ândân karye-i Bibuleş kurbunda vü ândân serhadd-i memâlik-i İslâm olan kal‘a-i Ferah-Kermân hendakında nüzûl buyurulub ol mahalde Moskov vilâyetinin krâlı kadîmu‘l-azmândan viregeldiğinden ziyâde hazîne-i bî-nihâye ile elçi göndermeğîn menzil-i mezbûr Ferah-Kermân‘da beş gün oturak fermân olunub Moskov elçisini rikâb-ı hümâyûna getirdiler

Ve hazâyin-i bî-şumârı makbûz u makbûl-ı sâhib-kırânî oldukdan sonra mâl-i firâvânî guzât-ı İslâma bezl u ihsân idüb ziyâdesin kal‘a-i mezbûreye teslim u cem‘-i umûr-ı memleketi tekmiâl u [32b] tetmîminden sonra yevmü‘l-cum‘a ki selh-i cemâziye‘l-evvelî idi sâhib-kırân-ı İskender-mekân dârâ-dârât ‘asâkir-i deryâ-mîsâl ile rû-be-râh cihâd idüb ol gün yalnız Ağaç nâm mahalde otâğ-ı hüsrevânî kurulub ândân Çöplü nâm mahalde vü ândân Gök-evi nâm mevzî‘de vü ândân nehr-i Özi kenârında kapar nâm mahalde vü ândân Kaşâneli Kapar u ândân Tamgalı Taş u ândân ırkacık nâm mevzî‘ u ândân bir sahrâda vü ândân Kara-kapı nâm mahalde vü ândân Yılık Suyu kurbunda vü ândân Taşlık nâm mevzî‘de vü ândân nehr-i ‘azîm Özi ki evâyl-i kitâbda vâf olunmuşdur kenâr-ı nehr-i mezbûrda nüzûl u iclâl

buyuruldukda tekrâr Özi hatmânından elçi gelüb 'arz-ı 'ubûdiyyet cyledi

Ba'dehû yevmü'l-hâmis mânenî-i deryâ-yı Nîl olan nehr-i mezbûru şinâverlikle çün berk-i hâtif mürûr u 'ubûr idecek Mollâ Şây nâm ma'berinden 'asker-i deryâ-misâl-i İslâm-birle 'ubûrdan sonra Çortan nâm mahalde nüzûl olundu

Ba'dehû mahall-i mezbûrdan göçülüb nehr-i Kolıncak kurbunda bir mikdâr âsâyiş u istirahatthen sonra ba'de'z-zuhr menzil-i mezbûrdan göçülüb Buzağlık nâm nehir kenârında nüzûl olunub ândân [33a] Saksâğanlı menziline vü ândân Taşlık nâm mahalde vü ândân Konku Boruk nâm menzilde vü ândân nehr-i Öngülük kenârında vü ândân Taşlık-başı nâm menzilde nüzûl buyurulub ertesi günü Çapartil menzile teveccühlerinde Özi hatmânı Milneski nâm nâmdârın elçisi gönderdiği Kazâkları bi-tarîku'l-istikbâl gelüb 'arz-ı 'ubûdiyyet u hizmet-i lâzimeklerine hâzır u âmâde u dâmen-i dâr-miyân oldukları bildirdiler

Ol gün Çapartil menziline nüzûl olunub ertesi Göksu dimekle ma'rûf nehr üzerinde nüzûldan sonra merhale-i sâniye Buke nâm kal'a vâki' oldukda müşârun ileyh Özi hatmânı Leh tarafından ahz-ı lisân için gelen bir mikdâr a'dâ-yı dîni perîşân idüb dil almağa gelüb ahz olunan dilleri rikâb-ı hümâyûna irsâl cyleyüb merhale-i mezbûrede vusûl buldu dillerin ahbârı bilindikden sonra küçük hazinedâr olan Bahadır u Dilâver'e cezâları olunmak fermân olundu

Ba'dehû kal'a-i mezbûrdan göçülüb taşlık nâm mahalle nüzûl u ândân Joltav dimekle ma'rûf kal'a kurbunda vü ândân Valski [33b] nâm karyeye vü ândân Mahnûke nâm karyeye vü ândân Ostoroj nâm kal'aya vü ândân Poyar nâm kal'aya iki mil mikdârı karfî bir nehr-i cârî üzerine nüzûldan sonra ertesi göçülüb İstarapol u Krasnapol nâm iki hisâr-ı üstüvârın mabeyninde nüzûl-ı hümâyûnları vâki' olub ba'dehû İstara Kastatin dimekle meşhûr u ma'rûf kal'a kurbuna nüzûl buyurub ândân Kamanıç nâm kal'ada mukaddimetü'l-ceyş olan 'asker-i İslâmî vü Özi Kazâğı tabûruyla 'umûmen 'asâkir-i zafer-meâsir-i sâhib-kırânî bir yerden cem'ıyyet u ittisâl ile nüzûl u iclâl buyuruldu

Kal'a-i mezbûreden bir mikdâr göçülüb mukaddemetü'l-ceyş olan Kırım 'askeri ile Özi Kazâğı tabûrunun mabeyninde nüzûl mahallinde bi-'inâyetü'l-melîkû'l-a'lâ Leh tabûrundan ahz-ı lisân için 'asâkir-i Kırım'a gelen bin nefer güzîde vü mûntehâb Jevener keferesi Azâk 'askerine müsâdif oldukda yüzden mütecâviz kefereyi hâk-i

helâka düşürüb bakiyyesinin esîr u kayd-ı bend ile rikâb-ı hümâyûna getirdiler Leh tabûrundan su'âl olundukda Azbarâş nâm kal'ada oldukları mukarrer olmağla a'dâ-yı dînin cezâları virilüb ol gün hemen doğru Azbarâş cânibine teveccüh u 'azîmet buyurulub bir sahrâda nüzûl u bir [34a] mikdâr âsâyışden sonra ber-vech-i isti'câl Azbarâş semtine a'dâ-yı dîn u devlet üzerine sabâhu'l-hayrdan vakt-i zuhra dek şitâb olunub vakt-i mezbûrde altmış nefer yarâr u nâmdâr dilâverler ile 'Ömer 'Ali Ağâ nâm yol ağâsını ileri dile gönderdiler

Ve dâr-'ıkab 'asker-i İslâm dahî revâne olmada filhâl mezbûr dilâver Leh tabûrundan üç yüz ât sürüb ve on nefer Leh u Nemçe kâfirlerini esîr u giriftâr idüb hazret-i sâhib-krâna karşı getirdükde haber almub a'dâ-yı dîn yakın yerde idiğü mukarrer u muhakkak oldukda yine ol gün sür'at u şitâb ile üzerlerine hücum olunub vakt-i 'asrda yetişilüb etrâf-ı erba'asından ihâta vü muhâsara olundu yine ol gün vakit dahî teng idi hayli ceng olub binden mütecâviz a'dâ-yı dîni tu'me-i şemşîr idüb ve hayli kâfiri esîr itdiler Gâzi Beğ nâmdârın 'Azamet Mirzâ nâm tâze vü nev-oivân dilâver u pehlivân-oğlu ol gün şerbet-i şehâdet nûş itdi rahmetullâhi Te'âlâ

Ve yine ol gün Özi Kazâğ; tabûru dahî sür'atle gelüb yetişüb 'asâkir-i İslâma mülhâk oldular ol gece cihân-dîde vü ceng-âzmede erenler bir yere gelüb [34b] mükâleme vü müşâvereden sonra ittifâk-ı re'y-i sâibeleri bunun üzerine karar eyledi ki Leh krâlinın cem'ân 'askerinin güzîde vü bellü nâmdâr hatmânları vü 'azîmu'ş-şân u ceng-cü segleri bi'l-küllîye iş bu tabûr-ı menfûs içindedir ve kırk bin kâmil âteş-bâz u tüfenk-ender Leh u Nemçe 'askeri ile 'ale'l-husûs Azbarâş gibi bir hisâr-ı üstüvâra istinâd idüb etrâfına kat kat hendekler idüb hisâr-pençeler u tabyalar u muhkem kuleler peydâ eyleyüb kal'a-küb zencir-keşân bi-hadd u bi-kiyâs toblar u darbzenler kurub etrâf-ı erba'asından atlı vü piyâdeye bir vecihle tâkat-ı mürûr komamışlar her yüzden tedârikleri yerinde idiğü mukarrer oldu "öyle olacak buna 'acele ile fırsat muhal görünüz hemen tedârik budur ki âheste âheste ceng u âşûbla etrâfını ihâta idüb biz dahî toprak sürmekle vü lağım u âteşbâzlıkla vü cevânib-i erba'asından kuleler u tabyalar kurub kal'a-küb toblar ile huzûr u râhatlarını uçuralım bu taraf ile 'aciz u dermânda kalsınlar ve zâhire vü zevâdeleri tükensin İnşâ'allâhu Te'âlâ 'akıbet-i nuâret u fırsat bizimdir 'acele ile iş [35a] bitmez tecennî üzere hareket olunsun" deyü rikâb-ı hümâyûn-ı sâhib-krânîye 'arz olundukda vezîr-i Eflatun-hikmet u Aristo-fıtnat olan Sefer Gâzi Ağâ hazretleri "evvel u âhir benim dahî re'y u tedbîrim budur" deyü kelâm-ı dil-pezîr i u vech-i

münâsib üzere 'umûmen umerâ'-ı 'ızâm u ağâyân-ı 'asâkir-i mansûre-i süreyyâ-nizâma murâd üzere tenbîh u tefhîmden sonra 'ale's-sabâh yevmü'l-chad idi esbâb-ı ceng müheyâ olub vakt-i zuhurda Özi Kazâğı metrise girüb tob çeküb cenge âğâz itdiler

Ve vakt-i 'asrda hazret-i sâhib-kırân-ı zamân cümle-i sekbân u tüfenk-ecdâz kulların sola ta'yîn buyurub sağ u soldan âteç-i rezm-i hurûb u finen 'alevlenüb Leh tabûrunun âtlısı bir uğurdan Özi Kazâğı âlâyına hücum eyledikde bu cânibden sultân-ı sâhib-kırânın birâder-zâdesi olan şehzâde-i civân-baht Murâd Girây Sultân hazretleri sancağı vü âlayı ile ât sürüb ahşama dek bir ceng-i 'azîm olmuştur vâsfinda denmişdir

Nazm:

Dû leşker-i nekvâm ki dû kûh-i kâf

Residend der-cilvegâh-ı mustâf

Çû deryâ-yı hicâ der-amed be-cûş

Ze merdân-ı cengî ber-amed hurûş

[35b] *Ecel fitne-rû kâr sâzi nemûd*

Siph-bâ-siph dest-bâzi nemûd

Ber âmed ze leşkerde vedâr u kîr

Be-şevşîd rûy-hû ber-tenîr

Nesir:

Hâsıl-ı kelâm küffâr-ı bed-tebârı kurub geçirüb ekserin esîr u giriftâr u bakiyyesin tabûr-ı menhûsun kılâ' u hendekine döküdiler

'Ale's-sabâh ki yevmü'l-isneyn idi küffâr-ı düzâh-karârın min-ba'd âtlusuna tâkat-ı hurûc kalmayub berî cânibden kal'a-küb tob u darbzenleri recmen li's-şeyâtîn deydü gönderdiler ve bir taraftan Ferah-Kermân beği dahî rezm-i merdâne gösterüb küffâr-ı hâkisâra mikdârını bildirdiler

Yevmü's-selâse yine etrâf-ı erba'asından toblar u darbzenler kurulub 'ale's-scherden tâ ahşama olunca ceng-i 'azîm olub İslâm 'askeri tabl-ı âsâyiş urub 'avdetlerinde Leh tabûru Özi Kazâğı'nın toblarına hücum idüb iki taraftan ekserî hâk-i helâka düşüb

Mısrâ':

Ze her taraf ki şûd-küşte sûd-İslâm-est

mazmûnu vâki' olmuştur

Yevmü'l-erba'a Özi Kazâğı hatmânı olan Milneski gelüb umerâ'-ı 'ızâm u ağâyân-ı zî-şân-birle müşâverelerinde toprak sürmek tedâriki [36a] ma'kûl u münâsib görüldü

Yevmü'l-hâmis 'umûmen Ak-Kermân u Bucâk 'askeri ile bi't-tamâme Rum-ili 'askeri vü Ay Tîmur Beğ nâm nâmdâr gelüb 'asâkir-i İslâma mülhâk oldular ve Ay Tîmur Beğ gelüb rikâb-ı hümûşına yüz sürüb nevâziş u iltifâta mazhar oldu ve ol gün Leh tabûrundan bir nefes Lehli firâren gelüb "Leh 'askeri kemâl-i 'aciz u hayretdedir etrâf-ı erba'adan muhâsara olunmağla karâra tâkatları kalmadı ve illâ durmayub firâr itmek cân-ı habîslerine minnet idi zâhîreleri dahî az kaldı" deyü haber-i meserret-eser söyledi

Yevmü'l-cum'a otâğ-ı gerdûn-nitâk-ı hüarevânî ve sair hayme vü hargâh 'asâkir-i sâhib-kurânî menzil değıştirüb küffâr-ı bed-kirdâra yakın gelüb tob altına girilüb konuldu ve ceng dahî olmayub ârâm virildi

Yevmü's-sebt seher vaktinde Özi Kazâğı ârâm idüb bir tarafdan Leh atlısı çıkub bu tarafdan Sübhân Gâzi Ağâ nâm nâmdârile ceng u muhârebeden sonra Leh atlısı metrialerine firâr eyledi

Ve yevmü'l-isneyn sabâhu'î-hayrdan ahşama dek tob u tufengi sâ'ika-vâr küffâr-ı düzah-karâr üzerine yağdırdular

[36b] Yevmü's-selâse yine tob u tufenk cengi olub yüz kadâr Lehli otluğa çıkdıkların görüb kavm-i Tatâr-ı sabâ-refitâr cümlesin esir u giriftâr itdiler yevmü'l-erba'a Özi Kazâğı metrislerin bitişdirüb sabâhdan ahşama vü ahşamdan sabâha varınca iki tarafdan âteş-bâzlık eylediler ki güyâ 'âlem tutuşub yandı

Yevmü'l-hâmis kezâlik hendek hendekte vü metris metrise ulaşub bârut u âteş 'alevleri dünyayı tutub ayyûka peyveste oldu

Yevmü'l-cum'a yine âteş-endâz u şu'be-bâzlıklar gösterüb ceng esnâsında krâl-ı bed-fi'âle gönderdikleri mektûb u elçiler dahî ahz u katl olundu

Yevmü's-sebt yine etrâf-ı erba'adan muhârebe esnâsında bir sâ'il şeklinde kâfir ahz olunub 'asâsı içinde krâl-ı bed-fi'âle dâd-îmâd deyü gönderdikleri mektûb ahz olunub kemâl-i 'acizleri zâhir u hüveydâ oldu ve mezbûr kâfiri gözleri önünde sulb u siyâset olundu

Yevmü'l-chad tabl-ı âsâyiş urulub ceng u harb olunmadı ve Leh tabûrundan Komsar didiklerü bellü binâm kâfirleri elçi gelüb taleb-i emm u amân eyledi

Yevmü'l-isneyn yüz [37a] mikdârı Lehli bozulub gelüb ve 'akablerinden tekrâr elçiler gelüb "beş yıllık hazîneyi bir yerden virelim ve emmle 'askeri dahî mâl ile tatyf-i hâtr idelim el-amân el-amân sulh olalım" deyü feryâd eyledikde "Vişnovaki ve Horozana ve Çinyaviaki

nâm beğler gelsin ve cümle ât u âlet-i cengi bize teslim idüb 'uryân kalmağa râzı olursanız amân virelim" deyü cevâb-ı bâ-savâb virildi

Yevmü's-selâse yürüyüş idelim deyü 'asker-i İslâma tenbîh olundukdan sonra yine yürüyülmeyüb ol gün dahî menl u ârâm virildi ol hinde bir Lehli firâren gelüb bir kil dâru yigirmi gurûşa satıldığı söyleyüb yevmü'l-erba'a yine ceng olmayub nihâyet toblar ile selâmladılar vakt-i zuhurda iki nefer tercümanları gelüb fermân-ı 'âli üzere Vişnovski ve Horazane ve Çinoviski nâm beğler u binâm segler hâkîpâye yüz sürmeğe gelseler gerek deyü haber verdiler

Yevmü'l-hâmis tekrâr Leh tabûrundan elçi gelüb sulh olalum mezbûrân beğler gelirler deyü rencide olunmamak için cenâb-ı sâhib-kırâniden yasakçı taleb u ricâ itmekle ser-bevvâbân olan Süleymân Ağâ vü Bâli ağâsı olan Ömer Gâzi [37b] Ağâ nâm nâmdâr ta'yîn u fermân olunub vardıklarında "*el-hâinu hâir*" mazmûnu üzere sâlifü'z-zikr olan beğler nâmına segler gelmeye cür'et idemeyüb haber aldıkda "vardığımız gibi bizi katl iderler" deyü itirâz itdiler

Ba'dehü yevmü'l-cum'a 'ale's-seher Özi Kazâğı metrislere yürüyüb çaşıt-ı sultâniye değîn dâd âteşini eflâka hem-ser u a'dâ-yı bed-âyîn-i hâke berâber ve çok kâfirin makarrı cehennem u sakar oldu ve nice kâfir esîr u giriftâr idüb dört taraftan âtlarını vü bâr u bengâhını yağmâ vü gâret itdiler ve ol gıce vakt-i 'işâda Azbaraş kal'asının metris tarafından olan kulesin ihrâk kasdıyla çüb-ı barhâ vü alef-hâ sürülüb hücum olundukda küffâr-ı hâkisârın karşısında âteş birağıb ihrâk itmekle âteşden yürülmeyüb iki taraftan tob u tüfenk cengi bir mertebe olmuşdur ki tâ sabâha dek çün rûz-ı haşr sanki nücûm u kevâkib yere döküldü

Yevmü's-sebt yine minvâl u vech-i meşrûn üzere harb u ceng kâim olub ahşamdan sonra metris basmağ için iki bin nefer-i güzîde vü müntehab Leh keferesi hâzır u âmâde [38a]hisârdan çıkub pusuda durdukları Özi Kazâğı haberdâr olmağla bin hamle birbirine hücum u bir mertebe ceng eylemişlerdir ki kâbil-i ta'bir değildir 'âkıbet Leh keferesi münhezim olub üftân u hizân hisâra firâr itdiler

Yevmü'l-ehad yine cevânib-i erba'asından kal'a-küb toblar ile recm olunub yevmü'l-isneyn dahî bu minvâl üzere şeyâtîn-i melâ'in recm kılındı yevmü's-selâse kal'adan bin oğlan firâren gelüb a'dâ-yı dînin açlıktan kemâl mertebe 'aciz u hayretlerini ihbâr itmekle Özi hatmânı olan Seksâr nâmdâr dahî gelüb umerâ'-ı 'ızzâm u vükâlâ-yı devlet-i hüsrevânı olan kullar u tabaka-i sipâh ile müşâvere u

mükâlemelerinden sonra cum'a-i âtiyyede 'ale's-sabâh bin hamle hücum u yürüyüş olmağa karar virildi

Yevmü'l-erba' yine üslûb-ı sâbık üzere oeng u harb ta'yîn olub Turnapol nâm kal'a-i keferede iki kır'a kal'a -küb u küh-efken begâyet kebîr u bî-nazîr toblar vardır demekle hazînadâr-başı kullarını hatmân tarafına gönderüb bir kaç Kazâk ile Seyyid Ali Bölükbaşı nâm [38b] berâber u nâmdâr kullarını koşub etbette yarın zikr olunan tobları yetişdirmek gereksiz deyü irsâl u fermân olundu

Yevmü'l-hâmis 'ale's-scher bir hayli Leh keferesi cümle ölm cri bir uğurdan Özi Kazâğı'nın metrislerine hücum idüb hayli Kazâğı mecrûh u beş on dâne metris bayrakları götürdüler ve yine ol gün zuhra karîb idi mezbûr Seyyid Ali Bölükbaşı sâlifü'z-zikr tobları yetişdirüb hatmân-ı dilîr dahî gelüb ağâyan u sipâh ile söyleşüb 'ale's-sabâh müttefikân yürüyüş itmeye karar virdiler

'Ale's-scher ki yevm-i cum'a idi 'asâkir-i deryâ-misâl mevc mevc gelüb yürüyüş intizârıyla etrâf-ı erba'adan hâzır baş oldular Özi Kazâğı hendek tarafından u şehir taraflarından hücum eylediklerinde kâr-ger olmağa yine ol gün dahî yürüyüş te'hîr olunmak münâsib görüldü

Yevmü's-sebt yine minvâl-ı sâbık üzere muhâsara vü muhârebe esnâsında rikâb-ı hümayûn-ı sâhib-kurâna Azâklı kulları iki nefer dil düşürüb biri Lehli vü biri Boğdanlı idi haberleri su'âl olundukda "Vraz nâm kal'aya krâl-ı bed-fi'âl 'asâkir-i deryâ-misâl ile tabûr-ı menfûr mahsûruna imdâd tarrıkıyla [39a] gelmişdir ândan Boroda nâm kal'aya gelecekdir biz Görliski nâm beğ ya'ni bir kâfir-i seg hizmetinde idik tabûrdan çıkub ba'dehû muhâsara vâki' olmağa vusûle çâre ermeyüb gitmişizdir anlar dahî sizden iki nefer Tatârî dil düşürüb krâl-ı bed-fi'âle getirdiler anlar dahî sizden haber almışlardır ve hem bildiğimiz budur ki bugün krâl-ı bed-fi'âl cümle 'askeriyle Boroda'ya göçüb geldikten sonra size elçi gönderüb musâleha matlûbudur ve iki nefer Özi Kazâğı düşürmüşler idi mecrûh olmalarıyla cerrâha tınâra virdiler iyi olurlar ise size irsâl ideceklendir bâkisin bilmeziz" deyü cevâb virdiler

Krâl-ı bed-fi'âl tarafından bu minvâl üzere haber alıub makâm-ı tereddüde iken yine ol gün ba'de'z-zuhr tabûr-ı menfûrdan bir nefer tob-enzâz Kazâk fırâren gelüb "zâhire vü zâd u zevâdede aslen 'alâka kalmayub min-ba'd tâkat u kuvvetleri âhar olmuşdur işbu bâzar gliöci feryâd u zâr iden karar-ı fırâra tebdîl itmeğe karar virdiler" deyü cevâb eyledi

Yevmü'l-ehad ki selh-i recebül'l-müreoceb idi krâl-ı bed-fi'âl tarafından ahz-ı lisân için [39b] umerâ'-ı nâmdârdan Kaya Beğ u 'Âdil Beğ u Hân Muhammed Mirzâ nâm dilâverân ta'yîn u fermân buyurub yevmü'l-isneyn ki gurrc-i mâh-ı şa'bânü'l-mu'azzam idi muhâsara olunan tabûr-ı menfûrdan iki nefer bellâ kâfir sipâhiler firâren gelüb firârları nice olduğundan su'âl olundukda "bu gıce hendek u metrisde olân küffâr-ı bed-girdâr arasında bir şamata peydâh olub hatmân u beğler nâmına büyük seğlerimiz bizi bir iki âdem ile varub istimâ' idin ne şamata iderler bize haber getirün deyü göndermişler idi yakın gelicek fırsat düşürüb firâr itdik küffâr-ı hâkisâr ise bir mertebe zâ'if olmuşdur ki her ne kadâr açlığa tahammül iderler ise bir haftadan ziyâdeye tâkatları yokdur bozulmaz ise clinizdeyüz" deyü başlarını şart itdiler

Yevmü's-selâse dahî bir Kazâk firâren gelüb ol dahî böyle haber virüb ol gün 'asr vaktinde mukaddemâ ahz-ı lisân için irsâl olunan umerâ'-ı güzînden haber getiren Ak Seyyid Bahâdr'a sa'âdetli Nûreddîn Sultân hazretlerinin atâbek-i a'zâmı vü düstûr-ı mufahhamı Timûr Ağâ dâme ikbâlühû rast gelüb umerâ'-ı müşârun ileyhî dil ahzına fırsat bulmadılar zîrâ krâl-ı [40a] bed-hiyâl cümle tabûr-ı menfûrun bir yere cem' idüb Biyâle Kameni nâm kal'aya gelmiş vü ândân bu gün Turnapol nâm kal'aya varuruz deyü gitmişler gâfil mübâş deyü cem'-i hümayûn-ı sâhib-kirânıye 'arz u ihbâr eyledi ol gıce cümle 'asker-i İslâm tenbîh olunub hâzır u ârnâde sabâhu'l-hayra varınca tevakkuf olundu

'Ale's-sabâh ki yevmü'l-erba'adır müşârun ileyhîm Kaya Beğ vü 'Âdil Mirzâ vü Hân Muhammed Mirzâ dil düşüremeyüb geldiler "krâl-ı bed-fi'âl tabûr-ı menhûsum nâm u nişânın bulamadık u ra'ıyyeden bir kâfir düşürdük su'âl itdigimizde krâl-ı bed-fi'âli vü binihâye 'asker-i şeyâtîni ben kendi gözümle gördüm bizzât aizi arzulayub geliyor deyü tahkik eyledi biz dahî bu haber ile 'avdet itdik krâl-ı bed-fi'âl yakın yerde olduğu mukarrerdir" didiklerinde cem'-i umerâ'-ı 'rzâm u küberâ-yı fehâm u erkân-ı devlet u 'asker-i İslâm huzûr-ı sâhib-kirânıye cem' olub vezîr-i Aristo-nazîr-i hâkânî olân Sefer Gâzî Ağâ hazretleri tedbîr u cem'ıyyet dercâsına müstağrak olub şöyle re'y-i sâ'ib gösterdi ki "filhâl Özî Kazâğı hatmânı olân Milneaki nâm nâmdâra ahvâli i'lâm ideler kendisi [40b] müntehâb tûfeng-çndâz ile bizimle me'ân karşı gide bâki 'askeri yine metris üzerinde muhâsara olunan tabûra göz açdırmayub oeng ideler ve 'asker-i İslâm'dan dahî belkû beğler u mirzâlardan bir bölük 'asker koyub üzerlerine zubde-i

selâtn-i ceng-âyın olan Murâd Girây Sultân'ı ser-'asker ta'yın buyurular bunlar bunda tabûr-ı menfûru ke'l-evvel muhâsara vü muhârebede olalar hazret-i sahib-krân-ı zemîn u zamân bizzât 'askir-i deryâ-misâl ile krâl-ı bed-fi'âli karşılayub tabûr-ı menhûsun imdâdına yetişmeden mütevekkilen 'alellâh ceng u muhârebeye ikdâm ideler"

Bu tedbîr-i dil-pezîr zamîr-i mûnîr-i sâhib-krânîye be-gâye müstahsen gelüb fermân-ı hümâyûn böyle vârid olduktan sonra filhâl Or Muhammed-oğlu mirzâlarından Sırtlan Mirzâ nâm nâmdârı vü Mansûr-oğullarından yine Sırtlan nâm bahâdırı velhâsıl iki nefer Sırtlan Mirzâları hizmetlerinde nökerleri olan arslânlar ile çarhacı tarzında ilerü gönderüb bizzât krâl 'askerinden dil ahzı için sa'y idesiz deyû irsâl buyurdular

Ve yine ol gün ba'de'z-zuhr [41a] Orak-oğlu mirzâlarından 'Âdil Mirzâ krâl tabûrundan bir yahûdi düşürüb getirdi huzûr-ı hümâyûn-ı hâniye ihzâr idüb haber sorduklarında didi ki "ben krâl 'askerinden idim sekiz bin zencîr-keşân Nemçe 'askeri vardır bâkisin nefîr-i 'âm idüb Kiyiv kal'asından u Litva dahî elli bin 'askeri vardır ilerü gönderüb cümle etrâfdan gelecek 'askerlerine bir gün va'd itmişlerdir ittifakla ol gün üzerinize hamle itseler gerekir ve sizin dahî leşkerinizin kesret u kuvvetini bilüb anlamışlardır tedârikleri ziyâdesiyedir" deyû sözün hatm eyledi

Bu def'a vezîr-i müşârun ileyhin tedbîr-i sâbıkı üzere Özi hatmânına Pürîş Ağâ nâm nâmdârı gönderüb ve muhâsara olunan tabûr üzerine hücum-ı vech u minvâl-i meşrûh üzere 'asker koyub Özi hatmânını me'ân âtlandırub "kandesin krâl-ı bed-fi'âl" deyû cihâd-ı ekbere 'azm u cezm olundu

Birâz mesâfe yer gitmişler idi mukaddemâ irsâl olunan Sırtlan mirzâlarından âdem karşı gelüb "Biyâle [41b] Kamenski nâm kal'a üzerinde krâl tabûruna râst gelüb üç yüz kadar Lehli kâfirini tu'me-i şemşîr eyledik ve otuz nefer kâfiri esîr idüb ve Zalkâvaki nâm bellü kâfiri dahî giriftâr eyledik henüz götürüyorlar dâimâ mansûr u muzaffer olasız" deyû şâha du'âlar eyledi

Elhamdulillâhi Te'âlâ 'alâmet-i fetih u nusretidir deyû gâzîlerin kulûbu kuvvet bulub giderken fi'l-vâki' vech-i muharrer üzere Sırtlan mirzâlar dahî bu yüz âklıklarıyla çıka geldiler düşen dillerden su'âl olundukda "hâlâ krâl yanında mevcûd otuz bin 'asker vardır nefîr-i 'âm ile gelen çokluk 'askeri dahî irişmedi ancak İlbav'a gelmiştir" deyû cevâb verdiler

Ve ol sâ'at dahî beş nefer bellü mirzaları Orak-oğlu Gül Ahmed Mirzâ ile dile gönderdiler dahî 'asâkir-i deryâ-misâl ile hazret-i sâhib-kırân-ı zamân Turnapol Suyu nâm nehri 'ubûr idüb yevmü's-sebt idi bir mikdâr nüzûl u istirahat buyurdular ol menzil-i mübârekte mezbûr Gül Ahmed Mirzâ dahî dil getirüb su'âl olundukda Surtlan Mirzâ getirdiği [42a] dilin cevâbına muvâfakat eyledi

"Krâl 'askeri otuz bin defterlü 'askerdir Litva 'askeri dahî yetişmedi krâl-ı bed-fi'âl karîn yerde 'ale's-sabâh ki göçseniz kuşlukda crişilür" deyü heber virmeğin 'ale's-scher ki yevmü'l-chad idi hazret-i sâhib-kırân-ı zamân 'asâkir-i İslâm-ı nusret-encâm ile meymene vü meysere saflar u âlâylar bağlayub kalb u cenâh ârâsta vü pîyerâste vü kûş u tabl-ı harbî dünyâ-giriv u velvele bırakub livâ'-ı nusret-ih tivâ-yı Çengiz Hânî vü tuğ-ı pür-fürûğ-ı sâhib-kırânî 'ayyûka peyveste oldu

Ol canâda yine bir ocdî-i dil düşürdüler cevâbında "sabâhdan krâl dahî göçdü iki 'asker şimdi ât üzerinde kırân itmeniz mukarrerdir" didi bu def'a ber-vech-i isti'câl krâl-ı bed-fi'âl-ı rû-be-rû istikbâl tarîkı ile lâ'in-i hiyâlin uğurum kestirüb kat'-ı tarîk itdiler ve cümle Mansûr-oğulları vü Orak-oğulları vü Or Muhammed-oğulları her biri kendülere tâbi' beşer onar bin 'asâkiriyle krâl 'askerinin ardın çevirüb cenge me'mûr oldular hâsıl-ı kelâm rû-be-rû hazret-i [42b] sâhib-kırân'm a'lâmı dikilüb ve etrâf-ı erba'asından umerâ'-ı 'izâmın sancâkları çekülüb melâ'ini ortaya aldılar

Ol gün bir ceng-i 'azîm peydâ olmuşdur ki devr-i Âdem'den berû bu mertebe bî-mehâba harb u kıtâl vâki' olmamışdır melâ'in-i hâsîrîne asla vü kat'a amân virülmeçüb göz açdırmayub vakt-i zuhurdan 'asra değin şa'sa's-i şemşîr-i bürrândan sahn-ı âsmân-ı hayra vü gerd-i semend-i gâziyândan kubbe-i cîlâk tîre olub krâl-ı bed-fi'âlin bin dâne hazîne vü kilâr arabaların ahz u kabz idüb ve yedi bin güzide kâfir 'askerin hâk-i helâke düşürüb bihamdihi subhânehü ve Te'âlâ leşker-i İslâm'dan beş on nefer müslîm ancak şehîd oldu

Ahşam üzerinde iki leşker ayrışılıb tabl-ı âsâyiş çalınub mukâbele-i s'dâda konuldu ol gıce krâl-ı bed-fi'âl neye uğradıgım bilüb dünyâ başma teng u târ oldu 'ale's-scher el-amân el-amân deyü feryâd-künân 'atabe-i 'aliyye-i sâhib-kırânîye elçi vü mektûb gönderüb "ne vâr pâdisâhımızdır bu kadâr ceng u kıtâl oldu bizi nâ-bûd u nâ-peydâ itmesün şimdiden sonra günâhımızı bildik

Beçt:

Mümkündür ki nîce tuta şîr ile gazâl

Kâbil midir ki ceng ide bebr ile şagâl

[43a] mazmûnu üzere hadd u mikdârını bildim benim suçum
hazret-i sâhib-kırân-ı zamâna karşı geldiğim yeter bana muhaldir ne
dilersen benden alsın tek hemen amân virüb il u vilâyetimi uğurden
harâb u beyâb itmesinler benim dahî sâye-i devletlerinde geçinceok
hâlim kalsın bir ednâ kullarıym ne vâr benden oizyemi kabûl
buyursunlar” deyü ‘arz-ı hâl eylemiş

Bu cânibden sâhib-kırân-ı zamân amân taleb iden yamânlara
amân virüb “yahşılık kulmağa mu’tâd-ı kadîmdir ne ola ricâsın kabûl
iderim şol şartla ki bir alây ‘uhûd u misâk olunsa gerekdir her âdem ile
kavl u karar olunmaz benim müdebbir mülküm ve vekl-i devletim
vezîr-i müşîrim Sefer Gâzî Ağâ’ya ânım dahî vekl-i devleti olan baş
vezîri ki Koca Kansalar demekle ma’rûf u meşhûrdur bizzât mezbûru
gönderüb gelüb ‘arz u iltimâsını yetişdirüb vezîr-i Aristo-nazîr
müşîrim ileyh olan Sefer Gâzî Ağâ’dan cevâb-ı bâ-savâb ile murâdın
kemâhî alsın” deyü nâme yazub gelen elçisine amân virüb buyuruldu
ki “yarın Kansalar gelinoc ve söz karar: [43b] bulunca tuğ-ı sâhib-
kırânî oenge varmayüb lâkin etrâf u cevânbide ecnâs-ı muhtelifeden
‘asker çokdur her birine henüz karar-dâde olmağın amânı i’lâm
eylemek olmaz etrâf u cevânbinden hücûm itdiklerine katlanılsın ne
hâl ise gayret eylesin ‘asâkir-i Tatâr bir yağmacı kavîmdir mâl u
menâlınden u ‘askerinin zevâlınden halâs muhaldir hemân kendisine
amân virelim ve illâ ne kendi vü ne taht u bahtı kalur hemân cân kurtara
görsün” deyü nice kelimât-ı mürüvvet-âmez u ahvâl-engiz tebliğ olundu

Ol gıce elçi varub krâl-ı bed-fi’âli haberdâr idüb ol dahî
vüzerâsı vü vükelâsını vü cümle hatmânlarını vü beğlerini ya’ni
cehennem seglerini cem’ idüb müşâvere vü mükâleme kılub baş
tedârikim görmede vü sabâh olucak başlarına kryâmet kopacağını
mülâhazada zâr u nâ-tuvân u engüşt-hayret-i derri-i dehân idüb rûz-ı
rustâ-hfze muntazır oldular

Çün subh-ı sâdık belirüb âfîsâb-ı kavş burcundan lâmi’ u tâli’-i
hümâyûn-ı şâh-ı ‘âli-cenâb gibi etrâf u eknâfa sâti’ oldu yine etrâf-ı
erba’adan Tatâr-ı sabâ-refîâr kurt koyuna segirdir gibi krâl [44a]
‘askerini yağmaya başladılar eğerçi kûs-ı harbî çalınmadı ve ‘âlem-i
ejderhâ-peyker salınmadı bir bir amân sancağı dikilüb ve krâl-ı bed-
fi’âlim kaddi bükülüb baş vezîr nâmında olan kalifü’z-zikr Kansalar
nâm gebr-i kebîri ‘askerinden çıkub amân el-amân deyü na’râ-künân
vezîr-i sahib-tedbir-i sâhib-kırânî vü müşîr-i âsâf-nazîr-i Kiti-sitânı
ya’ni mikdâm-ı nâ-giriz u oiger-gâh-ı küffârda hün-riz olan merd-i

meydân vegâ Sefer Gâzi Ağâ cânibime tevccüh eyledi bu cânibden dahî ilerü yasakçılar gönderüb mezbûr Kansalar'ı getirdiler

Kansalar-ı lâ'in ol iklimin bir kâr-dâde vü hurde-bin-tedbîr u kelimâtına kâdir u sulh u salâh içinde mâbir bellü binâm kâfir idi kânûn-ı âyîn üzere baş urub bizden murâd-ı şerffiniz nedür deyü sorub cevâba muntazir oldu

Vezîr-i âsâf-nazîr olan Sefer Gâzi Ağâ hazretleri dahî cevâb-ı bâ-savâbê mütesaddî olub "çünkü murâdımızdan su'âl idüb müsâleha matlûbundur evvelâ murâdımız cümle 'asker-i İslâm-ı muzaffer-encâm ki iki kerre yüz binden mütecâviz dilâverlerdir cümlesi murâdlarına nâil olub vilâyetinizden [44b] esîr u ganîmet almak ile şöyle ki cümlesi müteselli ola ve sâniyen hazret-i sâhib-kırân-ı zamânâ ofb harçlığı iki kerre yüz bin gurûş hazîne-yi mâlinden vâsıl ola şöyle ki cümlesi nakd-i sikke-i hasene veyâhud riyâl-i gurûş ola sâlisen bizden istimdâd iden Özi Kazâğı ki hâlâ cümlesi efendimiz sâhib-kırân-ı zamânın kullarıdır murâdları üzere kırk bin nefer Kazâğı 'ulûfelerin bî-kusur verüb min-ba'd Özi Kazâğma tâbi' olan kıla' u kurâ vü nevâhisime eğri dahî bakmayasız şöyle ki biri şikâyet cyleye naks-ı 'ahd itmiş olursuz cezânız virülür ve bu üç şartı kabûl itdiğinizden sonra kadîmu'l-eyyâmdan âsitân-ı devlet-âşiyân-ı Çengiziyâne vereceğiniz hazîneyi beher sene bî-kusûr vâlâ-kusûr vakt-i zamânıyla yetiştirüb ba'de'l-eyvm-i hilâf-ı 'ahd u misâk vaz' u hareketten ki sakınasız imdî mâdâm ki bu teklifât-ı şâkkeyi kabûl u iltizâm itmeyesiz canımıza amân yokdur ya candân veyâhud mâl u memleketden geçersiz benim bildiğim budur ki hazîne vü mâl teklifi emr-i yesirdir candân 'azîz değıl ammâ siz bakub dururken ehl u 'iyâl u memleketinizi Tatâr-ı bâd-refîâr [45a] gâret u yağmâ vü esîr u giriftâr idüb meymene vü meysere yakub u yikub berbâd itdikden şöyle ki bir Tatâra muhâlif göstere siz cümle muhâlefetdir sulh bozular ve bir dahî Özi Kazâğı sizin ra'iyyeniz iken hâlâ ânlar sipâh u sizler ra'iyyet olub kırk bin defterli Kazağa 'ulûfesin virdiğinizden gayri ol kırk bin Kazâğın akraba vü havişâvendinden nice kırk bin ra'iyyeniz dahî alâra tâbi' olub size gâlib olmak mukarrerdir krâl u hatmânlarınız kemâl-i 'uob u gurûr ile mağrûr u her birimiz birer ülkeye hüküm ider tavâiyif-i mülûk renginde iken re'âyânız şimdî size hâkim u siz mahkûm olmak lâzım gelür bu iki emr-i 'asr u bâr-ı 'azîmi ihtimâl erbâb-ı nâmus u gsyretten muhaldır bugün sana mühlet var efendim krâla bu ahvâli telhâm cyle 'ale's-sabâh yine kendin cevâbın getir" deyü Kansalar-ı mel'ûnu geriye döndürüb vezîr-i müşârun ileyh Sefer Gâzi Ağâ hazretleri minvâl-i meşrûh üzere Kansalar-ı hâ'me

serdârlarımız Vişnovaki vü Horazane vü Fiyerli ve sair buna benzer
ülke beğleri vü nâmdârlarımızı dahî amân virüb her ne alırsanız
ânlardan dahî başka alırsınız” didiler

Bu cânibden dahî ‘atabe-i ‘aliyye-i hüsrevânıye ‘arz
ohundukda rızâ-ı hümâşyûnları sadr olmağla şurût-ı sâbıka-i mufasssala
üzere âl nişanlı vü gök mühürlü kânûn-ı Çengiz üzere tuğralı menşûr-ı
hâkânî vü ‘ahidnâme-i hümâşyûn yazılab vü küffâr-ı bed-kirdârın
rehinleri alınub ve ‘asâkir-i İslâma dahî efdâr-ı memâlikde olan emvâl
u chl u ‘ryâlin yağmasma icâzet olub taraf-be-taraf çapullar u koşunlar
gidüb ganâim-i bî-hisâbe müstağrak herkes mâl-i Kârûn’a mâlik
olduğu dillerde dâstân olmuştur ne ta‘biri mümkün ne tahrîri kâbil
tatvîl-i kelâm itmeyelim

Netice-i kelâm sulh u salâh ahvâli bu minvâl üzere karâr-dâde
vü muhkem u esâs ‘ahd u peymân iki taraftan metn u müstahkim
olduktan sonra sabâh ki yevmü’l-cum’a idi hazret-i sâhib-kirân-ı
zamânın livâ’-ı nusret[47a]-encâm u ‘asâkir-i süreyyâ-nizâmı oradan
yine savb-ı Azbarâş’a çekilüb ahşama karfîb Turnapol Suyu kurbunda
nüzûl-ı hümâşyûn buyuruldu

Yevmü’s-sebt nehr-i mezbûru ‘ubûr idüb ol gün çapul ‘askeri
ganâim-i bî-şümâr ile gelüb vâsil oldular ve ahşama karfîb gelüb
Azbarâş kurbunda nüzûl buyuruldu yevmü’l-chad sipâh-ı bî-hadd-birle
Azbarâş’da olan tabûr-ı menfûru muhâsaraya konulan ‘asker-i sâhib-
kirânıye vâsil u lâhik olub kal’a-i Azbarâş’ın kible tarafından otâğ-ı
hümâşyûn kuruldu

Yevmü’l-isneyn henüz cenge mübâşeret olunmadan amân el-
amân deyû feryâd-kinân tabûr-ı menfûrun serdâr nâmına olan
murdarları Vişnovaki vü Horazane vü Fiyerli ve sair beğleri vü segleri
“çünkü efendimiz krâla amân virdiniz biz hod iki ay kâmil muhâsara
çeküb leyl u nehâr kâr-zârdan göz açmadık elli bin tüfenk-encâz
‘askerimizden on bin âdem ancak zellî u zebûn kalmıştır kalanımız
cümle nâr-ı cahîme vâsil oldu ne var bize amân idüb makdûrumuz kırk
bin riyâl-i gurûşdur az da olursa ma‘zûr olsun” deyû aralarından
Poteski nâm bir nâmdâr beğlerini rehîn virüb ‘özür-hâhlık itdiler mâl u
ganîmet ise firâvân altın u gurûş u gümüş âlâtını tahmîl [47b] idceek
ne araba vü ne ât kaldı ve ne kimse râğbet ider oldu herkes yükünü
almış mâl ile ‘asker mâ-lâ-mâl vü bu ganîmetin vassfını beyân itmek
muhal el-kıssa kırk bin gurûş alub tabûr-ı menfûrun dahî bakıyyetü’s-
süyûf olan seglerine amân ihşân buyuruldu

Bir gün dahî orada oturak idüb yevmü'l-erba'a bir vakt-i hümayyûnda "kandesin memâlik-i Kırım" deyû 'avdet buyuruhub cemî'an 'asker-i zafer-meâsir-i İslâma hazret-i sâhib-kırân-ı zamân İslâm Girây Hân edâmallâhu 'ömrühû ile yevmü'l-mizân ve sâir selâtîn-i haşmet-âyin u 'umerâ'-ı nusret-karîn u vüzera-yı saltanat u vükela-yı devlet u ağâyân u mîrân u mirzâdeler kamû vü hem düşmândân âzâdeler merûrîn u mansûrîn-i sâlimîn u gânimîn menzil-be-menzil merhale-be merhale vü kona vü göçe yiye vü içe kâmil otuz iki konakda dâru's-saltanatu'l-'aliyyeleri olan Bağçesarâyı'na nüzûl u sa'âdet u iclâl buyuruldu

Bu esnâda olan müjdegâniler u envâ'-ı sūrûr u şâdimâniler u vilâyet halkına bezl olunan sogâ vü ihsân-ı bî-pâyân u sadakât-ı sahib-kırânî vü 'inâyet-i bî-gâyât-ı hüsrevânî şâhân u selâtîn pişîn-i rûy-ı zemînden bir [48a] ferde nasîb olmamışdır ve'l-hâsıl işidilmiş ve görülmüş kıssa degildir zebân-ı nâtika takrîr u beyânında lâl u hâme-i 'anberîn-i şemâme ile silk-i tahrîre gelmesi muhâl olmağla bu mertebe ile iktifâ vü icmâl kılındı

Hemîşe kevâkib-i mevâkib-i cihândârî vü sevâkib-ı merâtib-i saltanat u bahtiyârî ufk-ı devlet u kamkârî vü nutk-ı übbet u şehriyârîden rahşân u tâbında ve mülk-i devlet-i pâyende ola

Âmin yâ mu'in bihürmet-i seyyidü'l-mürselîn u çâr-yâr-ı güzîn Rıdvânullâhi Te'âlâ 'alcyhin ecma'in

Beyt:

Hüdâvendâ bed-âteş-sâz nâzân mülk-i 'âlem-râ

Ki 'âlem-râ bed-insân ânçenîn şâyed nekhîbâ serâ

Giftâr ender silsile-i hazret-i sâhib-kırân ile gâye Çengiz Hân ebbede devletchû

Hazret-i pâdişâh-ı cihân-sitân u İskender-devrân ya'ni sahib-kırân-ı zemîn u zamân İslâm Girây Hân dâme fî hıfz-ı Rabbu'l-Müste'ân eban 'an cedd-i sülâle-i Çengiz Hân'dan hân bin hân u sultân bin sultân olub on sekiz âtâda cedd-i 'âli-nijâdları Çengiz Hân'a olsa gerekdir ceddâd-ı 'âli-nijâdından ve sâir evreng-i Çengiz Hân'de mesned-nişîn olan selâtîn-i pişîn u akrâba vü havîşâvendi olan mülûk-ı nusret-âyin çokdur [48b] ve lâkin bu mertebe-i mes'ûde kimse nâil u vâsıl olmuş yokdur

Hazret-i sâhib-kırân-ı zamân İslâm Girây Hân ibnü's-Sultân Selâmet Girây Hân ibnü's-Sultân Devlet Girây Hân ahi's-Sultânı'ş-

şehidü's-sa'îd Sâhib Girây Hân ibnû's-Sultân Mengli Girây Hân
 ibnû's-Sultân Hâcı Girây Hân ibnû's-Sultân Gıyaseddîn ibnû's-Sultân
 Taştamûr Hân ibnû's-Sultân Devlet Berdî Hân ibnû's-Sultânü's-şehîr
 be-Toktamuş Hân ibnû's-Sultânü's-şehîr be-Cânibeg Hân ibnû's-Sultân
 Özbek Hân ibnû's-Sultân Tuğrul Hân ibnû's-Sultân Tokta Hân ibnû's-
 Sultân Çağatay Hân ibnû's-Sultân Cüci Hân ibnû's-Sultân Tolu Hân
 ibnû's-Sultân Ögedey Hân ibnû's-Sultân Saym Hân ibn-i Çengiz Hân
 ebâ'-ı 'izâm u ecdâd-ı kirâmından berû devr-i eyyâm u sinfn u şuhûr
 s'vâmla köhne-âsâr u lâzîmût-ta'miri himem-i vâle nühmet-şi'ârı
 tevdîde vü hudûd-ı memâlik-i mahrûselerini termim u tahdîde fart-ı
 kuvvet u kemâl-i vüs'atleri olmağla şükran 'alâ-na'mâye-i subhânehû
 ve Te'âlâ bezl-i himmet-i şâhâneleri şeref-sudûr bulub kal'a-i Ferah-
 Kermân ta'mîrine sarf u mebzûl buyuruldu

Allâhu Te'âlâ müteyemmen [49a] eyleye binneti ve
 keremihî

**Fermân fermûden hazret-i sâhib-kırân be-ta'mîr u termim
 kal'a-i Ferah-Kermân serhadd-i Bâb-ı İslâmiyân**

Evvelâ kal'a-i Ferah-Kermân ki serhadd-i ebvâb-ı dârü'l-
 İslâm-ı Kırım'dır merhûm u ma'rûfu'l-inuhtâc ile rahmeti Rabbu'l-
 Gafûr Sâhib Girây Hân cennet-mekân hazretlerinin ta'mîr u termimi
 ile dillerde dâstân olduğı hisn-ı hasn u kal'a-i metin idi mürûr-ı eyyâm
 ile hendek-i 'azîmi olub belki zemîne berâber dîvâr-ı hisârı dahî zîr u
 zeber u hendekinin her yeri ma'ber olmuşdu

Hazret-i pâdişâh-ı İslâm 'asâkir-i süreyyâ-nizâm sa'yi vü
 ihtimâmı ile sene sittin u elf cemâziye'l-evvelîsinin üçüncü günü
 pençenbe günü idi eymen-i evkâtda makarr-ı hilâfetleri olan
 Bağçasaray'ından çıkub seyr u sülûk u sayd u şikâr iderek mâh-ı
 mezbûrun on sekizinci günü kal'a-i mezbûreye nüzûl buyurdular kal'a
 binâsı için lâzım olan mühimmâtı mukaddemâ yüz bin gurûş masraf
 ta'yin buyurulub sekiz bin batman kireç u yüz bin bâr kereste vü sekiz
 yüz kantar âhenin maktu' u yüz kerre yüz bin [49b] seng-i hâra irsâl u
 ihzâr buyurulmuş idi bu def'a 'umûmen memâlik-i Kırım u Nogây'dan
 şerif u vazi' u kebir u sagîr bir ferdi mu'âf u müsellemin koymayub
 sürüb getirüb tedârik-i 'azîm Çavaş Denizi 'imikle ma'rûf deryâ ile
 Bahr-ı Siyâh'm mâbeyini kâmil yüz bin kulâc arz-ı harf olunub tûlû
 yüz bin kulâc 'arz u 'umkı yigirmi kulâc hendek-i 'azîm u nehr-i
 'amîki olan dokuz günde tamâm hafır u tekmil itdiler ve mâh-ı

cemâziye'l-âhirenin guresi ki yevmü'l-erba'a idi hadîs-i şerîf "*Ma men bedce fî yevmi'l-erba'a-i illâ ve kad temme*" fehevâ-yı münîfi üzere kal'a vü kulcelerinin binâsına temel salnub ustalara vü ırgâdlara ücret u üstâdiyye elli bin gurûş dahî virilüb üzerine Pürîş Ağâ nâm kullarını mu'temed u mi'mâr nasb u ta'yîn buyuruldu

Kırk gün olunca kal'a vü kulceleri vü bi-nazîr 'imâret u dükânlar u câmi'-i şerîf u dâru'l-müsâfirîn u nice ma'mûreler binâ olunub serhadd-i mezbûr bir mısır-ı 'azîm u bir kal'a-i mefîn olmuştur ki rûy-ı zemînde âna sâni bulunmaz bir sahrâ-yı hazrâda bir hisâr-ı âhenin dîvârıdır ki nice burc u bârûsu [50a] giribân-ı ebre hemser belki menzil-i Hût u Delv'den güzâr eyler hendek-i 'amîkına im'ân-ı nazâr-ı dakîk irişmez ve 'akl-ı gavvâs u vehm-i settâc fehmi-pâyân u derk u nihâyetine yetişmez ve bilcümle bünyân-ı cidârı ka'r-âbde vü külle-i kallesi çeşme-i âftâbda bir kal'a-i zâtü'l-burûcdur ki ne burcuna mecâl-i 'urûc ve ne vâru-ne-i hendekine düşen tâkat-ı hurûca kâdir el-kıssa esâs-ı üstüvârî bend-i Sekenderî ile da'vâ-yı berâberi belki ber-terî itse revâdır

Ve-l-hâsil mühimmât u levâzımı murâd üzere görölüb hazret-i sâhib-kırân-ı zamân devlet u sa'âdetle 'avdet u memâlik-i mahrûsedan Gözlü Hisârı nâm müden-i 'ızâmdan bir şehr-i 'azîme teşrîf buyurdular

'İmâret u müremmet fermûden câmi'-i latiff der-mahmiyye-i
Gözlü vü âb-âverden be-mahrûse-i mezbûre vü
belde-i tayyibe-i mansûre hamiiyyet 'ani'l-beliyye

Ve mahrûse-i mezbûreden cedd-i 'alâları olan merhûm Devlet Girây Hân'ın câmi'-i şerîfini ta'mîr u binâ buyurmuşlardır ki vasâfân-ı dehr vasfında hayrân olur ve şehr-i mezbûrede câ-be-câ çeşme-i âb-ı [50b] hayât u mânend-i Fırât âkîdub kat'an mecrâsı mutasavver olmayan 'ayn-ı hayrât icrâ vü bilcümle ol şehr-i tayyibeyi dahî ihyâ buyurdular

Emlahu'ş-şu'arâ'-i'l'asr Cevrî Çelebi mi-güyed der-hakk
çeşme-i Gözlü

*Hân-ı cem-kevkebe İslâm Girây
Ki o der-i Gâzî-i Haydar-Gazavât
Gözleve 'ayn-ı inâyetle bakub
Yâpdı bu 'aynı o sâhib-i hasenât*

Dil-küşâ çeşme-i sâfi ki olur
Âbına teşne 'uyûn-ı cennât
Didi târih-i binâsın Cevri
Cân-fezâ çeşme zehi 'ayn-ı hayât
1061

Aristo-tedbir Sefer Gâzi Ağâ binâ buyurdıkları cisre târih

Şah-ı zafer-penâh hazretlerinin vezîr-i Aristo-nazîri olân Sefer Gâzi Ağâ ya'ni merd-i meydân-ı vegâ dahî bir cisr-i 'azîm u mu'ber-i latîf binâ eylediler ki cemî'-i memâlikde misl u 'adîldir ve târih için bu haktrin yazdığı kit'a budur

li-müellife:

Sefer Gâzi Ağâ düstür-ı a'zam
Binâ itdi bu cisri ol sühanver
Görüb tahsînle didi Senâ'î
Âna târihu'l-hak-ı hûb mu'ber

Ve ba'de zâlik Bağçesarâyı'nda olân ve etrâf u eknâfda taraf-ı bâhirü's-şereflerinden sudûr [53a] iden hayrât u hasenât u âsâr-ı ma'mûrelerinin her birini beyân u takrîr kâbil-i tahrîr olmadıgundan tatvil-i kelâm olunmadı lede'l-ahâli meşhûr u ma'rûf u müstağni 'ani'l-beyândır

Çünkü hazret-i sâhib-kırân-ı zamân etrâf-ı memâlik-i ma'mûr u âbâdân idüb taht-ı 'âli-baht-ı hüsrevânî vü 'ıyş u nûş u kâmrânî üzere karar eyledi Moskov krâlından iki yıllık hazîne bir yerden gelüb ve Leh krâlının dahî hazîne vü cizyesi kavî u karârdan evvel ziyâdesiyle gelüb vâsıl oldu ve rehîmlerin dahî tahlîs itdiler ve Boğdan u Eflâk u Erdel hazîneleri geldi va Çerâkise vü Dağistan tarafından mâh-rû gulâmlar ve gül yüzlü kenîzegler bî-nihâye vü etrâf-ı memâlikden Nemçe vü İşvât u serhadd-i zulemâtdan elçiler u hazîneler 'ale't-tevâlî gelmede bu esnâda vezîr-i Aristo-nazîr müşâruni ileyh Sefer Gâzi Ağâ hazretlerinin re'y u tedbiri mukaddemâ ehl-i İslâm iken yüz seneden mütecâviz ehl-i harb elinde olân Ejderhân u Gâzân memâlikinin fetih u teşhîri savbına ma'tûf [51b] olub 'asâkir-i İslâma sefer deydü münâdiler nidâ itdirilüb yine techiz-i cüyûş-ı deryâ-hurûşa mübâşeret buyuruldu

**Güftâr-ender 'azîmet-i hazret-i Kalgây-ı Kırım Girây Sultân
be-vilâyet-i küfr-âbâd-ı Boğdân ve hezîmet-şuden
Opul Voyvoda**

Sene sittîn u elf mâh-ı şa'bânu'l-mu'azzamın gurresi bir vakt i mes'ûdde 'asâkir-i zafer-meâsir-i İslâm'ın kurra-i bâsire-i devlet u gurre-i nâsiye-i sa'âdetlü vü şekketlü vü 'âtifetlü Kalgây-ı 'âli-şân me'âli-nişân Kırım Girây Sultân hazretleri serdâr u sipeh-sâlâr olub Moskov diyârına gazâ niyyetiyle teveccüh u 'azîmet buyurdular on sekiz konak yer gidüb Koy Suyu nâm nehr-i ma'rûfe varmış iken yollarda olân nebâtât huşk-sâl olmağla yangın olub hayvanâta gıda bulunmamağla bi'l-gurûr 'avdet iktizâ itdikde mukaddemâ Leh seferinden gelür iken Boğdân vilâyeti içinde kendi yollarında gelen 'asker-i İslâma Boğdân keferesi voyvodalarının ma'rifeti ile yolların kat' itmekle nakz-ı sulh eylemiş olub nice kutelânın dem u diyetleri taleb olunmak ve voyvoda-ı Boğdân [52a] olân Opul nâm la'in u bî-dînden ahz-ı intikâm iktizâ itmeğın hâzır u âmâde 'asâkir-i İslâm ile oradan doğru mesâfe-i bâ'idıyî kat' iderek mezbûr Opul kâfiri dâru'l-hükûmeti olân Yaş nâm şehr-i 'azîmede 'ale'l-gafle muhâsara itdiler u diyâr-ı küfr âbâdını tahrib u gâret u hisâret idüb la'in -i mezbûrdan yüz yigirmi bin riyâli gurûş cerîmesin alub yine cürnünü afv u kendüyi âzâd buyurdular

Beyt:

Eğer çevb-i hâkim ne bâ-şed ze pî

Kend-sufle-i mest der-Ka'be kî

El-kıssa sa'âdetlü vü devletlü sultân-ı mûmâ ileyh hazretleri ganîmet-i bî-şümâr ile vü 'asâkir-i İslâm-ı süreyyâ-nizâm dahî mâl-ı bî-hisâb ile mâ-lâ-mâl olub sâlimîn u gânimîn 'avdet buyurub şehr-i şevvâl-i mükerremde memâlik-i mahrûselerine dâhil u hazret-i sâhib-kırân-ı zamâna eymen-sâ'atde vâsil oldular

Hemîşe Hakk Te'âlâ uğur-ı hümâyûnların küşâde eyleyüb âsîb-i dehrden masûn u mahfûz eyleye

Âmîn bihakkı seyyidü'l-mursetin u çâr-yâr-ı güzîn

Kad temme'l-ferâğ min kitâbet hâzihi't-tevârih fi 13 min Şa'bân sene 1061.

ترميمل حاجي محمد ثنائي

اوچنچي اسلام كراي خان تاريخي

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حمد و ثنای بی غایه اول واجب الوجود فایض الجوده که آب حوام خون
 آشام سلاطین دین متین ایله نایره بفضا و کین اعدای بدآیینی اطفا و تسکین
 ایدوب شمار شرایع رسول مبین و سُنَّ سُنَّ سِنِّ سِنِّ سِنِّ سِنِّ سِنِّ سِنِّ سِنِّ سِنِّ سِنِّ سِنِّ
 ویزمه دن روی زحینی خالی قلعدی و درر درود بلا نهایه اول صاحب قران
 اقلیم جزو ک برضه مطهر و مرقد منورینه اولسونکه اِنَّا بِنِي السَّيْفِ فُحُوَسَجِه
 تیغ بیدریغ غزا و جهاد ایله دار الملک دیار کفر و فساد فتح و اساس
 سرای آقام و ارجاسی هدم ایدوب اعلام ظفر انجام اسلامی ذروه اعلاى سطح
 سواده نصب ایلدی و رضوان و غفران جناب حضرت رحمان هر لحظه و هر
 آن آل و اصحابی اوزرینه اولسونکه اَشِدَّآءَ عَلَيَّ الْكُفَّارِ رَحْمَةً بَيْنَهُمْ
 تعریف علو شان و نوصیف سمو مکاملریدر

بو فقیر فرزامیه و خبیر ضعیف الدرایی یعنی بنده دیرینه الحاج محمد کمنه
 سابقا منشی دیوان خاقانی و ابا عن جد بنده افکنده آستان جنبکیزخانی اولوب
 بر مدت زاریه عزلتده فراردن | مکره اول آستان هما آشیانک همت و شفاعتلیله 2r
 یوز الی اقبه قضا ایله بهره مند اولدوغی ائنا ده حضرت شهنشاء مالک رقاب
 سیهر قدر و خورشید رکاب یکانه خاندان خانی فرزانه دودمان ایلخان موبد

بالنصر العزيز كزیده آل جنکیز حسن تدبیری دشمن دینه فتنه انگیز و بیغ
 و تیری جگرگاہ کفارہ خوریز معركة اسجاده مقدم ناکرین اولان سلطان ابن
 سلطان اسلام کرای خان ابن سلامت کرای خان ابن دولت کرای خان لا زاک
 سماء دوله بکواکب المظنه و الجلال مزینة و آثار اہتہ علی صفحات الکائنات
 مبینة بالدولة والکمال نظر مرحمت کتر لریله بو عبد خاکستری پسر استراحتہ
 در شورب زمان فراغتمده اول صاحب قران زمانک ابتداء جلوس دول
 مانوسلردن هر ماه و سال ماعتاب دولت و اجلال لری تصاعد و کمال اوزره
 اولوب بالجمله درج جهان جلالک جوهر فردی و برج آسمان سعادتک اخر
 سمدی اولدقلری کون کبی روشن و نام شریف لری ایله صحیفه شهنامه چنکیز یان مضمون
 اولمق بایندہ وزیر ارسطو نظیر آصف سریر صائب التدبیر مشیر شہر افکن ممالک
 کشا و کشور کیر لری ازلان | سفر غازی اغا دام بالمجد و الملا حضرتلردن 2v
 بو حقیر پر تقصیرہ خطاباً اشارت با بشارت لری صادر و وارد اولمغین هر چند
 بو حقیر مستمندک ضعف قوتی هر جہتدن کمال قوتندہ و قلت قدرتی وجومله
 نہایت و کترتمده اولوب اطوار ناعتجار روزگار کج رفتارک اوبشت و آزاری
 درون جان و مغز استخوانہ کار ایدوب نہ تقریرہ اصطبار و نہ تحریرہ اقتدار
 قالمشیدی اما قلب مرده و قالب انسرده یه اول جناب جبریل دم و حضرت
 خضر قدمک فرمان عالیشانندن روح تازه و روح بی اندازہ حاصل و واصل
 اولوب طوطی زبان قفس تنک دهانده برک خزان کبی پر مرده اولمشیکن مرده
 نسیم الطاف عمیمہ لرندن غنچه نورسیدہ صفت مقنوح و خندان اولوب بلبل
 شوریدہ مثال فی الحال آغاز داستان ایلدی

امتثالاً لامرہ العالی اول امرہ اشتغال اولدوقدہ بو جریدہ جدیدہ و بو فریدہ
 مفیدہ برآی تیسر حفظ و تقریر مرقوم رقم کلک تحریر اولدوقدہ نہ مطول مثل
 و نہ مجمل عمل اولوب تطویل و اطناپدن اجتناب اولدیکہ سخندہ ایجاز مقولہ
 اعجاز دادر خیر الکلام ما قل و دل امید اقر عید اولدکرہ مستحسن 3r
 طباع | و مقبول اسماع اول

بِحَقِّكَ الْأَعْلَى إِنَّا الْآنَ أَذْكَرُ الْمَقْصُودِ بِالنَّبِيِّ الْمُحَمَّدِ الْمُحَمَّدِيِّ اللَّهُمَّ
مَنْ لِي وَ سَلَامٌ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ أَجْعَلُهُ هَادِيًا لَنَا يَكْتُمُ إِلَيْهِ وَ جَنَابِهِ

واصل شدن حضرت صاحبفران بمحروسة كفه
و جلوس کردن تخت چنگیزی در باغچهسرای المعصية
حیت عن البلیة

سنه اربع و خمسين و الف ماه جمادى الاولى سنك غره سنده آفتاب عالمتاب
دولت قاهره و ماه جهان افروز سلطنت باهره لری ولایت قریمك محروسة منصوره سی
اولان عمیة كفه اوزرنده مطلع فر و دولت شهنشاهی و مشرق فتح و نصرت
نامتناهی دن طالع و لامع اولوب رایات ظفر آیات خسروانی دار السلطنة الملیه
باغچهسرای بهشت آرای صوبه کنیده قلوب اوچنجی کونی عاكر تاتلو مبارقتاره
امراء شیردن قوتلو شاه میرزا نام بر دلبر جهانگیری سرعكر و سردارلق خلعتبله
سرافراز ایدوب ولایت مسقو اوزرینه آقین فرمان اولندقدن صكره بشنجی کونی
دولت و اقبال و سعادت و اجلالله تخت عالی بخت چنگیزخانی اوزره جلوس
همایونلری واقع اولوب اطراف ممالکک سیت و صدای قهرمانیلری ایرشمکه روی
احباب سردر | نام ایله روشن و تابناک و اندام اعدای لئام خوف و خشیتندن
لرزه ناک اولمشدر

حقا که اول کون روز عید سعید ایدی و جمعیت کبار و صغار ایله چون زور
عشر محل وعد و عید ایدی کافه عباد خلوص اعتیاد اول کون تجدید بیعت
اینبوب امراء عظام نوازش و احترام و عامه انام اول کون نائل مرام اولمشدر

تعمین کردن حضرت صاحبقران مسند قاتلای

بمحضرت فریم کرای سلطان دام علوه الثان

رقم زده رقم زد جو پر سنه عدل و داد
که بر حرفش انکشت نتوان نهاد

بحمد الله تعالى ایام سلطنت همايونلری و هنگام خلافت عدالت مقرونلرندن
بساط ممدت بیط زمینه ميسوط و مهام عامه انام بواسطه مرحمت مضبوط
اولمشدر بالجملة مالك قريم و چراکه و نشای عدل و ضبطيله آسوده حال
اولوب زمان دولترنده اهل ایمان شوکت حیدری و قوت غضفری بوئمشدردر
بیت

عدليه جهاننگير و عطا يه جوان بخش
تنبه روان کبر و امان ايه روان بخش

ينه اولك روز فرورده آيين چنکيزخانی اوزره برادر جان برابراری اولان قره
باصره سلطنت و غره ناصیه سعادت قطب فلك بختباری مرکز دائره جهانداري
46 | طراز کسوت سلطنت و فرمانروائی نكين خاتم عظمت و کشور کشائی ملاذ البرايا معاذ
کافه رعایا ناصر الاسلام عون المسلمين ظهير الملك و الملّة و الدين قريم کرای
سلطان عالیشان معالی نشان ابن سلامت کرای خان ابن دولت کرای خان دام في
حفظ ربنا المستعان حضرتلری قاتلای مسندینه تعمین بیورب خلعت فاخره شاهانه
و مسند بادپای خسروانه ایله دار النمر سلطنتلری اولان آسجد رایله کمال
تنظیم و اکرام و فرط توقیر و احترام ایله یوللانوب مسافه قریبه اولمقله ایکنجی
کونی دولتله جانشین مسند سلطانی و چارباش نشین اورنک فرمانرانی اولدیلر
بمده چراکه سفرندن برادرزاده لری اولان شاهزاده جوان بخت در یکنای
سدف سلطنت میدان شجاعتک سام سواری و روز هیجاده زمانک رسم و اسفندیاری
غازی کرای سلطان ابن مبارک کرای سلطان ابن سلامت کرای خان حضرتلری
سرور نام و حبور ما لا کلام ایله هوب یشوب شرف دامبوس اجلا للریله
47 مسند اولدقلرنده مراسم جلیله چنکيزخانی اوزره نورالدینک | مسندی شهزاده
منار الیه ارزانی بیوریلوب خلعت بهجت افزای و اسب بادیه بیمای بزه التفات

و نوازشر قیلنوب دار السعاده لری اولان خاصی سراینده سر بر سلطنتده حشمت
 نشین و نورالتینک مستندده شوکت مکین اولدیله
 و سایر ارکان دولت و وکلای سلطنت هر بری برلو برلرنده قرار و هر منصب
 و خدمته بر نامدار نامزد اولوب اولکه سزاوار عرض دولت و ساطنتدر کما
 می رعایت و تکمیل اولنوب قدیم الایامدن آیین چنکیزی اوزره درت قراچی
 تعمیر اولنور ارکان اربعه که هر بری بر لوای اماراتی متصرف امراء کرامدرلر
 اولا میر لواء شیرین و تاپیا میر لواء مانکت و آالتا میر لواء سجویت و رابعا
 میر لواء آرغین بولار^۳ جمله بر وجه اوجاقلق امارتدر اولوب عزل و نصبدن
 میرا هر سلسله نك کباری قید حیات ایله ضبط ایده کلمش بکلر اولمقله هر بری
 اول کون خلتملر کیوب و قانون اوزره آنارین تارنوب برلو برنده ابقا اولتملردر
 و بونلاردن ماعدا اوجاقلق امارات بی نهاییه اولمفین هر بری | رسم قدیم 5r
 ارزره ابقا و بعضی سرحدلره برار و کارگذار و نامدار بکلر ارسال اولنوب اعطی
 آقوسن یارییه مقتضای و اولوا الامانات الی اهلها مضمونی اجرا اولندوغی
 تفصیله محتاج اولمیوب تطویل و اطنابدن اجتناب و بوسریبه ایله کتفا اولندی

عزیمت کردن حضرت صاحبقران بسفر ظفر پناه به بت تالان ولایت چراکه

خلاصه کلام حضرت پادشاه ظفر پناه فلک قدر انجم سیاه تخت عالی بختلرنده
 شادکام اولوب بر وفق مرام عیش و نوش کامرانیده محصل الآمال و الامالی
 اولوب اولکه مراسم جلیله سلطنت و فرمان رانیدر کما ینبغی اجرا و امور
 مملکت و احکام شرعیبه کما هو حقّه تکمیل و استحكامده ایکن سراغاز داستان
 دستان اولان سرینه دن اخبار ساوه نصرت و فتح کلوب یتشوب اهالی مملکت فریم
 خیل زمان ایدیکه غنیمت یوزین کورمیوب ابتداء دولتلرنده اغور همایونلری
 کشاده اولدوغی نمایان اولمفین خلق عالم شادمان و روی عسکری خندان اولدی

حقا که بر مرثیه مسوقه اسیری چشمشدر حس غنایمن | فرضا عشری
آندوغی تقدیرجه یک رأس اسیر خفق نامنه آلتوب اکثری خلقه احسان
اولندی و بالجمله عا کر صورت مائر تانار مبارقتار سالمین و غنمین کلوب
بو قدر قرحات جلیله و یوز آققلری اولوب مقابله و مقاتله اعداء دین یوزنده
بر فردک رغای دخی کورتمشدر

الحمد لله تعالی ابتداء جلوس همایونلری اتناستنده خلق اوزرتدن مطالبی
دفع و مناهیر روزگاردن بر ظالمی رفع ایله خلق عالمی سرور بیوردقلرینک
نمره سیدر که نیجه معیت عا کر تانارک قلیجلیری کسه دن قالمشکن ابتداء
غزالرنده همت مهابتالری ایله قلیجلیری ککین و اغور همایونلری کشاده اولوب
روز بروز ماه بماه سال بسال ترقی و کمال اوزره آثار جلادت و هر طرفدن
دخی فتح و صورت هویدر اولدی

بو اتناهه هنگام شتا ا بریشوب چرا که دیارینه سفر همایونلری اقتضا ایتکله
سنه مزبوره کتون اولنک ابتدا کونی سعادت و اجلال و دولت و اقبال ایله
بالذات سعادتلو خان عالیسان اسکندر نشان حضرتلری آیات فتح آیات خسروانیرین
63 صوب چراکس و کوهستانه کشیده قیلوب دار | السلطنة الملیه لرندن توجه و
عزیمتلیرنک یدنجی کوفه شدت شتا و حدت سرما اولمغین یوللرده اولان اناه
منجمد اولوب بر مرثیه ایشلری آسان کلمشدر که قابل تعبیر و ممکن تحریر
دکلدر قلعه کرش ایله نمان مایینی بحر سیاهک اون طقوز میل بغازی اولوب
سایر زمانده بی نهاییه سفینه لر اولنوب عا کر اسلام یکریمی کونه دک عبور و سرور
ایده مزلردی بامر الله تعالی اغور همایون صاحبقرانی ده اول دریای عمیق
مانند شک عقیق انصر و سخت اولوب گویا که بحر اوزره آهن یولاددن
بر جسر عظیم اوزرتدن سرور ایتدیله حاصل کلام بر آیلق مسافهی بر هفته ده
طع [ایدوب] سد راه اولان اناه عقلم و بحر بی کران یخ بسته اولنله
جون بر بیابان اطراف و اکثافی کشاده اولمغین مال | ا منال و اطفال و عیال
تراکه بر خلال طفیل و رجال توانا مجال اولوب بیحد جواری چون حواری
لا یلند و بی قیاس دلندان همچون غلمان آلتوب اون ایکی کون ایچنده غنایم
ناقایدن بی نهاییه دستختر یا نیزه اختزلر و ماهر و غلمان و خوب رویان

آستان دولت آشیان سلاطین آل عثمانه هدا یا و بیکنش | ایچون جمع و تحصیل 6۷
اولنوب باغچهسرای بهشت آرایه وصول بولدی

و امراء چراکسهدن حاکمچوموق نام بر نامدارینک آستان چنکیزیانه
نوعاً مخالفت و بازکشتی سبق ایتمله نیجه دفعه قصد انتقام ایدلر فرست
بولمانلردی اول ائنده آتش قهر قهرمانیلردن سوزان اولوب روز حیاتی شام
و مدت عمری تمام اولدی بعده سایر امراء چراکسیه خوف و خشیت
مستولی اولمندر که تا زمان استیلای تیمور خابیدن بری کیسهیه سر فرو
ایتمین چراکه سکلری و دامان کوه البرزی نخسن ایدن طوایف و ملل
مختلفه تک جیمماً بکاری تا باب الحدید که دمر قیو دیمکه معروف دوتند مشهور
و بحر سیاهله بحر قزقمک بیننده سد عظیمدر بالکلیه طاغستان خلقی قبضه
مشخره کبروب عنبه علیّه دولتمدار خاقانییه باش اوروب عرض عبودیت و
اطاعت ایدوب و هر بری حسب المقدور بیشکشر چکوب بی حدّ و بی قیاس
ابکار و عرایس عرض ایندیلمر

• بالجمله کینه کوشمال و کینه استماللر و بریلوب اول قیش دیار چراکسده

فتلانوب اول بهار خجسته | آتارده عودت و بی حدّ و بیشمار جواری بری 7۲
منظر و ماه مشتری اسرلر ایله سالم و غنم دار السلطنه السیهاری اولان
باغچهسرایه نزول بیوردیلر

بیت

سپاه خسرو صاحبقران بنده نواز
بهر کجا که رود با غنیت آید باز

بو دفعه حضرت پادشاه دشمن سوز و بندن نواز آبا و اجداد عظاملمری
زمانندن پادشاه ربع مکنون قاهر الملوک قهرمان القرون سلطان العرب و المعجم
و الروم اولان سلاطین زمان و خلفای آل عثمانک آستان ساداتلرینه عرض
خلوس و متابعت اوزره اولیکلمکین زمان دولترنده ولی التعملمری حضرت
پادشاه جم جاه فلك دستکاه سعادت پناه

بیت

ظل یزدان داور دوران ابراهیم شان
خسرو ایران و توران مالک ملک جهان

خَلَدَ اللَّهُ تَعَالَى مَلِكُهُ وَ دَوْلَتُهُ إِلَى اِنْتِهَاءِ الدُّورَانِ حَضْرَتِ لَرِيْنِكْ رِكَابِ مَهْمِيُونِ
 سَمَادَتِ مَقْرُونِ لَرِيْنِهْ هِدَايَا اِيچُونِ كَزِيْدِهْ وَ مَمْتَحَبِ جَوَارِي چُونِ حَوَارِي وَ دَخْرِ
 نِيكْ اَخْتِرَانِ وَ وِلْدَانِ شَكْلِ غَلْمَانْدِنِ يُوْزْ اَلِي رَاسِ نَفَرِ اَسْبِرِ حَوْرَا نَظِيْرِ اِحْصَارِ اِيْدُوْبِ
 بِالْفِعْلِ خَزَانَهْ عَامِرَهْ لَرِيْنِكْ مَقْتَحَادَارِي اَوْلَانِ سَبْحَانِ غَازِي اَغَا نَامِ قَوْلْ لَرِيْلَهْ اَرْسَالِ
 بِيُوْرْدِيْلَرِ

ارسال کردن | حضرت صاحبقران هدایای لا یمد
 بیادشاه روم خلد الله سلطنته

77

سعادتی پادشاه روی زمین حضرتلری دخی انواع نوازش و احترام ایله
 حسن قبوله وصول بولوب درگاه عالی قیوسی باشیلردن بر مقرب قوللرینی قرادن
 نامه همایونله بر قبضه مرصع شمشیر عدو تدمیر صاحبقرانی و ایکی ثوب ستور
 قابلی خلعت مورث البهجة خسروانی و سایر هدایای بیکران و احسان بی پایان
 ایله ارسال بیورب شرف وصوله قرین اولدقلرند. انلاره اولان عطیه و احسانک
 توصیفی مستغنی عن البیاندر

مصراع

شهر لک لفظک بهانه کرک

بُو اَثْنَادِهْ غَرِيْبِ وَ عَجِيْبِ وَاَقْمَانْدِنِ حِكْمَتِ خُدَايِ مَتَعَالِ مَقْدَمَا مَسْقُو دِيَارِيْنِهْ
 اَرْسَالِ بِيُوْرِيْلَانِ سَرِيْدِهْ اَمْرَاهِ دِيَارِ قَرِيْمَلَهْ قِيُوْ قَوْلْ لَرِي نَمِيْرِ اَوْلْتُوْرِ سِيَاهِ طَلِيْفَهْ [سِي]
 مِيَانْدِهْ نَوْعًا اِخْتِلَافِ وَاَقْعِ اَوْلْمَتْلَهْ اِثْنَاءِ زَاعِدِهْ خَطَا اَيْلَهْ شَاهِ قَوْلِي نَامِ بَرِ بَلْغُو
 قَوْلْ لَرِي قَبِيْلِ بُولْتَمِشِيْدِي^{8r} اَوْلِ سَبِيْدِنِ طَلِيْفَهْ سِيَاهِ اَيْلَهْ اَمْرَاهِ مِيَانْدِهْ شُكْرًا بِ
 اَوْلُوْبِ مَرْكَسِ جِيْلْتِنْدِهْ مَرْكُوْزِ اَوْلَانِ كِيْنَهْ بِي اِظْهَارِ اَيْدِهْ مَزَايِيْدِي خَفِيَّةً سُلْطَهْ
 فَتْنَهْ بِي بَعْضِ اِشْخَاصِ | قَلِيْلِ الْاِدْرَاكِ تَحْرِيْكِهْ بَاعْتِ اَوْلُوْبِ الْحَالَهْ هَذَهْ سَبَبِ
 نِظَامِ عَالَمِ اَوْلَانِ اَصْفِ صَفِ آرَايِ وَ نِظَامِ الْمَلِكِ مَمْدَتِ بِيْرَايِ وَ زَبْرِ اَرْسَطُو
 نَظِيْرِ خَاقَانِي سَفَرِ غَازِي اَغَا حَضْرَتِ لَرِيْنِي غَمَزِ وَ بَهْتَانْلَهْ مَهْجُوْرِ نَظَرِ خَسْرَوَانِي
 اَيْلِدِيْلَرِ اَنْلَارِ دَخِي قَضَايَهْ رِضَا دِيُوْبِ فِي الْحَقِيْقَهْ قَلْبِ صَافِ مَوْشَكَفْلَرِي بِيْنَهْ

عَبَّةٌ عَلَيْهِ سَاحِبِقِرَانِ زَمَانٍ وَ زَمِينِدَه وَ كَنْدِرَلِرِي وَ اَرْوَبِ زِيْرِ لَوَاءِ شِيْرِبِنْدَه
يَجِبُهْ اَيَّامِ كَوْشَهٗ عَزَلْتَدَهٗ مَقَامِ اَيْتَدِيْلِرِ

تَسِيْجَهٗ اَمَّارِ مَدَقِ وَ اِخْلَاصِ وَ تَوَكَّلَلِرِي دِفْعَانَلَهٗ مَتَاعَدَهٗ اَوْلُوبِ عَاقِبَهٗ اَلْاَمْرِ
حَدِيْثِ شَرِيْفِ مَنْ حَقَّرَ يَنْتَرًا يَلْاَجِبُهٗ وَ قَعَّ اَيُّهُ مُتَكَبِّرًا مَضْمُونِ مَنِيْنِي كَوْرَلَهٗ
كِرْكَدِرِ وَ بُو كَلَامِ حَكْمَتِ نِظَامِي مَوْلَانَا فَضُوْلِي بَهْدَادِي كُوِيَا كِهٖ شَانِ شَرِيْفَلِرِنْدَهٗ
سَوِيْلَمَنْلِرِ

بیت

سعادت از دل قابل زوال اولناز
گشتر اوسته هم درسه پایمال اولناز

بُو اَتْنَادَهٗ دَخِي مَر تَهٗ قَدْرِ قُوْتِ وَ مَرْدَانِكِي ظَهْوَرِهٗ هُوْرَسَهٗ يِنَهٗ طَرْفِ
نَاشِرِ الشَّرْفَلِرِنْدَنِ جَلْوَهٗ اَيْدِرْدِي

اَوَّلًا هُنْكَامِ شَتَا وَ شَدَّتْ سَرْمَادَهٗ اَمْرَاءِ نَاتَارِ مَبَا رِفْتَارِ اَيْلَهٗ عَسَاكِرِ ظَفْرِ مَآثِرِ
اِسْلَامِ مَسْقُوْ وَ لَآيْتَهٗ سَفَرِ اِقْتِصَاصِنْدَهٗ عَسْكَرِ اِسْلَامَهٗ سَرْعَسْكَرِ | وَ سَرْدَارِ دَرْدِمَانِ 8v
عَلَّدِ الْاِرْكَانِ چَنَكِيْزِيَانْدَنِ بَرِ سُلْطَانِ عَالِيْشَانِ مَعَالِيْ نِشَانِ اَوْلَمَازِيْهٗ اَمْرَاءِ عِظَامِ
بَرِ بَرِيْنَهٗ تَسْلِيْمِ اُمُوْرِ اَيْدِرْبِ عَسْكَرِ اِسْلَامِكِ سَبِيْطِ وَ رِبْطِي وَ سَرْدَارِ [د]
سَرَلْكَرْكَكِ طَرِيْقِي كَمَا هِيْ اِجْرَايَهٗ كَمَهٗ قَدْرَتِ وَ قُوْتِ بُوْلَهٗ مَزْ لَا يَدِ بِيْزَهٗ بَرِ
سُلْطَانِ ذِي شَانِ كِرْكَ دِيُوْ مَشِيْرِ مَشَارِ اَيْلَهٗ حَضْرَتَلِرِي اَيْلَهٗ مَرْدِ مِيْدَانِ وَ غَا
طُوْغَا، سَكْكَ بَهْرِ حَالِ مَنَآوَرَهٗ وَ تَدْبِيْرَلِرِي مَوْجَهٗ وَ مَوْافِقِ دُوشُوبِ بُو طَرْفِدَنِ
دَخِي حَضْرَتِ سَاحِبِقِرَانِ زَمِيْنِ وَ زَمَانِ اِسْلَامِ كِرَايِ خَانِ دَامِ فِي حِفْظِ الْمَسْتَمَانِ
حَضْرَتَلِرِي عَسَاكِرِ نَعْرَتِ مَآثِرَلِرِيْنَهٗ بَرَادِرْزَادَهٗ لِرِي شَاهَزَادَهٗ مَوْيِ اَيْلَهٗ نُوْرِ الْقَدِيْنِ
سُلْطَانِ يَمِيْنِي شَجِيْعِ دُوْرَانِ وَ رَشْمِ زَمَانِ حَضْرَتِ غَازِيْكَرَايِ سُلْطَانِي سَرْدَارِ وَ
سَرْعَسْكَرْكَكِ خَلْمِيْلَهٗ سَرَاْفِرَازِ بِيُوْرْدِيْلِرِ

بُو غَزَا، اَكْبَرِي وَ قَوْعِي اَوْزَرَهٗ تَفْصِيْلِ بَعَثِ تَطْوِيْلِ اَوْلُوْرِ خَلَامَهٗ كَلَامِ
شَهَزَادَهٗ جَوَانِ بَحْتِ كَمَالِ شَدَّتْ شَتَادَهٗ عَسَاكِرِي شِمَارِ اَيْلَهٗ مَسْقُوْ وَ لَآيْتَهٗ كِهٖ بَرِ
دُوْرِ وَ دِرَازِ چَلِ وَ يِيَابَانِ سَحْرَاءِ هِيْمَهَاتِ دِيْدِ طَرِي سَحْرَايِ فِي پِيَاْنِي قَطْعِ اَيْتَمَكَلَهٗ
اَبْرِيْلُوْرِ مَسَافَهٗ، بَمِيْدَهٗ اَوْلُوبِ اَلِي يُوْمُنَا هَذَا اَيَّامِ شَتَادَهٗ بَرِ عَسْكَرِ اَوْلِ دِيَاْرَهٗ
سَفَرِ اَيْفَكِ وَاقِعِ اَوْلُنَا مَنِيْدِي اَغُوْرِ هَمِيُوْنِ سَاحِبِقِرَانِيْدَهٗ يُوْلُوْرْدَهٗ اَوْلَانِ اِنْعَا.

9۶ عظام | یخ بست اولوب سهولته مرحله مرحله قرق آلی کون ایچنده مسوق قرالی اولان بد فعالک بلاد کفرآبادینی ییاقوب باقوب و بیجه قلاع عکم بنیادینی برابر تراب و خراب بیاب و اطراف و اکنافی نهب و غارت و بر مرتبه خسارت ایلدیلر که بر نارنجده بویله ال و آباق طومرز زمانده مسوق کفره سی بو دستردی کورمش دکللردر و الی آلآن بو دکلو یوزآقلقری و قنوحات جلیله و غنایم بی شماری نه که ایشدوب و نه مشاهده ایلمشدر

بجمده سبحانه و تعالی عسکر اسلامک قلیجی ککین و اغور همبولری کشاده اولوب هر یرده که مسوق قرالی اولان کافر بد فعالک طابور منقوری مقابل اولدقده هیبت دلوران و صولت غازیان اسلامییه تاب و توان کتورمیوب آز زمانک ایچنده مغلوب و منهزم و معذول و منکوب اولدیلر کفار خاکار پالی سمند غازیان باد رفتارده پایمال اولوب سربریده و پا شکسته کشته لردن پشته لر بی نهاییه ایدی و بالجلله اول سفر نصرت ائرده طعمه شمیر اسلام اولان کفار لیامک حسابی آنجق مولا ییلور

حد و حصردن بیرون جواری و غلمان و غنایم بیحساب اخراج ایدوب 9۷ | میمنه و میسرده واقع اولان بلاد کفار بد آبادی تخریب و احراق ایدرک قدیم الایامدن مسوق قرالک آستان هما آشیان حضرت صاحبقران زمین و زمانه جزیه طریقی اوزره و یردیکو خزینهنسن بی قصور هر سنه و برمک شرطیله قرال زشت اعماله امان و عهد قدیم اوزره بیحساب و بلا کتاب ستور و زرداوه و قاقم و سنجاب کورکلرینی و قرق ییک التون حسابنده نقد رایج الوقتی و بالجلله بوزیک التون خزینهنی بالتمام در دولتمدار حضرت صاحبقران زمانه و سلاطین شجاعت آیین چنکیزیانک هر برلرینه "علی حده" خزینهلر اسراء عظامه و ارباب مناصبه و سایر اشراق و اعیان میمالک قریمک جمعینه ویرکو و هدایاسی^۶ سال سال^۷ کوز فئانده بنتدرمک اوزره عهد و میثاق و قراردن مکره قرال بد فعالک عظیم ایلچیلری آلتوب عساکر نصرت مائز اسلام سالین و غانمین غودت ایتدیلر

بعد العودة حکمت خدا ایله صحراء هیهات دیدگری دشت بی پائنده بر
 مرتبه برف نازل اولوب عسکر اسلام بو دکلو غنایم ایله آتلرینه قار سوکدورب
 مروره قدرت اولمدوغندن عاجز و درمانده ایکن مشار الیه اولان سفر غازی اغا
 40r | حضرتلری و طوغای بك نام دادو* مردان روز وغا عسکر اوکنه اغلق
 خدمتن ادا ایدوب سمند باد پالرینی آدم بویندن زیاده برف عظیمه اوروب
 چون شیر زبان و ییل دمان قار سوکدوروب چار آچدروب جمیع عساکر
 اسلام اول ایکی مرد مردانهك ایزلرینه دیرلمکله سلامته چقدیلر
 الحمد لله تعالی عنایت هادی همطریق اولوب عسکر اسلامك خلاصنه باعث
 و بادی اولدقلری دکلرده داستان اولمشدر

بیت

گویا که عسکر اولدی بر بدهایه تبیح
 اول ایکی مرد میدان دوشدی ایکی امام

بعون الله تعالی نتیجه کون حسیه نه آلام و عسرت شدایده تحمل و جناب
 حقّه نوکل ایدوب باتس و جان ایله اسلام عسکرینک خدمتی لایق دین و دولت
 ایکا یشی رعایت و حمایت ایله ادا ایندیالر اول عمللرده اگرچه بر منصب
 و خدمتده دککله ایدی و قوت و سعتلری دخی چندان شکسته و بسته و حال
 مهجوریتلرنده جمیع خدمات لازمه و عرض و ناموس دولت و روی محاربهده
 و مفاصلده متانت و تدبیر اول ایکی دلیر و جهانگیرده استحکام بولمشدر

عودت کردن نوالدین سلطان از سفر مقو

10v

| بیت³

جیرافه را که ایزد بر فرورد
 هر آنکو بف کند ریشش سوزد

نشر

نتیجه کلام شهزاده جوان بخت انجم غلام نورالدین سلطان حضرتلری فتوحات

جلیله و غنایم بی شمار ایله کلوب عبه عبه حضرت صاحبقران زمانه انواعندن
یشکنش و هدایا اعطادن مکره نیجه خدمات مبروره عرض ایدوب منظور نظر
خسروابیری اولدی

بوندن مکره بر مدت عیش و نوش و کامرانی ده اولدقلرنده

استمداد کردن میر لواء سرحه ازاق مصطفی بك

ناگاه سرحه ازاق عافطی اولان مصطفی بك^۱ نام دلیر و سائب تدبیر طرفندن
فریاد کنان آدم کلوب ازاق قلمسی اوزرینه دشمن دینک قصد و کزند المیاذ
بانه تعالی استیلاسی اخبار اینکله حضرت پادشاه دشمن سوز و درست نواز
عساکر ظفر^۲ مائثرلرینه بز وجه استمجال امداد و معاوتلرینه ارسال ایچون
بیورب و اول عسکر نصرت رهبره شهزاده مومی الیه نورالدین سلطان حضرتلرینی
تمیین و سرعسکر بیوردیلر

توجه نمودن سلطان بسرحه ازاق

اول وقت^۳ مبارک اثر که اول بهار خجسته آثار ایدی شهزاده جوان نخت
۱۱۳ | او فلک نخت سپهر قدر و خورشید مقام عساکر اسلام ثریا نظامله قطع منازل و
شد سرحل ایدرک

بیت
چون بد صبا نوبهاری
سیر آیندی کجیدی هر دباری

شاه چمنزار بهار شهزاده ماه طلعه رشک هزار ایدوب حاصل کلام بر
وجه استمجال قلمه ازاق امدادینه بتدبیر

قلمه مزبورده سرحه ممالک اسلامیه ده بر حصن حصین و باروی متین اولوب
گاه آنتوب و گاه ویرلمکله تا زمان سلطان محمود غزنویدن بز اوزرنده واقع
اولان حروب و فتن و جنک و معن جمیع عالمیانه باهر و روشن

اولسندر بالجمله نرانی خون اعدا ايله سرشته اولش بر قلمه متين بی فریاد اولمغه ساکتان و مستحفظان همیشه داد داد ايله استدادده ایکن شهزاده جوان بخت چون رستم و قهرمان خدمتنده موجود اولان امرآء عظامدن میر لواء شیرین و میر لواء ارغین و مشار ایه طوغای بك کبی بیجه مردان بهادران و دلادران زمان ايله قلمه مزبوریه محاصرهیه کلان بیحد و بی قیاس طوب انداز و آتشیاز طایور منفورك اوزرینه الله الله الله الله دیو حمید | و ایتدیس 11۷ و تکبیر و بر اوغوردن حمله شمشیر ایدوب هر بری چون شیر زیان متوکلا علی المستمان اطرافه آتش فشان اولان اژدر اغزینه کندولرین الما ایتدیلر . و احدی الحسین یا غزا و یا شهادت امیدیه مینه و میسه و قلب و جناحدن کلپانک محمدی برله قلب اعدای بد رایه سیف قاطع و برق ساطع اوردیلر بیونه تبارک و تعالی آلایسلام یتلوه و لا یتلی حیت شریفک آقاری هویدا اولوب طرفه المینده کفار خاکسار بد تباردن اثر قالمیوب سحرای ازاق کشتهلر ايله ما لا مال اولدوغندن ماعدا بقیه السیوف اولان مترکینک کیمی اسیر و کبی بیك یلا ايله کندوی نهر تنه آنوب بحریلر کبی اطراف آزافده اولان یتیمان بناقلری بناق ایدنیکله قی آز قزاق فرار ایدوب خلاص اولسندر حیما طوب و تفک و آلات جنگ و بارینکاهی ازاق ارنلرینه قلوب اینواع درلو غنایم و یوز آققلری ايله شهزاده منصور آلاوا بر کون ازاق قلمه سنده عیش و عشرته مشغول اولوب محافظ ازاق اولان مصطفی بك دخی کمال تمظیم و اکرامله عرض هدا یا و یشکتلر و حضرت | صاحبقران زمانه دعالر و القشدر 12۲ ایدوب مراسم عبودیتی ادادن مکره شاهزاده مشار ایه حضرتلری چراکه و کوهستان طرفندن عودت ایلدی

اول قیش چراکه طایفه سته اوغرایوب جواری چون حواری و ولدان شکل غلمان جمع ایدرکن آستانه سعادت طرفندن موسی پاشا نام بر وزیر آصف نظیر سلیمان سربر قدرغزلر ايله قلمه ازاقه خزینه کتورب حکام شتا اولمغه قرادن کتسکه محتاج اولدقلرنده حضرت صاحبقران زماندن معاونت طلب ایتدیلر بناء علی هفا برادر اکرم و احمطری اولان قطب فلک بختباری و مرکز عظمت و جهاننداری یمین جناح سلطنت و ممین نظام مملکت قریم کرای سلطان

حضرتلرینی ارسال بیوردیلر الار دخی دولت و اقبال و سعادت و اجلا³
 برله پاشای مشار الیه همراه اولوب مرحله بمرحله سید و شکار وسیر دیار
 ایندرک صفای خاطر ایله وصول و تسلیم خزینه و قول ایلدیلر
 بعد ذلك حضرت سلطان عالی شان معالی نشان و ممالک نشان و حضرت
 شاهزاده جوان بخت مشرزی غلام صفای خاطر و سرور نا محصور ایله سالمین و
 غانمین کلوب | حضرت صاحبقران زمین و زمانک شرف دامنبوس اجلاکرایله 12v
 مشرف اولدقلریده هر بری [خلعت] بجهت افزای و سمند پای یاد بیمای ایله
 مراسم جليلة جنکیز خانی اوزره نوازش و احترام اولندیلر

سر افراز کردن حضرت صاحب قران سفر غازی اغا⁴

با منصب وزارت و توجیه فرمودن امور مملکت

بدفعة ثانیه

حکمت خدای متعال و مشیت قادر و لا یزال هر امر عظیمی بر وقت
 معلومه هرهون ایلمشدر أَلْأُمُورُ مَرْهُونَةٌ بِأَوْقَاتِهَا
 بوندن اقدم وزه ارسطو نظیر و سائب التذیر آصف زمان و نظام الملك و
 التوران یعنی مشیر مشار الیه اولان سفر غازی اغا حضرتلرینک نه سبیدن مهجور
 نظر خسروانی اولدقلری اجلاً بیان و عیان اولمشیدی الحاله هذه نائب
 متابلی اولان وزرا تنظیم نظام عباد عالمه قوت و قدرت بولامیوب هر برینک
 عیاری حکم اعتبارده بلندکدن سکره بجمده الله تعالی دیار قریم چون موی زنگی
 بربرینه قاریشوب ایکی سنه مقصداری بر فترات علی التوالی متعادی اولوب منازعات
 کثیره و محاسبات شدیدله ایله فنایه یوز طومشیکن عنایت پاری پاری اولوب
 مشیر مشار الیه اولان دستور مکرم نظام | العالم سفر غازی اغا حضرتلری اول 13r
 و آخر عقل و تدبیر و کیاست ایله کامل العیار اولدقلریدن غیری اول التاده

دفاعله بوته عیّتده قال اولمئین چراغ دولتی چشمه خورشید ابوردن او یاروب
منظور انظار الهی و مظهر الطاف تامتناهی اولدیله

التجا نمودن ملتیکه حطوان بدر دولتمدار حضرت

صاحبقران و یوزش فرمودن التماسی

تاریخ سنه سبع و خمین و الف ذی القعدة سنک غرّسی کوفی ایدیکه ابتداء
دولت [و] وزارتاری ظهورنده جمیع لشکریان بر بزیله مصالحه و مصالحه ایدیشوب
هر^م بری دل با غلی کدورات کینه دن صاف ایتمکه امرا و لشکریان اتفاق و
مصافات اوزره اولوب کویا که ماه نصرت و شمس دولت عافدن چقوب آفتاب
عالمتاب عزت غمام نفاقدن قورتلدی علم روشن و روی لشکریان دخی شادمان و
شن اولوب شمدیدن مکره متفقاً اعدای بد آیین دین مبین اوزره غزا و جهاده
اجتهاد اهمّ مهمات دین و دولت ایدوکی میرهن در دیو غزا قلیچن حایل وار
بند میان همت صاحبقران زمان ایتمکه تحریض و جدّ و جهد بیوردیلر

و طوغای | بک نام بر مرد صاحب هتر و روز وعاده شیر نوری لایق 137
عاقظه سرحددر دیو سرحد فرحکرمان امارتیه سرافراز و سریلند بیوردیلر
بو اتناده له ولایتک اوجاقاق بکاری و عظیم الشان کچن نامدار سکلری
اوزی سرحد مالکنک قراغی کفره سیله عداوت اوزره اولوب بالکته اوزی
قراغی رفع ایتمک بیسته عسکر چکوب کلمک تدارکنده ایکن اوزی قزاغک
سردار سرافرازی اولان شیر صاحب ناموس و شجیع ارباب نذوقسن ملتیکه نام
حطوان که جیلنده شرف اسلامه مشرف اولمق استمدادی اولوب هدایت هادی
بی زواله مظهر اولاجق مبارزدر اولا که اسلام میسر اولا سرپور ملتیکه بر
صاحب ادراک بهادر بی باک اولمئین عداوت دینته سابقه من کواکدن چقاروب
و بالجمله جناب صاحبقرانی به التجاسی امر ضروری اولدوغی تقدیرجه امداد و
معاونت رجاسیله ایلیچلری کلوب عرض عبودیت و اظهار عجز و نظلم ایلدکرنده

14r در دولتمدار چنگیز پادشاه التاجا ایدنلرک هر نه قدر عداوت سابقه و جریمه سالانه سی
 دخی اولورسه؛ دامن عفو ایله مستور بیوریلوب حصول مراغه و وصوله اهتمام
 رسم و آیین شاهان پیشین اولدوغمندن غیری بو آستان هما آشیانه مخصوص
 مرغوب و مقبول خصلت پادشاهه و عادت کریمانه اولمقله مزبور ملنکه نام
 حطوانک حالته مرحمت بیوریلوب عقبه علیه مزه یوز سوزب عرض عبودیت
 ایدنلر کافر دخی اولورسه دشمنلرینه حقیر و زبون اولمق لایق و سزا دکدر
 دیو بر وجه استمجال انراء تاتار عدو شکاردن بر نیجهلرین امدادینه ارسال و
 مشار ایله سرحد فرحکرمان^۸ محافظه سنده اولان طوغای بیکی سرعکر و سردار
 نصب و تعیین بیورب و علی المقب بالذات حضرت پادشاه سلیمان سریر اسکندر
 نظیر حضرتلری دخی سفر و غزا مهماتی کورب اول بهار خجسته آتارده جانب
 اعدایه بر نیت غزا و قصد کفکار خاکسار جهاد قلیجین قشاندیلر

کفتار اندر توجه فرمودن حضرت صاحب قرآن
 زمان بیغزاه کفکار له دوزخ قرار و هزیمت و هلاک
 شدن آن طایفه خاکسار و یغدا کردن^۹ ولایتشان
 بهادران تاتار سبا رفتار^{۱۰} و عدو شکار

14v

تاریخ سنه ثمان و خمین و الف ربیع الآخرینک اون یدنجی کئی که اثنین
 کوی ایدی من همت اسدائه الغالب علی ابن ابی طالب رضی الله عنه عربیه و بی
 الأثنین این ساقرت^{۱۱} فیه توب^{۱۲} بالنجیح و بالبراء اول روز فیروز و اسعد
 ساعات و ایمن اوقانده رایات فتح آیات خسروانی و اعلام ظفر انجام حضرت
 صاحبقرانی دار النصر و المزم سلطنتلری اولان باغچه سرای بهشت آرای یعنی
 مستقر خلافتلری اولان سرای عامر لرندن متوکل^{۱۳} علی الله و مستعینا بالله تعالی
 هر طرفدن آمین یا معین سداسله دعوالر و ثنالر و سوره فتح و نصر ایله

اخلاس شریف تلاوت اولتوب و قفرا و نضفایه نصدقات کثیره مبذول اولوب
 کمال خضوع و خشوعله جانب اعدای دین اوزرینه خلوس نیت و توجه و
 عزیمتلی اولوب حضرت صاحبقران زمین و زمان ایکی رکعت حاجت نمازی
 ادا و رجال الشیبدن استظهار و صدق و اخلاصله دعادن مکره بالذات آلات
 حرب و سلاح ایله مرتب و مزین و مسلح اولوب سمند باد | ییمالرینه چون
 15۴ سام سوار سوار [اولوب] و کمال عظمت و وقار ایله یمین و سوار و وزراء [و] وکلاء
 و علما و مسلحا ایله استوار آلیایر باغلنوب و مقرر دزیلیوب آوازه طبل و
 کوس دنیایه ولوله ویرمکاه اول روز فیروزده الماسرای نام محل قریبده
 دولت و اقبال و سعادت و اجلال ایله نزول بیوردیلر

ایکنجی کونی اول منزل مبارکده آسایش و اورتوراق ایدوب برادر کرامیلری
 فالغای سلطان یعنی قطب فلک سعادت و یمین جناح سلطنت قریم کرای سلطان
 حضرتلری بر وجه استعجال استقبال ایچون کلوب نایل شرف ملاقات اولدیلر
 و اول کون عظیم جمعیت اولوب صحبت و عیش و نوش و مشاوره لردن مکره
 علی الصباح کوس رحلت اوریلوب بوز چوقراغی نام بر جای صفا کتیزده نزول
 بیوردیلر منزل مزبورده دخی بر کون مکت اولتوب مقدمات فتح و نصرت
 بونده نمایان اولدی

بوندن اقدم شایقه لر ایله نهر اوزویه کلان اوج بیک بشبوز نفر اوزی قزاقنک
 بیئلرنده ضابط و رابطلری اولان سکان نفر له کفره سنی طعمه شمشیر ایدوب
 بانس و بوغلری اولان اوج نفر پولکونک | تمبیر اولنور بنام کافرلری قید بند
 15۷ ایله بریسین سالف الذکر اولان ملنکه نام حطوانلرینه کوتوروب ایکی نفر
 پولکونکی دخی مثنار الیه اولان مرد میدان و غا طوغا [ی] بکک آدملریله سده
 سنیه حضرت صاحبقرانی سوبنه ارسال ایلشیر یوم مزبورک ظهر وقتنده
 ایدیکه کلوب واصل اولوب اغور همایون نصرت مقرورلری نه مرتبه کشاده و هر
 جهندن مقرر اللوا اولدقلری بحمد سبحانه و تمالی ابتداء توجه همایونلرنده
 ایکنجی منزله مشاهده اولتمفین روی عسکریان خندان و حله غالمیان شادان
 اولدیلر

ارچنجی قونق که یوم جمعه و عید المؤمنین ایدی بوینق نام منزل جای نزول

اجلالری اولوب مکر اول روز قیروزده مقدمه الجیش اولان مشار ایله طوغای بیگ و سایر امراء کرام له کفره سنک ایلوو کلان طابور منفورینه مصادف اولوب اون یدی کون محاصره و عظیم محاربه و مقاتله دن صکره اون یدنجی کونی یوم جمه طابور منفور بوزیلوب کفار بدکردار بالکلیه طعمه شمشر و عساکر اسلام غنایم بی شمار ایله منصور و مقتسم اولدقلری عن قریب بیان اولسه کرکدر

16r ابتداء فتح جلیل ماه | ربیع الآخرک یکریمی برنجی یوم جمعه مذکورده واقع اولمشدر

علی الصباح که یوم السبت ایدی حضرت صاحبقران زمان و قهرمان جهان عساکر نصرت مآثر بیکران ایله منزل مزبور دن کوچوب سارو چقماق نام مرحله ده قونوب یوم الاحد سیاه بی حد ایله چزلک ناه نهر معروف قریبده بر جای صفاء زوح افزاده تزول و یوم الاثنین ممالک قریبک سرحد عظیم و دربند متینی اولان فرحکرمان نام حصن حصینک اور نصیر اولنور خندق عظیمنده سالف الذکر اولان طابور منفور بالکلیه طعمه تیغ بی دریغ غازیان و بیمال لکدکوب دلاوران اولدوغی خبر مسرت اثر صفا کسری متواتر اولوب مقدمه الجیش اولان طوغای بیگ طرفنه فرحکرمان ارلرندن بوزمان محمد نام بهادر قوللری ارسال اولندی بر کون دخی منزل سرقومده آسایش بیوریلوب طابور منفور مقهورک امدادنه کلور اوچ بیگ نفر طابور دخی بر یرده محاصره اولندوغی مقرر اولدی بمحمد سبحانه اغور همایون نصرت مقرولرنده روز بروز اخبار ساره فتح و ظفر شایع اولوب مقدمه الجیش اولان جنود مجتده اهل اسلام کترم الله تعالی غازیلره مقابل کلان کفار بد تبارک املا قراره طاقتلری قالمیوب هیبت | و صولت صاحبقرانی و صیت و صدای قهرمانیلرندن باذن الله تعالی منهزم و 16v مغلوب اولدقلری محقق [اولدی]

آیه کریمه

ذَٰلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤَيِّبُهُ مَنِ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

عتایت ربانی و هدایت سمدانی برله سرحد مزبور دن رایات فتح آیات

فرمان رانی سوب کافرستانه کشیده قیلنوب بوز بیگدن متجاوز منتخب عسکر
 سیکرو و اون ایکی بیک تفنک انداز آتشین علو برله آایلر باغلتوب مغلر
 درزلوب حضرت پادشاه اسکندر سمات و دارا دارات قلب لشکرکامده قرار
 و قانون قدیم جنکیزی اوزره صاغ قولده میر لواء شیرین و میسروده میر لواء
 مانگفت تریب معروف ایله مرتب و منتظم عسکر بی شمار برله یوم الارما که
 ماه مزبورک یگرمی التجی کونیدر کککش او یاسی نام جای ده مشاوره و جمعیته
 اسراحت و آرامدن مکره بعد الظهر کوچوب کوک: اوی نام منزله قییل عشاده
 نزول بیوردیلر

17r علی الصباح یوم الحمیس ایدی منزل مذکوردن کوچلوب مانند دریای نیل
 اولان انهار عظامدن اوزو سوی دیمکه معروف و مشهور نهر عظیم قربنده قایلر
 نام منزل محل نزول و اجلالری اولوب یوم مزبورده نهر مزبور اوزرنده اولان
 اوزی قزاغنگ یساول و حطمانلرینه احضار | ستاین ایچون آدم کوندوریلوب و
 مشار الیه طوغای بک طرفنه و اوزی قزاغنگ حطوان و سرداری اولان سالف
 الذکر منسلکه نام کافره عسکر اسلامه بیز وارنجه انکیل نام نهر اوزرنده قرار و
 توقف ایلسونلر دیو امر شریف و آدم کوندورلدی

بعده یوم الجمعة که ماه مزبورک یگرمی سکنجی کونی ایدی شاهین کرمان
 نام قلعه که مقدا سلاله چنکیرباندن شاهین کرای سلطان نام بر شاه نامدارک
 نهر عظیم مزبور اوزر سوینک معمرلندن دیوان کجیدی نام بر معبر معروف
 اوزرنده بنا ایتدی قلعه متین در اطراف قلعه مزبورده سواحل نهر اوزوده نزول
 بیوردیلوب ماه ربیع الآخرک سلخی کونی که یوم السبت ایدی نهر عظیم مذکور
 اوزر قزاغنگ وافر قایقلمی کلوب عسکر عبورینه خدمت ایتدیلر تاتار سبک
 رفتارک اکثری قزاق قایقلمینه دخی انتظار چدوب^۵ عادت قدیمه لری اوزره آت
 ایلدرمفله و بار و بنکاهی حال دیدکلمی محل که سازدن پیدا ایدرلر بر عزیز
 میشتدر اکا تمحیل ایدوب و آتلمین محل مزبورده یکوب^۶ شناورلکله فی الحلال
 چون برق خاطر کبی مرور و | عبور ایتدیلر

عساكر دريا مثال مانند بحر نيل اولان نهر عظيم مزبور دن يوم مرقومه
 بالكليه مرور و اوته جابنده بر كيجه آبايش و آرام ايدوب يوم الاحد كه
 غرة ماه جمادى الاولى ايدى منزل مزبور دن بعد الظهر كوچوب دوت بچق ساعت
 مرورندن مكره بر سحرى لاله زارده استراحت اولنوب على الصباح كه يوم
 الاتنين ايدى بشنجى ساعتده انكيل نام [نهر] معروف كناننده بر مقدار آبايش
 و بعد صلوة الظهر ينه كوچلوب اوج بچق ساعت مرورندن مكره نهر مزبور
 بوينده نزول اولدى

ماه مزبورك اوچنجى كوفى كه يوم الثلثا ايدى منزل مرقومدن كوچلوب
 آلتى ساعتدن مكره ساققانلق نام نهر معروف دوشلوب^۶ مرحله سابقهده عكرك
 اصفى مقدارينك آتلى لى الاطبا كندس ديمكه معروف نبت مشهور دن زبون
 اولمقله بر ساعت قوربوريلوب آتلى سويه اورمق خاطرسيچون ينه نهر مزبور
 اوزرنده نزول اولدى

مقدما اوزى قزاقنه امداد طريقي ايله ارساك بيوريلان عساكر اسلامه امراء
 عظام دن يعنى مقدمة الجيش اولان | مشار اليه طوغاى بيت و ساير نامداران 18r
 ممالك قريم بر ايني دفعه له كفره نك طابور منفورلرين بوزوب كفار بد كردارى
 جميعاً طعمه شمشير آتشار ايتدهرى مقدما اجمالاً بيان اولامشدر ولكن له
 قرالى اولان بد فمالك جمله وزرا و وكلاء ازكافى نامنه اولان بالو باشلو سكلرى
 و سرحد ممالكنك نامدار بكارى بو جابنده اولان سردايى باز حطمانى پوتسكه
 نام مشهور كافر منوروك اوزرنده جمعيت عظيمه ايدوب يكرى دوت بيك كزیده
 و منتخب و مكمل و مسلح آتشیاز و تفنگ انداز و سلحشور شعبه باز كفار
 بدآيين يعنى شياطين عكرى و اوج درتيوز آتلو و ايكوز بنام قلمه لرین مالكانه
 ضبط ايدوب بر وجه اوجاقلق هر بى بر عظيم اولكهميه حكم ايدوب خزينه و
 عكر صاحبلى اولان مشهور و نامدار حطوانلرى قلاتويك و جينويك و
 ادربولسكه و بلان ايكه و صافيا و قومار و پونك امثالى نيجه نامدارى دن

و مفرور خودبین یعنی شیاطین ملاعین عکری کمال عجب و غرور ایله حضرت
 صاحبقران زمانك مقدمة الجيوشى اولان عاكر اسلامى كوزلرينه ايلدرميوب
 18v دعواى غالبيت ايله مقابله و مقاتله به جرات و جسارت ايتد كلرده عاكر ظفر
 مائر ايله مقابله اسلام حضرت پادشاه خورشيد بخت انجم غلام سپاه نصرت پناه
 اسلامه منزل مذكور و مقام مسفوره دولت و سعادله كهوب يتشوب قرب مسافه
 اولدوغندن آگاه و خبردار اولدقلمنده بهر حال سبب متانت و قوت قلبلري
 اولوب بعناية خدای متعال و بقدرت قادر و قيوم و لا يزال اعداء دين و كفار
 بدآيين مقابله بننده غازيان اسلام **كَا تَهْمُ بَنِيَانُ مَرَّصُومٌ** الآية مغلر باغليوب
 ثابت قدم طورديلر

اول كون بر جنك عظيم اولمشدر

بيت

دكل مدح و توصيفى تحريرى قابل
 نه تفريرى ممكن نه تسييرى قابل

قطعه

شد از كژد سیه جهرة ابناء سپاه
 كوه بی زلزله در زلزله ز آشوب سپاه
 بکه با خاک شد آبیخته خون تاده حشر
 بجز از لاله از ان گل نه دمد هیچ گیاه

نشر

الحاصل اول روز فیروز که ماه جمادی الاولی تک اوچنجی کوئی ایدی عسکر
 شیاطین رهبر بیکیبار حمله غازیان تاتار مبارقاره تاب و طاقت کتورمیوب متهور
 19r و منهزم و مغلول قرارى فواره ؛ تبدیل ایتدیلر

بيت

مکنیدر که نیچه طرف بجر ایله غزال
 قابیلیدر که جنک ایده شیر ایله غزال

عاكر اسلامك اوگندن وصیت وصلای قهرمانی هیبتندن زهره سی چاك اولان
 كفار بی ادراك فرار ایتمكله

نه خلاص احتمال اولا
 که فرد واحد قورغه

بالاده مطور الاسامی اولان کتاردن نامدار سردار و حطوانلر بالکلبه روباه
 صفت اسپر و جمله عسکرلری طعمه شمشیر اولوب اول کون بر مرتبه خزینه
 ینماسی اولمشدرکه طایفه نازک قرا سندن عمرده پوست کوسقندی بولمان^۸ غریبلری
 ستمور و وشق کورکلرین کیدی و زر و سیمک نامنی ایندنلر شریفی آتونه التفات
 ایتیموب دانسی یوزر و بشیوزر و بیکر آتون کلور غریب نواز کوچلرلر دوشوردیلر
 سپاه عدودن بر فرد خلاص بولامدی^۹ ایکی اوج قونق برده سر بریده و با
 شکسته کشته لریله فرار ایتدکلری طریق کویا که بر قالدوریم شکلنده دوشینوب
 سُم سمنند غازیان لاشه کفار و حیقه بد کرداردن غیرری بره دکمک عمال ایدی
 فحمداً ثم حمداً ثم حمداً بو مرتبه فتوحات جلیله ی ممالک مسموره قریب
 بر تاریخده نه کورمش | و نه ایشتمشدرد.

آوردن غازیان نامداران با قید [و] بند از کفار نام آوران

مزیوران الاسامی بدرگاه دولت دستگاه خانی

خرو دین برور صاحبقران
 چون بنزاست کمر میان
 دست زد و تیغ ظفر بر کشید
 فتل تکبیر بگردون رسید

بالاده مطور و مذکور اولان سردار نامدارلری بار حطوانی بوتکه نام مفرور بی
 دینی و اکا مانند بلکه دخی زیاده عسکر و خزینه صاحبلری و ایکشر و اوچر
 یوز شهر و قلاعک مالکلری قلانویسکه و جینویسکه و اوربولسکه و بلبان ایسکه و
 صوفیا و قومسار و بولارک^{۱۰} امثالی نیجه نامدار کافرلری بی نهاییه بویار و ایسکه
 تمبیر اولنور بی^{۱۱} دینلرینی و بقیه السیف اولانلری قید [و] بند ایله در دولت
 پناه ظفر دستگاه خانی به کتوردیلر

اطلاق فرمودن از آن جینویسکه حطوان و باقیان

منزبوة الاسامی حبس کردن بقلمه یهودیان

چون علم کفر نگونار شد
سرور کفار گرفتار شد
رایت اسلام شد افراشته
شرک ز بنیاد بر انداخت

20r مثار الیه طوغای بك مسطور الاسامی | اولان کفار نامدارلرندن جینویسکه
نام حطوانی حضرت صاحبقرانندن رجا و التماس ایدوب محضا بر نام ایچون
فرق بیک التونه کسوب آزاد و اطلاق ایلدی غیرسی باسرم الحاله هذه قلمه
یهودبانده دار النصر خلافتلری اولان باغچه سرای قوبنده بر حصار محکم اساس
و مانند کوهساردر کفار خاکسارک مسطور الاسامی اولان سردار و نامدارلری
بالتکلیه محبوسلردر

زاد الله تعالى زهی قوت طالع بارک الله تعالى زهی اوغور همایون که سلاله
چنکیزبانندن بر شاهه نصیب اولمش دکلدر مکر که عصر چنکیزخانده هلاکو
خان وقعه سی دینلورسه اول زمان امر بر عکس ایدی بوکا قیاس جائز دکلدر
ابیات

قوی بخت^۳ بود و دلش هم قوی
بشیروزی دولت خسروی
کسی را بنده پای با او بچنک
اگر پیش آمدی شیرور بچنک
بهر جا رسید و بهر سو گذشت
بنشاید دادار فیروز گشت
مرادی که در خاطر آراسنی
چنان رخ نمودی که او خواستی
یقینش قوی بود و دیش درست
بجز دادگر باری از کیس بخت
بشیروی مردی و فرهنگ خویش
بکردون بر افراشت اورنگ خویش

| بتدبیر ناری که رخ می نمود
 بشیریش جز الهام دولت نبود
 هر آنجا که از لطف کردی نگاه
 بلارا نسودی. دران بوم راه
 و کس آتش فهرش افروختی
 بیک شط زان کشتوری سوختی
 بکوه از کین سایه انداختی
 جو بخ پیش خورشید بکداختی
 بخشم او سوی چرخ کردی نگاه
 شدی تیره رخسار خورشید و ماه
 دم از کین او کس بمالم نه زد
 و کر زد دگر در جهان دم نه زد
 کس از خط فرمان او سر نشافت
 که همچون قلم تیغ بر سر نیافت
 هر گنج بکشاد دست کرم
 در فتنه در بست و پای ستم
 بهر کس که روزی عطایش رسیده
 دگر نسل او روی حاجت ندیده
 مرادش ز شاهی و فرمان دهی
 ز تخت بزرگی و تاج مهی
 مرادات دین بود و تعظیم شرع
 همین اصل دین و جزین جله فرغ
 هم کوشش بهر اسلام بود
 کواست نامش هم اسلام بود

عودت فرمودن حضرت صاحبقران باقیال و فتح

ونصرت و با غنیمت و کامرانی و غارت صوب تختگاه

عزت دستگاه دار السلطنة فریم حاه الله الملك

الرحیم بحق رسول کریم

21r | القصة حضرت | صاحبقران زمان ماه جادی الاولیٰ نك اوچنجی کونی منزل
 مذکورده ایکن بو دکلو فتوحات جلیله و یوز آققلتری میسر اولوب سعادت و
 اقبال و دولت و اجلاله مرحله بمرحله کوچوب ماه مز بودک سکزنجی کونی که

یوم الاحد ایدی سیاه بی حد برله قلاع کفره دن کورسون نام قلمه ده زول
بیوردقلری عله ده فتوحات جلیله مذکوره مقرر و محقق اولدی

و ماه مزبورک اوچنجی کونی مشار الیه طوغای بیکنک اقر باسندن مفتی
زاده عبدالله چلبی نام بر دلیر نوجوان طوغای بک طرفندن قرشو کلوب وقوعی
اوزره تفصیل و مقدمه الجیش اولان عسکر ظفر ره برک بیاله سرکو نام قلمه
اوزرنده اولدقلری اخبار ایلدی و ایکنجی کونی مشار الیه طوغای بک دخی
مستقبلاً عبیه علیه خسروانی و رکاب همایون صاحبقرانی یه یوز سوروب انواع
غنايات و احسانلرینه مظهر اولوب ایکی ساعتده بیاله سرکو اوکنده آلایلر
باغلوب اوزو قزاقی حطمانی اولان سالف الذکر منسلکه نام نامدار عسکر عرض
ایدوب و عبودیت مراسم برینه کتورب مقبول همایون صاحبقرانی اولدقدن
مکره عظیم آلائی و اواراتله مذکور بیاله سرکوی کچوب بر جای مفاکسنده
زول بیوردیلر

21۷ فی الحادی | عشر من جمادی الاولی لسنة ثمان و خمین و الف * من له
المرز و الترف منزل مزبور دن اوج دوت قونق اطراف و اکنافی یضا و غارت
ایدرك طورالتق دوی نام تهرک اوزرینه مقدمه الجیوش اولان امراء عظام و
جیفا عساکر دریا مثال صاحبقرانی یعنی تانار و نغای و چرکه و اقرکمان
و روم ایلی و اوزو قزاقی بالجمله آتی یدی یوردک عساکر بیشماری نهر عظیم
مذکورک ساحه فسیحه الاکنافی بش اون قونق بره دک احاطه ایدوب بشوز کره
بیکن عسکر ما لا کلام ایدی له قرانک میمنه و میسره بلاد کفر ابادینی بر
مرتب تخریب و غارت و قراء و قلاعی احراق ایلدیلر که تفصیلی باعث
تظویل اولور

الحالة هذه ماه مزبورک اون بشنجی کونی که یوم الاحد ایدی عساکر
یعد و عدد برله اوزو قزاقی طاپورنه اجازت و یروب کندولری فشنوسکه
نام مشهور و نامدارک برزته نام حصاری قرینه زول بیوردیلر بعونه تبارک
و تعالی اول قلمه متینی معجزات محمندی برله ابتداء یوریشده فتح ایدوب
غنايم بیشار ایله مقتم اولدیلر

و هم اول کون برادرزاده لری اولان شاهزاده جوان بخت یعنی | قره باسره
 سلطنت و غره ناصیه سادات نورالدین سلطان حضرت طریقی اتابک اعظم و مشیر
 افخم تیمور اغا نام وزیر لرینک التماسیله چابول باشی یعنی سردار تعیین بیورب
 و بر قوله دخی میر لوای شیرین اولان منکل کرای بک دلیری چابول باشی نصب
 ایدوب کوندردیلمر میمنه و میره ایکی قول عکر کیدوب نیجه بلاد کفار
 احراق و بیحد اسیر چقاردیلر
 مصراع

آزاکه میانت چه حاجت بدیل*

یوم الاثنین قوصو نام آلامه قربنده زول بیوریلوب قلمه مزبوره اوزو قزاقه
 تابع اولمغله حضرت صاحبقران زمانه بی توایه ذخایر و بی حد کاور و کوسفند
 کتورب جمله عکر خلقی کتایه مقداری ذخیره^ط یتشددیلر

یوم الثلثا که ماه مزبورک اون یدیسیدر جواته^ق نام له قرالذک قلمه سی
 قربنده زول بیورلدی مقده اوزی حطمانی منلکهک بر نفر یولکونک
 لسان کفرده بیک باشی دیمکدر نغراتیله کلوب قلمه مزبوره ی ضبط ایدوب اهالی
 و سگانی طایفه یهود اولمغین جمله سن اهل و عیالی و مال و منالی ایله رکاب
 همایون خانیه پیشکش عرض ایندیار اول عجلده جیما اغایان و ارباب

22v مناصب و | قیوقوللرینه بوزیع و احسان اولندی

علی الصباح که یوم الاربعه ایدی قلمه مزبوره قربنده بر حمار استوار
 سمع همایون صاحب قرانی به النا اولندقدده طایفه سکبان یعنی تفنک انداز
 قوللرینی بر مقدار عکر ایله بالفعل خزانه عامره لرینه وکیل و متشاحدار
 اولان سبحان غازی اغا نام شجیع دلاورلرینی ارسال بیوردیلر : دون الله
 تعالی قلمه مرقومه ی فتح و اوج بیک نفر کزیده اسیر و جمله اموال و ارزاقی
 اول کونک قبل الطهرنده کتورب کلدکاری کبی بر میل قدری کولوب کزن
 غنایمدن زول و آایش ایدجک محل یوق ایدی

و بعد اليوم جانب مالك منصوره لرینه عودت تدارکی فرمان اولندی سنه
 ثمان و خمین و الف جمادی الاولی سنک اون طقوزنجی کوفی که خیس کوفی و
 شهر روحیه ده ابتداء ماه جزیران ایدی فتح و نصرت و بهجت و غنیمت برله
 بودت بیوریلوب مرحله بحرله کفار خاکارک بلاد کفر بنیادینی یاقوب بیقوب
 خراب و بیاب ایدرک ماه مزبورک یکریمی دردنجی کوفی کوک سوی نام نهر
 عظیمی خان کچیدی دیمکله معروف و مشهور معبردن عبور و بری جانیبده
 23r زول بیورلدقده مقدا چابول باشی امین اولنان میرلوا شبرین که برزنه نام
 قلمه فتحنده له دبارینک ایجروسنه یما و غارت ایجون کزیده عسکر ایله
 ارسال اولندوغی بر وجه اجمال اشارت اولتمشیدی منزل مزبورده غنایم بی
 شمار ایله سالمین و غانمین کلوب اوردوی همایون صاحبقرانی به واصل اولدیلر
 بعدد حمام چوقراغی نام منزل منزلکاهلری اولوب اندن چپارتیل نام
 موضعه زول اولندقده بار دیمکله معروف شهر عظیم و قلمه متین طرفندن بر
 ترجمان ایله بر مسلمان دوستاغی کلوب حالا دست میمنت بیبوست قهرمانی ده
 اسیر و گرفتار اولان مزبور بار ولایتک حطوانی اولان یونسکه نام کافرک
 زوجہ سی یدنده اولان یکریمی نهر مسلمان اسیرلرینی ازاد و اطلاق ایدوب
 زرجی مرتوم یونسکه به خرجک دیو سیم و زر ایله علی قوچولر و حضرت
 صاحبقران زمانه دخی انواعندن تحف و پیشکشلر کوندردیکی اخبار و اعلام
 ایتدیلر

یوم الخمیس منزل مزبورده اوتوراق و آسایش بیوریلوب ذکر اولنان قوچو
 23v و خزینه و یکریمی یدی نهر اسیرلر بعون الله تعالی آزاد اولوب وصول | بولدیلر
 و بوندن ماعدا قرق آلی سنه دن بر و کافر یدنده اسیر و گرفتار اولان مسلمانلر
 تیغ بی دریغ صاحبقرانی برکاتنده خلاص بولوب عشقا خسروانی بی نهایت ایدی
 درون دلدن دعا و تنالر اولوب بحمدہ تعالی هر دعا لری هدف اجابت قرین
 اولدوغی جای کلام دکلد

و منزل مزبورده آفکرمان و بوجاق عسکرینک خرکله و طوار و قبولرینک
 خمس غنایمی آلتوب ولایتلرینه کتبه اجازت و بریلوب ایکنجی مرحله ینه

چهار^۴ نام نهر مزبوری عبور و مرور ایدوب قریم طرفه یورتجی یعنی مبشر و مرده جی قوللری^۵ بر وجه استمجال ارسال اولندی

فی سلیح جمادی الاولی لسنة ثمان و خمسين و الف [و] غره ماه جمادی الاخری ده انقول نام نهر دن خارج یونقول نام نهر کنارنده زول و طبل اسایش اوریلوب عاكر اسلامك قانون قدیم اوزره صوغاسی یعنی بر مقتضای شرع قدیم خمس غنایمی آلتوب اکثری ینه سپاه ظفر دستگاه احسان و اعطا اولندی

— هرکس شاد و خرم غنایم بسیار ایله مفتتم صفای خاطر ایله مرحله بمرحله منزل بمنزل کلوب ماه مزبورک یدنجی کوفی | که یوم الاحد ایدی سپاه بیحد و غنایم 24r

لا یمد ایله سالف الذکر انهار عظامدن مانند دریای نیل اولان اوزر سوی کنارنده زول و شاهین کرمان نام قاعه مزبوره معبرندن عبوره مباشرت اولندی و اول

نون محافظه نالک قریمده اولان برادر اکرملری قاغلائی سلطان یعنی یمین جناح سلطنت و یمین انتظام دولت قریم^۶ کرای سلطان حضرتلرندن دخی مکتوب مودت

منحون براه آدم کلوب نالک قریمک هر وجهله معمور و آسوده لکین^۷ بلدیله مکله طبل بشارت اوریلوب انواع شادمانی برله نهر مزبوری عبور و جانب قرحکرمان

مرور بیوریلوب اور منزله یوم الاربعه زول اولندقده خوف و خشیت قهرمانیدن مسکو قرالک خزینه وایلیجیسی کلیدی تبشیر اولندی

بعده عاكر ظفر مآثر اسلامه اجازت اولوب هرکس سالم و غنایم خانمانه توجه ایدیلر و حضرت صاحبقران نالک ستان وزیر ارسطو نظیرلری اولان مشیر ساییب

التدبیرلری سفر غازی اغا حضرتلری و سایر مقرمان و محرمان سلطنت اولان عباد 24v
خاص اعتیاد | برله ماه مزبورک اون ایکنجی کوفی مستقر سریر سلطنت و دار

السادهلری باغچه سرای بهشت آرایه زول بیوردیلر اول روز فیروزده حضرت صاحبقران زمانی استقباله اهالی نالک محروسه لرینک دتا و ندالری و شاه جهانستان

حضرتلرینک بذل و عطالری قابل تخریر و تمکن تقریر دکلد

ابیات

برفتنه پیکر مه با نشار
تاناخوان و شادان بر شهریار

فراوان زر و کومر افشانند
برو مدحت آفرین خوانندند

بعد ذلك بر قاج کون عیش و عشرت و ذوق و صفایه اشتغال بیوریلوب
عموماً اهالی ممالک قریم عیش و نوشده و اعمار [و] بلدانده طونمار و انواع

شکلکار اولندی

اشعار

سعادت باقیان صاحب قران
بر آواست یز می چو باغ جنان
گذشته ز کردون بآیین و فر
سریر از نشست شه تاجور
ز هر سو امیران چرخ اقتدار
بخدمت کمر بر میان بنده وار
مهیا و آماده اسباب عیش
بجوی سعادت روان آب عیش
روان کرده ساقی سببین نثار
بزرین قهح باده خوشکوار
مغنی بساز اندر آورده ساز
! سرورش همین نغمه دانواز
که این دولت و شوکت بر کمال
میناد از آسب دوران زوال

25r

حاصل کلام شاه خورشید بخت و انجم غلام نیجه ایام عیش و نوش و
کامرانی و ذوق و سرور و شادمانی اوزره ایکن بحکمت خدای لا یزال طرف
سلطنت علیّه عثمانیه دن احمد پاشا وزیر اعظم و التفات پادشاهی ایله منتخر و
سرافراز بولنوب^۱ لکن ظاهراً اطاعت [و] وفاق باطناً خیانت و شقاق اوزره
اولمین طمع خامی و اندیشه نافرجامی سببیه امر ذریف [ایله] قیوجیلر کتخداسی
احمد اغا نامنده بر قاصد مختل المقاصدی ارسال و خان عالیشان معالی نشان
دیوانته کوب البته اول اسیر اولان کفار بکلری و نامدار سکاری^۲ ییزه و یرمک
کرکسز دیو نیجه اوضاع غریبه و کلمات بو العجیبه ایله خیلی بی ادبانه
حرکتلر و عرض و ناموس سلطنته ناسزا - فضاہتلر کوستردکده حضرت
صاحبقران دریا دل مزبور احمد اغایه خطاب ایدوب امر و فرمان

خونكار حضرتلرينكدر فاما بو تكليفك جواني رضاه لاه باش كسدورب
 غازيلك ايدن! قوللرم ورسونلر زيرا طلب اولتسان كفار بكاري آلارك
 اسرلريدنر و انلاردن اليناچق خزينه خود هر برينك خون بهالريدنر ديوبيورده
 ديوان عاليرنده موجود اولان قريم بكارينه و قراچي و اغايان قوللرينه اشارت
 عليهلري سدور بوليچق هر بري وجه معقوله مسفور احمد اغاي الزام ايدوب
 نه كللامي دراز ايدلم بويله بر امر عظيم بر علقمه فتنه ساز و روباه حيله باز
 طلييه حموله كلميه چكين مزبور اغا دخي اذعان ايدينوب استنبول جساينه
 رواه اولدي

سبحان الله العلي المتعال كور حكمت لا يزالي هنوز بو خبر آستان سعاده
 وصول بولمادين منة مسلمين و اتفاق سپاه ظفر پناه برله وزير مشار اليه احمد
 پاشاك اعمال قيجه واقفال نعيمه سي ايچون قتل اينديلر حتى قرآن شتامي سبيله
 مرحوم سلطان ابراهيم خان اسكنه الله تعالى في غرف الجنان حضرتلرينه دست قضاي
 ناكوانيدن شربت شهادت ايچورديلر في اليوم الثامن عشر من رجب الخير لسنة
 تسع و خمسين و الف برينه سكر باشنده شهزاده جوان بخت و فرزند دولت مند
 نيك | اخترلري اولان حضرت پادشاه جم جاء فلك دستكاه ظفر پناه السلطان
 ابن السلطان سلطان محمد خان ابن السلطان المقتول ابراهيم خان ابن سلطان
 احمد خان المرحوم حضرتلرينك جلوس ماميون سعادت قرينلري اتفاق درشوب
 بر معناد قديم بر قبضه مرصع شمشير عدو تدمير صاحبقراني و خلعت مورث
 البهجه خسرواني و ساير عطاياي سلطان برله طرف باهر الشرفلرندن مجددي عهد
 سالفه و تمهيد حقوق سابقه ايچون بر معتمد و كارگذار بهرام اغا نام عاقل و
 دانا اغا كلوب انواع رعائتلر و نوازش و استمائتلر اولتوب سد مرتبه خمسين
 اولتمتدر

و الحاصل مزبور سالف الذكر احمد اغا بو واقعه موخش اردن بيخه

استانبوله داخل اولدوغی کبی بیم جان ایله وسوسه شیطانیله تابود و نا پیدا اولدی علیه ما یتستحق

و [تبریک] جلوس هایون ایچون مشار الیه بهرام اغا ایله رجب افندی نام بر اختیار کارگذار قوشلوب آستانه سعادته مزبور رجب افندی به اولان رعایت | بر تاریخده اولمش و کورلمش دکلد

26v

و محرر الحروف بنده لری داخی اول اتناده نائل مرام اولمق نصیب اولدی حق تعالی صاحبقران زمانی عمر مدید و دولت جاوید ایله همیشه بر مراد ایله آمین روح الامین

نر

حضرت صاحبقران کیتی ستانک قوت طالع هایونلری نه مرتبه در قیاس اولینه که بر سال فرخنده فالده ایکی دفعه له دیارینه سفر اولوب اول بهار خجسته آماردن بالذات کندی سفرلنده اولان فتوحات جلیله و غنائم بی حد جلیله خود بیان و تحریر اولندی بو دفعه ینه اول سال فرخنده فالده کوز فصل اولدقده اعداء دین حرکت کلوب اوزی قزاقی طرفندن استمداد ایچون رکاب هایونه ایلیجیلری کلمکله عساکر نصرت مائرلرینه تنبیه و شهرلرده ندا فرمان اولندقدن سکره بو نوبت برادر جان برابرم قره باسره سلطنت و غره ناصیه سعادت قریم کرای سلطانمک یعنی قالغای ذیشانکدر دیو سردار و سرعکر تعیین بیورمقیچون غره ماه شهبانده حضرت سلطان مشار الیهی در دولتمدارلرینه دعوت بیورب بر مجلس عیش و عشرت و بر دیوان سعادت قورلدیکه وصفنده زبان ناطقه لال و حیران ایدی

27r

ایمات

یکی جشن شامانه فرمود شاه
که باغ اوم کشت آن یز مکاه
باقبال شاه سپهر احتشام
مهیاشد اسباب شادی و کام
همه مرمه دشت بر شیره کشت
بنوهی که چشم فلک خیره کشت
اول زردین فنون از شار
بر لزل لعل کون باده خوشگوار

قمر بود و بال و نبیه و عرف
 چهارا بر از نقش شادی ورق
 ز آمده ساینان با فتح
 فلك رادل از جای وقت از فرح
 ز لمن مغنی و آواز ساز
 بچرخ آمده زمره دلنواز

نر

و بالجمله کله کرک و خاطر لر نرم اولوب شمشیر و تیر و جبه و جوش
 و مغفر و توسن مثلکو اسباب جنگ دلاوری بر مرتبه بخشش و احسان اولمشدر
 که جمیعاً بکار و اغار و قیوقوللری و سلطان مشار الیه حضرتلری توابعنده بر
 کسینه نك آلات حرب و آت و رخنده قصوراری قالمیوب مراد اوزره هرکس
 کوکل بغلقدن صکره صاحبقران زمان برادر جان براری حضرت قالفای سلطانی
 مجلس خاصه چکوب ای برادر عزیز دیا فانیدر دولت دیا همان بیزه میتر اولمش
 دکلدن که بز اکا فخر ایدیوز جد بوز | بز کوارمن حضرت نوح علیه السلام 27v
 زمانندن بر اجدادمزدن نیجه پادشاهار کلدی و کتدی هر بری دنیا دولتیه
 برخوردار ایدیلسر غرض هر کس نوبتنده نیک نام تحصیل ایدوب دور
 آخره دک خیر دعا ایله یاد اولمقدر علی الخصوص اوجاغمز غزا و جهاد
 اوجاغیدر هر کسه حق تعالی بر بولدن سلوک کوسزوب بزه دخی طریق
 غزا و جهاد ایله عدل و دادی کوسزمشدر دولت دارینه نائل اولوق میتر
 ایلیه ایلمدی همت و غیرت زمانیدر وقت غنیمت ییلوب متوکلاً علی الله
 تعالی و مستعیناً بالله وار غزا ایله سنی حق تعالیه امانت ویردم دیو نیجه
 کلمات دربار و نصایح بی شمار ایله اوزرینه در و کوهرلر نثار اینتدکن مکره بر
 سمند یاد رفتاری مهتبا ایدوب عنان اختیاری ید بر جودنه تسلیم و قانون جنگیزی
 اوزره طبل و علم و قلیج و قمتان ایله کمال مرتبه تعظیم و تکریم اولتوب حضرت
 سلطان عالیشان معالی نشان دخی دامن بوس اجلاللریله مستمد اولدنده تو کلت
 علی الله - تالی دیوب سنه مزبوره شعبان المعظمک سکزنجی کوفی یوم الخمیس بر
 اسعد | ساعتده عاقر اسلام نصرت انجام ایله بنیه الغزا فی سبیل الله رایات فتح 28r
 آیات خسروانیلرین صوب کافرستانه کشیده قیلوب منزل بمنزل مرحله بمرحله علما

و ملحایه و فقرا و ضعفايه احسان و صدقات جاریه لرین مذول ایتمکه خیر
دعالری مقبول و مرغوب اولوب سهولتله طی مراحل ایدرک و هر مرحله ده فوج
فوج موج موج عساکر بی شمار اطراف نالک اسلابه دن کلوب عسکر بظرف رهبرلرینه
ملحق اولمله عئل مقصود اولان قلاع کفره دن بار دیه که مشهور قلعه متینه رسول
و زول بیوردقلرنده عسکرک حسانی مولا بیلور ایدی

اطراف و اکثافی غارت و خسارت ایدرک منزل مزبور بار قلعه سندن یدی
بیچق ساعت سرورنده مری مزویه نام قلعه یه زول بیوردی

بعده یدی ساعت بیوردیلوب بز معور مله نك قربنده آسایش و استراحتدن
سکره ابرته سی سکر ساعت دخی کیدیلوب بز قلعه مهوریه هجوم ایندظرنده
آن واحده قلعه نك در و دیوار و برج و باروسنی خاکه یکسان ایدوب
ایچنده اولان کفار دوزخ قراری قتل عام ایندیله قلعه مزبوره ی عسکر اسلام
سادتار سلطان حضرتلردن اذن شریفز اخذ ایتمکه بقیه السیوف اولان
جواری و غلمان و سایر موجود اولان اساری اطلاق و آزاد بیوردیلر
بعده درت ساعت کتدکدن سکره اوزارویکه نام قلعه یه قونلوب ابرته سی دخی
درت ساعت سرورنده بز مله یه زول اولندی

اول عمله اوزی حطماننک طابوری قریب اولمله سردار سرافرازلری اولان
منلکه نام نامدار حطمانلری اون بیک منتخب یوزباشیلریله رکاب همایونه یوز
سوره که قرشو کدیلر مزبور منلکه یه و توابعنه خلع فاخره لر کیدوب انواع
نوازش و استعانتلر ویزیلوب له طابورینک همان صیت و صدای سلطانیدن لرزان
ارباب من عند الله تعالی منهزم و پریشان اولدقلری احوالی مکالمه و مشاوره
اولدقدن سکره اتفاق ایله له قراننک ایلبار نام مشهور و معروف تختاهنه^b
توجه بیوردیلوب سهولتله طی منازل و قطع مراحل ایدرک ماه رمضان المبارکک
یکرمی اوچنچی کونی که یوم السبت ایدی عساکر دریا مثال ایله قلعه مزبوره متین
و شهر عظیمی احاطه ایدوب قونلوب علی الصبح عسکر اسلام ایچنده موجود

و سلحایه و ققرا و ضعفايه احسان و سدقات جاريه لرین مذبول ایتمکاه خیر
دعالری مقبول و مرغوب اولوب سهولتله طی مراحل ایدرک و هر مرحله ده فوج
فوج موج موج عساکر بی شمار اطراف مالک اسلامیته دن کلوب عسکر بظفر زهبر لرینه
ملحق اولقله عتلی مقصود اولان قلاع کفره دن بار دیمکه مشهور قلعه متینه رسول
و زول بیوردقلرنده عسکرک حساینی مولا بیلور ایدی

اطراف و اکشافی غارت و خسارت ایدرک منزل مزبور بار قلعه سندن یدی
بجق ساعت مرورنده مری موژیوه نام قلعه یه زول بیوردی

بعده یدی ساعت یوریلوب بز معمر مله نك قرینده آسایش و استراحتدن
سکره ابرته سی سکر ساعت دخی کیدیلوب بز قلعه معمریه هجوم ایدقلرنده
آن واحده قلعه نك در و دیوار و برج و باروسنی خاکه یکسان ایدوب
ایچنده اولان کفار دوزخ قراری قتل عام ایدیلر قلعه مزبوره عسکر اسلام
سادتار سلطان حضرتلردن اذن شریفز اخذ ایتمکله بقیه الشیوف اولان
جواری و غلمان و سایر موجود اولان اسازی^۲ اطلاق و آزاد بیوردیلر
بعده درت ساعت کتدکدن سکره اوزاویکه نام قلعه یه قونلوب ابرته سی دخی
درت ساعت مرورنده بز سله یه زول اولندی

اول محله اوزی حطماننك طابوری قریب اولمقله سردار سرافرازلری اولان
منلکه نام نامدار حطمانلری اون بیك منتخب یوزباشیلریله ركب همایونه یوز
سورمه که قرشو هدیلر مزبور منلکه یه و توابعنه خلق فاخرملر کیدورب انواع
نوازش و استماللر و بریلوب له طابوریتك همان میت و صدای سلطانبیدن لرزان
اواب من عند الله تعالی منهزم و پریشان اولدقلری احوالی مکالمه و مشاوره
اولدقدن سکره اتفاق ایله له قراننك ایلبار نام مشهور و معروف تختاهنه^۳
توجه بیوردیلوب سهولتله طی منازل و قطع مراحل ایدرک ماه رمضان المبارکک
یکرمی اوچنجی کونی که یوم السبت ایدی عساکر دریا مثال ایله قلعه مزبوره متین
و شهر عظیمی احاطه ایدوب قونلوب عنی الصباح عسکر اسلام ایچنده موجود

بولتان نما و صلحا اوتاع سلطانیه جمع اولنوب دتالر و ثمنار اولندقدن
 مکره حضرت سلطان دارا دارات اسکندر سمات بالذات اسب بذد بیطارینه
 سوار اولوب توغ یز فروغ سلطانی و رأیات فتح آیات صاحبقرانی اوکجه
 حافظ کلام الله محمد افندی الامام و بابای افندی زاده و محمد افندی القاسمی
 و نیجه مستجاب الدعوة کهنلر سورة فتح و اخلاص شریفی تلاوت و قرأت
 ایدرک امراء نظام و شاکر ثریا نظام قلعه مزبوردهی جوانب اربمه سندن
 محاصره ایدوب هجوم ایتمکه اول بی نظیر کشتی سراپاری و دور آمدن یرو
 رخنه کورمش کناس و موامهی و بالجه چارسو و بازارینی احراق ایدوب
 بر مرتبه یفعا و غنیمت اینملردر که

مصراع

تحریری قابل تہ نتیجی ممکن

و اوزر قزاخله موغای بک دخی ساقلو^ط نام حصن حصیی قوشادوب یز جنک
 عظیم اولمشدر که درد آتشدن قبه آسمان نیلی رنگ اولدی
 نظم

دابران و شیران دشمن شکار
 یز افروغشده آتش کارزار
 ز خون کشت بر دامن آسمان
 ز بیم آب شه زهره روزگار
 فرو بست لبهای سردم ز نطق
 فرو مانده اعضای گردون ز کبر

29v

نثر

اوج درت کون علی الزوائ بو متوان اوزره جنک اولنوب اطراف اربمه سنده
 اولان بلنقه و قرا و مهمور چنتلکار و تالی خانهلری خراب و بیاب اولوب همان
 ایچ قلعه سی غایت صعب و متین اولمقین آتش ایچنده عربان قالوب حضرت
 سلطان عباسیان سامی نشان قلعه مزبوردهی محاصره یه بالذات کندر نوابه یله
 قالوب اطراف و اکتافه چابول ایچون عکره اجازت یز دیلر

شیرین بیکی نهر طورلو جانبه کیدوب و سلطان ظدی^۴ میرا که طوعای
 بیکنک برادریدر قراغانلی^۵ سمتنه و عادل میرزا ایله عثمان چلبی دخی بر جانب
 باش اولوب کیدوب بر مرتبه غنائیم بی شمار برله کلمتلردر که فرضا بر ادنی
 قوشجی ناتاری اونور قرق نفر اسیری بکنمز اییدی اسیر و غنائیم مرتبه تعداددن
 بیرون اولمغین حواری چون حواری و ولدان شکل غلامدن انتخاب ایدوب
 غایت اعلاسی الیثودندن ماعدا هر کون اون اون بش اسیری | بکنمیوب قتل
 ایتمدک آدم قالمدی

خلاصه کلام حضرت سلطان فلک بخت و انجم غلام عساکر ظفر انجم ایله قلعه
 ایلباوی بکری ایکی کون^۶ کامل عاصره ایدوب ایچنده اولان کفره نیک بقیه
 الیوفی امان الامان دیو ایکی کمره یوز بیک التون خزینه وبرهلم و بعد الیوم
 جزیه دخی قبول ایدلهلم دیو اوزی حطمانی منلکویه ایلبچی کوندورب
 واسطه و دلیل ایدنملکه عموماً بکلر و قراجیلر وجه معقول کورب طرف
 سلطانیدن بریش اغانا نام نامدار قلعه خلتنه کوندوریلوب احالی قلعه مزبورده
 کامل ایکی کمره یوز بیک التون بیقصور جمع و تحصیل اولندی دیو خبر
 کوندردکده طوب و تنک ایله قلعه جنکندن فراغت امر اولندی

مبارک شوالک اوچنجی کونی سکین عرابه ایله ایکویز بیک غروشلق چوقه
 و دیبا و حریر طوب جمیع بنکاره و میرزالره و فیوقوللرینه اوج کونه دک
 توزیع و تقسیم اولوب ایکی کمره یوز بیک التون دخی داخل خزینه سلطان
 اولدندن سکره متار الیه طوغای بیک و اوزی حطمانی منلکویه دعوت ایدوب
 هر برینه | خلعت فاخره و ستور کورنار کیدورب عسکرلریله قرال بد ففالك
 ایچروده اولان تختکاه و شورلرینی تخریب و غارتنه تعیین بیوریلوب حضرت
 سلطان ذی شان ماه شوالک التنجی کونی که یوم شنبه در جانب قریمه عودت
 بیوردیلر

عسکر اسلام نصرت انجم سالم و غانم ذوق و سرور ایله منزل بمنزل مرحله

بمرحله جمیع کفره ولایتی کندولرینه تابع اولمغه قونه و کوچه بیه و ایچه سفای خاطر ایله بغدادنه اودونه اوغرایوب بغدادنه ویوده سی دخی حضرت سلطان عالیشانه بی نهایته خزینه و بیشکش و مکمل قوچولر هدیه کوندورب و قره افلاق ویوده سی دخی خوفندن بیحد خزینه و هدیه کوندوردکده اول کلان خزینه و هدیه ی عبی ایله وزیرلری اولان شیر مردان و غا اسلام اغا قوللرینه احسان بیوردیلر و کندولر هنگام شتا و شدت سرما اولمغین اقکرمان نواچینده قشلاق بیورب بر مدت آرام و استراحتدن مکره اتهار عظامک انجمادنده یوز اوزرندن سرور و عبور ایدرک سالم و غام عید ذی الحجبه ی آفکرمانده ایدوب اواخر ذی الحجبه | جانکرمان مبرندن عبور ایدوب مقره سلطنت عالیلری اولان آق مسجد سراینه زول و اجلال بیوردیلر

اول وقتده بو حقیر و فقیر دخی آق مسجدده قشلاش بولوب جمیع اعیان مملکت استیبال ایدوب دنیا سور و سرور ایله طولدی و جمله عالمک یوزی کلدی حضرت سلطان عالیشان فاع ابواب البر و الاحسان عظیم مجلسر و عیش و عشرت ایدوب صوغا نامیله هر کلان قوللرینه دنیا قدر احسان بیوردیلر حق تعالی عمر و دولتین مدید و هر کیجهارین قدر و کونلرین عید سعید ایدم آمین یا معین بحرمه سید المرسلین

دعوت حضرت صاحبقران سلطان عالیشان را

باغچه سرای برای التفات و نوازش فرمودن

بو جانبدن حضرت صاحبقران زمین و زمان برادرلرینی کوروب بر قاچ کون مفا عیش و عشرت ایتمک بئیله اسباب عیش و نوشی حاضر و آماده بیورب اول وقتده دار الخلائق لری اولان باغچه سرای بهشت آریده غایله ربا اولمغه قاچی سرای نام مقام فرح فزاده قشلاش ایدی اول محله دعوت بیورب شرف وصال [در] اتقال بزه مستمد بیوردیلر حضرت سلطان عالیشان رکاب همایون صاحبقرانه عرض هدایا | و تحف و بیحد جواری و غلمان بیشکش چکوب مقابله سنده انواع نوازش و احترام اولندیلر

ز بس گوهر و زر نه پاشیده شد
شعاع مه و مهر پوشیده شد
نو کفتی که از جرخ گردنده پاک
فرو ریخت انجم - راسر بخاک

الحالة هذه حضرت صاحبقران دشمن سوز و دوست نواز نیجه ایام عیش و نوش
[در] کاسرانی رله اطراف اربعه دن محصل الآمال و الامانی هنکام شتای ذوق و
نشاطه کچورب اول بهار خجسته آتارده بالذات ینه غزا و جهاد^۳ قلیجین قوشندیلر

عزیمت فرمودن حضرت صاحبقران دفعه نایبه بیوب

ممالک کتار^۳ دورخ قرار

سنه نبع و خمین و الف ماه جمادی الاول سنک اون یدنجی کونی که یوم
السهبت ایدی ایمن اوقات و اسعد ساعاته حضرت صاحبقران منصور اللوا زایات
نصرت آیات و ظفر مائرارین نتیة الفزا فی سبیل الله ینه صوب کافرانه کتیده
قیلوب عظیم الای و دارالمله نهر الماده زول و بر کون اول محل مبارکده آسایش
بیورادی

اولا کون ارزی فراغی طرفندن ایلچی کوب هدا یا طریقهد بش قطعه نامه
کوب طوب کتوروب قلمه فرحکرماده تسلیمین و قرال بد فعال ایلبار قلمه نه کوب
طابور منفوری بار قلمه نده اولدوغنی اخبار ایلدی
ایرته سی کون که یوم الاثنین ایدی منزل مذکوردن کوجلوب منزل اجلالمری قریه
قیات و مرحله ناکه قریه سیات و مرحله رایه کوکملو و مرحله خامسه ساری
چقماق نام محلی تمیین بیوردیلر و بعد ذلك قریه کونش بیکده زول بیوریابوب
اندن قریه بیولش^۳ قرینده و اندن سرحد ممالک اسلام اولان قلمه فرحکرممان
خندقنده زول بیوریلوب اول عملده مقبولایتنک قرالی قدیم الازماندن
وزر کلدی کدن زماده خزینه بی نهایته ایله ایلچی کوندرمکین منزل مزبور

فرحکرمانده بش کون اونوراق فرمان اولنوب مسقوايلچيسي رکاب همایونه کتوردیلر
و خزاین بی شاری مقبوض و مقبول صاحبقرانی اولدقدن صکره مال فراوانی
غزاة اسلامه بذل و احسان ایدوب زیاده سن قلعه مزبوریه تسلیم و جمیع امور
32r مملکتی تکمیل و^ه | تمهیددن صکره یوم الجمعه که سلخ جمادی الاولی ایدی
صاحبقران اسکندر مکان دارا دارات عساکر دریا مثال ایله رو براه جهاد ایدوب
اولکون بالکیز اغاج نام محله اوتاغ خسروانی قوریلوب آندن چوبلی^ا نام محله
و آندن کوک اوی نام موضعه و آندن نهر اوزی کنارنده قابر نام محله و آندن
کاشانه لی قابر و آندن تمنالی طاش و آندن ابرقاجق نام موضع و آندن بر سحراده
و آندن قره قیو نام محله و آندن یلقی سوی قربنده و آندن طاشلق نام
موضعه و آندن نهر^ب عظیم اوزی که اوایل کتابده وصف اولمنندر کنار نهر
مزبورده نزول و اجلال بیوردقدن تکرار اوزو حطماندن ایلچی کلوب عرض
عبودیت ایلدی

بعده یوم الخمیس مانند دریای نیل اولان نهر مزبوری شناورلکله چون برق
خاطف سرور و عبور ایدجک مونا شای نام ممبرندن عسکر دریا مثال اسلام برله
عبوردن صکره چورتان نام محله نزول اولندی

بعده محل مزبوردن کوچلوب نهر قولنجاق قربنده بر مقدار آسایش و استراحتدن
صکره بعد الظهر منزل مزبوردن کوچلوب بوزاغلق^ا نام نهر کنارنده نزول
33r اولنوب آندن | صاقصنالی منزلنده و آندن طاشلق نام محله و آندن^ب قوتقو
بروق^ا نام منزله و آندن نهر اونکولک کنارنده و آندن طاشلق باشی نام منزله
نزول بیوریلوب ابرته سی کونی چیارنیل منزله توجهلرند اوزو حطمانی منلکه
نام نامدارک ایلچی کوندردیکی قزاقلری بطریق الاستقبال کلوب عرض عبودیت و
خدمت لازمه لرینه حاضر و آماده و دامن در میان اولدقلری بلدریلر
اولکون چیارنیل منزلنده نزول اولنوب ابرته سی کوک صو دیمکه معروف نهر

اوزرنده نزلدن سكره مرحله نايه بوكه^b نام قلعه واقع اولدوقده مشار اليه
اوزو حطمانی له طرفدن اخذ لان ايچون كلان بر مقدار اعدای دينی پريشان
ايدوب ديل المغه كلوب اخذ اولتان دالری ركاب همایونه ارسال ايلوب مرحله
مزبورده رسول بولدی بيللرك اخباری بلندكدن سكره كوچك خزينه دار اولان
باهر و دلاوره جزالری اولتمق فرمان اولندی

بعده قلعه مزبوردهن كوچلوب طاشلق نام محله نزل و آندن زواطاو^c
ديمكه معروف قلعه قرينده و آندن واسلكه | نام قريه يه و آندن ماخنوكه نام
قريه يه و آندن اوستوروز نام قلعه يه و آندن پويار نام قلعه يه ايكي ميل مقداری
قريب بر نهر جاری اوزرينه نزلدن سكره ابرتهسی كوچلوب استرابول و كرسنابول
نام ايكي حصار استوارك مياننده نزل همایونلری واقع اولوب بعده استارا
نسطین ديمكه منهور و معروف قلعه^d قرينده نزل بيوريلوب آندن قامنكه
نام قلعه ده مقدمه الجیش اولان سكره اسلامه و اوزی قزاغی طابوريله عموماً
عساكر ظفر مائر صاحبقرانی بر بدن جمعیت و اتماله نزل و اجلال بيورلدى
قلعه مزبوردهن بر مقدار كوچلوب مقدمه الجیش اولان قريم عسكری ايله
اوزی قزاغی طابورينك مابيننده نزل محنده بمنایه الملك الاعلی [له] طابورندن
اخذ لان ايچون عساكر قريمه كلان بيك نفر كزیده [و] منتخب زور كفرهسی
ازاق عسكرينه مصادف اولدوقده يوزدن^b متجاوز كفره يی خاك ملاكه دوشورب
بقه سن اسير و قيد [و] بند ايله ركاب همایونه كتوردیلر له طابورندن
سؤال اولندوقده از براتش نام قلعه ده اولدوقلری مقرر اولمغه اعدای دينك
جزالری و برابوب اولكون همان طوغری از براتش جانبته توجه و عزيمت بيوريلوب
بر صحرا ده نزل^e و بر^e | مقدار آسایشدن سكره بر وجه استعمال از براتش
سمتیه اعداء دين و دولت اوزرينه صباح الخیردن وقت ظهره دك شتاب اولوب
وقت مزبورده آلتش نفر برار و نامدار دلاورلر ايله عمر علی اغا نام يول
اغاسنی ایلرو ديله كوتوردیلر

و در عقب عسکر اسلام دخی روانه اولمه ده فی الحال مزبور دلاور له
 طابورندن اوچیوز آت سورب و اون نفر له و نمچه کافرلرینی اسیر و گرفتار ایدوب
 حضرت صاحبقرانه قارشو کتوردکده خیر آلتوب اعدای دین یقین برده ایدوب
 مقرر و محقق اولدوقده ینه اولکون سرعت و شتابله اوزدرلرینه هجوم اولتوب
 وقت عصرده یتلوب اطراف اربعه سندن احاطه و محاصره اولندی ینه اولکون
 وقت دخی تنک ایدی خیلی جنک اولوب بیکدن متجاوز اعداء دینی طعمه
 شمیر ایدوب و خیلی کافری دخی اسیر ایتدیلر غازی بک نامدارک عظمت میرزا
 تام نازه و نوجوان دلاور و بهلوان اونغلی اولکون شربت شهادت نوش ایتدی
 رحمه الله تعالی

و ینه اولکون اوزی قزاقی طابوری دخی سرعتله کلوب یتشوب اکر اسلامه
 ملحق اولدیلر اول کیجه جهان دیده و جنک آزموده اولر بر بزه کلوب
 34v | مکالمه و متاوره دهمکره اتفاق رأی سائبه لری بوک اوزرینه قرار ایلدی بکه له
 قرالک جمیعاً عسکرینک گزیده و بللو و نامدار حطمانلری و عظیم الثان و
 جنک جو سگلی بالکلیه اشو طابور منحوس ایچنده در و قرق بیگ کامل آتیشاز
 و تنگ انداز له و نمچه عسکری ایله علی الخصوص از براش کی بر حصار
 استواره استناد ایدوب اطرافنه قت قت خندقار ایدوب حصار پنجه لر و تاپه لر
 و حکم قلهر پیدا ایلوب قلعه کوب زنجیر کشان بیحد و بی قیاس طولر و
 شریز لر قوروب اطراف اربعه سندن آتلی و پیاده به بر وجهله طاقاقت مرور
 قوماملر هر یوزدن تدارک لری پرنده ایدوب کی مقرر اولدی ایله اولیجی
 بوکا عجله ایله فرصت محال کورینور همان تدارک بودر که آهسته آهسته جنک
 و آشوبله اطرافنی احاطه ایدوب بیژ دخی طبرق سورمکله و نم و آتیشاز لکله و
 جوانب اربعه سندن قلهر و تاپه لر قورب قلعه کوب طولر ایله حضور و راحت لرین
 اوچورالم بو طریقه عاجز و درمانده قالسونلر و ذخیره و زواده لری
 دوکسون ان شاه الله تعالی عاقبت نصرت و فرصت ییزمدر عجله ایله ایش
 35c | یتمز نانی اوزره حرکت اولسون دیو دکاب همایون صاحبقرانی به عرض

اول و آخر بنم دخی رأی و تدبیرم بودو دیو کلام دلپذیر و وجه مراسم
 اوزره عموماً امراء عظام و اغایان عاكر منصوره ربا نظامه مراد اوزره تسبیه
 و تفهیمدن صکره علی الصباح یوم الاحد ایدی اسباب جنك مهیا اولوب
 وقت ظهرده اوزو قزاقی متره کبروب طوب چکوب جنکه آغاز ایتدیلر
 و وقت عصرده حضرت صاحبقران زمان جماعه سکبان و فنك انداز قوللرین
 سوله تعیین بیورب ساغ و سولدن آتش رزم حرورب و فتن عاوتوب له طابورینك
 آنلوسی بر اوغوردن اوزو قزاقی آلاینه هجوم ایلدکده بو جانبدن حضرت
 صاحبقرانك برادرزادهسی اولان شهزاده جوان بخت مراد کرای سلطان
 حضرتلری سناغی و آلیبیله آت سوروب اختتامه دک بر جنك عظیم اولمشدر
 و صفتده دینمشدر

نظام

دو لشکر نکوم که دو کوه تاف
 رسیدند دو جلوه گاه مصاف
 یو در پای هیجا در آمد بجوش
 زمردان جنگی بر آمد خروش
 ! اجل فتنه را کار سازی نمود
 سیه با سیه دستبازی نمود
 بر آمد ز لشکر ده و دار و گیر
 بیوشیه روی هو بر تنبیسر

نثر

اصل کلام کفار بد تباری قیروب کچروب اکثرین اسیر و گرفتار و
 بقیه سن طابور منجوسك قلاع و خندقنه دو کدیلر
 علی الصباح که یوم الاتین ایدی کفار دوزخ قرارک من بعد آنلوسنه طاقت
 خروج نالیوب بری جانبدن قلعه کوب طوب و ضربتلری رجاً للشیاطین دیو
 کوندردیلر و بر طرفدن فرحکرمان بیکی دخی رزم مردانه کوسروب کفار
 خاکاره مقدارینی ییلدردیلر
 یوم الثلثا یته اطراف اربعه سندن طویلر و ضربتلر قوریلوب علی السحر دن
 تا اختتام اولنجه جنك عظیم اولوب اسلام عسکری طبل آسایش اوروب عودتلرنده
 له طاבורی اوزو قزاغک طویلرینه هجوم ایدوب ایکی طرفدن اکثری خاک
 دلاک دشت

مضمونی واقع اولمشدر

36r
 یوم الاربعا اوزی قزاقی حطانی اولان منلیکه کوب امراء عقلام و اغایان
 ذی شان برله مشاوره لرنده طبرق سورمک تدارکی | معقول و مناسب کوردلی
 یوم الخمیس عموماً آفکرمان و بوجاق عسکريله بمامه روم ایلی عسکری و
 آی تیمور بیک نام نامدار کلوب عاگر اسلامه ملحق اولدیله ر آی نیمور
 بک کلوب رکاب همایونه یوز سوروب نوازش و التفاته مظهر اولدی و اولکون
 له مذاهورندن بر نفر ایلی فراراً کلوب له عسکری کمال عجز و حیرتده در
 اطراف اربمه دن محاصره اولنمقله قراره طاققاری قالمادی و آذ طور میوب
 فرار اینمک جان خبیثارینه منت ایدی ذخیره لری دخی آز قالدی دیو
 خیر مسرت اثر سویلدی

یوم الجمعة اوطاق کردون نطق خسروانی و سایر خیمه و خرگاه عاگر
 صاحبقرانی منزل دکندورب کتار بد کرداره یقین کوب طوب التنه کیریابوب
 قوندلی و جنک دخی اولمیرب آرام ویرادی

یوم السبت سحر وقتنده اوزر قزاقی آرام ایدوب بر طرفدن له آنلوسی
 چیقوب بو طرفدن سبحان غازی اغا نام نامدار ایله جنک و محاربه دسکره
 له آنلوسی منزلسرینه فرار ایلدی

و یوم الاثنین صباح الخیردن اختامه دک طوب و تفنکی صاعقه وار کوار
 دوزخ قرار اوزرینه باغدر دیله

36v
 | یوم الثلاثاء ینه طوب و تفنک جنکی اولوب یوز قدر ایلی اولتونه چقدقارین
 کوروب قوم تاتار صبارقار جمله سن اسیر و کرفار ایندیله

یوم الاربعا اوزر قزاقی منزلسرین یتشدورب سبحان اختامه و اختامدن
 سباحه وارجه ایکی طرفدن آتسازک ایلدیار که کوه عالم طوتشوب باندی

يوم الخميس كذلك خندق خندقه و مرس مرسه اولاشوب باروت و
آتش علوری دباي طوتوب عیوقه بیوسته اولدی

يوم الجمعة ینه آتش انداز و شنبه بازل کار کوسزوب جنک اتناسنده
قرال بدفعله کوندر دکری مکتوب و ایلیچیری دخی اخذ و قتل اولندی
يوم السبت ینه اطراف اربعه دن محاربه اتناسنده بر سائل شکانده کافر
اخذ اولتوب عیاسی ایچنده قرال بد فاله داد امداد دیو کوندر دکری مکتوب
اخذ اولتوب کمال عجزاری ظاهر و هویدا اولدی و مزبور کافری کوزلری
اوکنده صلح و سیاست اولندی

يوم الاحد طبل آسایش اوریلوب جنک و حرب اولمدی و له طابوردن
قومار دیدکاری بلاو بنام کافر لری ایلیچی کوب طلب امن و امان ایلدی

يوم الاثنين یوز | مقداری لهلی بوزیلوب کوب و عقلمرجه تکرار ایلیچیر
37r کلوب بش یلاق خزینه ی بر بردن و برهلم و جمله عکری دخی والله تالیب
خاطر ایدهلم الامان الامان صلح اولام دیو فریاد ایلدکده ویشنویسکه² و
خورازنه و چنایوسکه نام بکار کون و جمله آت و آلات جنکی بزه تملیه
ایدوب عربان قالمغه راضی اولورسکوز امان و برهلم دیو جواب با صواب
و برلدی

يوم الثلاثاء یوریش ایدهلم دیو عکر اسلامه تنبیه اولندون سکره ینه
یوریهلیوب اولکون دخی مهمل و آرام و برلدی اول حینده بر لهلی فراراً
کلوب بر کیل طارو یگر می غروشه ساتلدوغین سویلیوب یوم اربعا ینه جنک
اولمیوب نهایت طویلر ایله سلامدیلهر وقت ظورده ایکی نفر ترجمانلری کوب
فرمان عالی اوزره بشنویسکه و خورازنه و چنایوسکه نام بکار و بنام سکر
خاکیایه یوز سورمه کدهلر کرک دیو خبر و بردیلهر

يوم الخميس تکرار له طابوردن ایلیچی کوب صلح اولام مزبورون بکار
کاورلر دیو رنجیده اولنما منیجون جناب صاحبقرانیدن یساقچی طلب و رجا
37v ایتمکه سربوایان اولان سلیمان اغا و یالی اغاسی اولان عمر غازی | اغا نام

نامدار تعیین و فرمان اولنوب وارد قلندره "الْخَائِنُ خَائِفٌ" مضمونی اوزره
سالف الذکر اولان بکتر نامنه سگمکر ظمکه جرأت ایدمه یوب خبر آلدق
واردوغمز کی نری قتل ایدرار دیو اغتذار ایتدیلر

بعده یوم الجمعه علی البحر اوزر قزاغی مترسره یوریوب چاشت سلطانی به
دکین درد آتشی ائلاکه هر و اعدای بد آیین خاکه برابر و چوق کافرک
مقری جحیم و سقر اولدی و نیجه کافر^۶ اسیر و گرفتار ایدوب درت
طرفدن آتلینی و بار و بشکاهی یغما و غارت ایتدیلر و اول کیجه وقت
عشاده ازیراش قلمه سنک مزس طرفدن اولان قلمه سن احراق قصدیله چوب
بارها و علفوا سوریلوب هجوم اولندقده کفار خاکسارک قارشوسنده آتس
براغوب احراق ایتمکه آتشدن یورلمیرب ایکی طرفدن طوب و تفنک جنکی
بر مرتبه اولمشدر که تا صباحه دک چون روز حشر مانکه هجوم و کواکب
بره دوکلدی

یوم السبت ینه منوال [د] وجه [مذکور] اوزره حرب و جنک قایم اولوب
اخشامدن سکره مترسی باصماغیچون ایکی بیک نفر کزیده و منتخب له کفرسی
حاضر و آماده | حصاردن چیقوب یوسوده طوردقلرین اوزر قزاغی خیردار 38۲
اولملاه بیک حمله بر برینه هجوم و بر مرتبه جنک ایلشدردرکه قابل تعمیر
دکدر عاقبت له کفرسی منهزم اولوب اقتان و خیزان حصاره فرار ایتدیلر
یوم الاحد ینه جوانب اربمه سندن قلمه کوب طویلر ایله رجم اولنوب یوم
الائین دخی بو منوال اوزره شیاطین ملاعین رجوم قلندی

یوم الثلثا قلمه دن بر اوغلان فرارا طوب اعدای دینک آجلقدن کمال
مرتبه عجز و حیرتلینی اخبار ایتمکه اوزر حطمانی اولان سکار نامدار
دخی کوب امراء عظام و کلای دولت خسروانی اولان قوللر و طایفه
سیاهله مشاوره و مکالمه لرندن سکره جمه آتیهدده علی الصباح بیک حله
هجوم و یوزریس اولمقه فرار و برلدی

یوم الاربعاء ینه اولسوب^۷ سابق اوزره جنک و حرب قایم اولوب طربانیول

نام قلمه کفره ده ایکی قطعه قلمه کوب و کوه افکن بغایت کبیر و بی نظیر طویلر
واردر دیملکه خزینه دار باشی قوللری حطمان طرفنه کوندورب بر قاج قزاق
ایله سید علی بلوک باشی نام | برار و نامدار قوللری قوشوب البته یارین ذکر
اولنان طویلری یتشدرمک کرکز دیوارسال و فرمان اولندی

یوم الخمیس علی السحر بر خیلی له کفره سی جمله اولوم اری بر اوغوردن
اوزو قزاقنک منزلسرینه هجوم ایدوب خیلی قزاقی مجروح و بش اون دانه
منزس بیراقلری کوتوردیلر و ینه اولکون ظهره قریب ایدی مزبور سید علی
باوک باشی سالف الذکر طویلری یتشدرورب حطمان دلیر دخی کلوب اغایان و
سیاهله سویلشوب علی الصباح متقفا یوروش اینتیه قرار ویردیلر

علی السحر که یوم جمعه ایدی عساکر دریا مثال موج موج کلوب یوروش
انتظاريله اطراف اربعه دن حاضر باش اولدیلر اوزو قزاقی خندق طرفندن و
شهر طرفلرندن هجوم ایلدکلرنده کارکر اولماقله ینه اولکون دخی یوروش
تاخیر اولمق مناسب کوردلی

یوم السبت ینه منوال سابق اوزره محاصره و محاربه ایتناسنده رکاب همایون
ساحقرانه ازاقنی قوللری ایکی نفر دیل دوشورب بری اهللی و بری بندگانلی ایدی
خبرلری سوال اولندقدہ ^۲ نام قلمه یه قرال بدفعال عساکر دریا مثال ایله طاہور

منفور محصورینه امداد طریقيله اکتشدر آندن بوروده نام قلمه یه که چکدر
ز کورلیکه نام بیک یعنی بر کافر سک خدمتنده ایدک طاہور دن چیقوب
بده محاصره واقع اولمقله وصوله چاره ابرمیوب کتمشیزدر عساکر اسلامدن
ایکی نفر تاتاری دیل دوشوروب قرال بدفعال کتوردیلر انلار دخی سزدن
خبر آلمشدر و هم بیلدوکنز بودر که بوکون قرال بدفعال جمله عسکريله
بورودیه کوچوب کلدکندهمکره سزه ایلیچی کوندورب مصالحه مطلویدر و ایکی
نفر اوزو قزاقی دوشورمشلرایدی مجروح اولملریله جراحه تیماره ویردیلر
ابو اولورلر ایسه سزه ارسال ایدچکلردر باقیین بلمرز دیو جواب ویردیلر
قرال بدفعال طرفندن بو منوال اوزره خبر آلتوب مقام رددده ایکن ینه
اولکون بعد الظهر طاہور منفور دن بر نفر طوب انداز قزاق فرارا کلوب ذخیره

عسکر شیاطینی بن کندو کوزمله کوردم بالذات سزی آرزولیوب کلیوری^۵ دیو
 تحقیق ایلدی بیز دخی بو خبر ایله عودت ایتدک قرال بدفعال یقین یرده اولدوغی
 مفرردر دید کلرنده جمیع اسراء عظام و کبراء فخام و ارکان دولت و عسکر اسلام
 حضور. صاحبقرانی به جمع اولوب وزیر ارسطو نظیر خاقانی اولان سفر غازی اغا
 حضرتلی تدبیر و جمعیت دریا سنه مستغرق اولوب شوپله رأی سائب کوسزدیکه
 فی الحال اوزو قزاقی حطمانی اولان منلکه^۶ نام نامداره احوالی اعلام ایده لر
 کندوسی | منتخب تفنگ انداز ایله زمه معا قراله فرشو کیده. باقی عسکری ینه
 40v متزی اوزرنده محاصره اولتان طابوره کوز آچدرمیوب جنک ایده لر و عسکر
 اسلامدن دخی بللو بکلر و میرزالردن بر بلوک عسکر قویوب اوزر لر ینه زبده سلاطین
 جنک آیین اولان مراد کرای سلطان سرعسکر تعیین بیورده لر بوتلار بونده طابور
 منفوری کالاول محاصره و محاربه ده اولار حضرت صاحبقران زمین و زمان
 بالذات عسکر دریا منالله قرال بدفعالی قرشولیوب^۷ طابور منحوسک امداد نه
 یتهدین متوکلا علی الله جنک و محاربه به اقدام ایده لر

بو تدبیر دلپذیر ضمیر منیر صاحبقرانی به بغایت مستحسن کلوب فرمان همایون
 بویه وارد اولدقدن سکره فی الحال اور محمد اوغلی میرزالردن سرتلان میرزا نام
 نامداری و منصور اوغللردن ینه سرتلان نام بهادری و الحاصل ایکی نفر سرتلان
 میرزالری خدمتلرنده نوکر لری اولان ارسلانلر ایله چرخه چی طرزنده ایلرو کوندورب
 بالذات قرال عسکرندن دین اخذی ایچون سعی ایده سز دیو ارسال بیوردیلر
 41r و ینه اولکون بعد الظهر | اوراق اوغلی میرزالردن^۸ عادل میرزا قرال
 طابورندن بر یهودی دوشورب کتوردی حضور همایون خانی به احضار ایدوب
 خبر صور دقلرنده دیدیکه بن قرال عسکرنده ایدم سکر بیک زنجیر کشان نهچه عسکری
 واردر وارن الی بیک کندینک بازیلو له قوی واردر باقی بین غیر عام ایدوب
 کیو قلمه سندن و ایتوا دخی الی بیک عسکری واردر ایلرو کوندورب جمله

اطرافدن کلجک عسکرلرینه برکون وعد ایتملردر اتفاقله اول کون اوزریکره
حله ایسلا کرکدر و سزک دخی لشکریکزک کثرت و قوتی ییلوب اکملردر
تدارکری زیادهسیله در دیو سوزین ختم ایلدی

بو دفعه وزیر مشار الیهک تدبیر سابقی اوزره اوزی حطمانه پریش اغا تام
نامداری کوندورب و عاصره اولنان طابور اوزرینه هجوم وجه [و] منوال
مشروح [اوزره] عسکر قویوب اوزی حطمانی معا آتلندورب قندهسن قرال بدافعال
دیو جهاد اکبره عزم و جزم اولندی

براز مسافه بر کتمشلا ایدی مقدما ارسال اولنان سرتلان میرالردن آدم
41v قرشو کلوب بیاله | قمنسکه تام قلعه اوزرنده قرال طابورینه راست کلوب اوچیوز
قدر ملی کافرینی طعمه شمیر ایلدک و اوتوز نفر کافر ی اسیر ایدوب و زالکاو سکه
نام بللو کافر ی دخی کرتار ایلدک هنوز کتوریبورلر دایما منصور و مظفر اولاسز
دیو شاهه دعالم ایلدی

الحمد لله تعالی علامت فتح و نصرته در دیو غازیلرک قلوبی قوت بولوب
کیدرکن فی الواقع وجه محرر اوزره سرتلان میرالردن دخی یوزآقلقریله چیغه
کلدیله دوشن دیالردن سؤال اولندقده حالا قرال باننده موجود اوتوز بیگ
عسکر واردر نغیر عام ایله کلان چوقلق عسکری دخی ایرشمدی آنجق ایلباره
کلشدر دیو جواب ویردیله

و اول ساعت دخی بش نفر بللو میرالری اوراق اوغل کل محمد میرزا ایله بیله
کوندردیلر دخی عساکر دریا مثاله حضرت صاحبقران زمان طرفناپول سوی نام
نهری عبور ایدوب یوم السبت ایدی بر مندار زول و استراحت بیوردیلر
اول منزل مبارکده مزبور کل محمد میرزا دخی دیل کتورب سؤال اولندقده
42r سرتلان میرزا کتوردیکی | دیلک جوابه موافقت ایلدی

قرال عسکری اوتوز بیگ دفترلو عسکرلر لیتوا عسکری دخی یتشمدی
قرال بدفمال قرین برده علی الصباح که کوچه کز قوشلقده ایریشلور دیو خبر
ویرمکین علی البحر که یوم الاحد ایدی حضرت صاحبقران زمان عساکر اسلام

نصرت انجام ایله میمنه و میسره سفر و آیلر باغلیوب قلب و جناح آراسته و
پیراسته و کوس و طبل حربی دنیا غریبو و رولوله براغوب لوای نصرت احتوای
چنکیزخانی و توغ بر فروغ صاحبقرانی عیوقه پیوسته اولدی

اول ائناده یئنه بر جدید دیل دوشوردیلر جوابنده صباحدن قرال دخی
کوجندی ایکی عکر شمعی آت اوززندہ قران ایتمکوز مقرردر دیدی

بو دفعه بوجه استیصال قرال بدافعالی رو برو استقبال طریقی ایله لمن
خیالک اوغورین کدورب قطع طریق ایتدیلر و جمله منصور اوغللری و اوراق
اوغللری و اور محمد اوغللری مبرزالری هر بری کندولره تابع بشر اور بیک
عسکرلیله قرال عسکرینک آردین چوروب چنکه مأمور اولدیلر

حاصل کلام رو برو حضرت | صاحبقرانک اعلامی دیکیلوب و اطراف اریمنسندن 42v

اسراء عظامک سنجاقلری چکلوب ملاعینی اورتایه آلدیلر

اولکون بر جنگ عظیم پیدا اولمشدر که دور آمدن برو بو مرتبه بی عبا
حرب و قتال واقع اولماشدر ملاعین خاسرینه اسلا و قطعا امان ویرلیوب کوز
آچدرمیوب وقت ظهردن عصره دکین شعله شمشیر برآندن صحن آسمان خیره و
گرد - مند غازباندن قیه افلاک تیره اولوب قرال بدفمالک بیک دانه خزینه و
کلار عربهلرین اخذ و قبض ایدوب و یدی بیک کزیده کافر عسکرین خاک
هلاکه دوشورب بمحمده سبحانه [و] تعالی لشکر اسلامدن بش اون نفر مسلم آتجق
شهید اولدی

اخشام اوززندہ ایکی لشکر آریلشوب طبل آسایش چالتوب مقابله اعداده

قولدی

اول کیجه قرال بد فعال یه اوغرادوغن بیلوب دنیا باشنه تنک و تار اولدی
عل السحر الامان الامان دیو فریاد کمان عتبه علیه صاحبقرانییه ایلچی و مکتوب
کوندورب نه وار پادشاهزدر بو قدر جنک و قتال اولدی بزی نایود و ناییدا
اینسون شمدن صکره کنامیزی بلدک

بیت

مکبیدر که نیجه طوطه شیر ایله نغزال

فالبیدر که جنک ایدہ بر ایله شغال

مضمونی اوزره حد و مقداریمی بیلدم بنم سوچم حضرت صاحبقران زمانه قرشو
 کلدوکم تبر* بکا محلدرد نه دیلرسه بندن آسون تک همان امان و یروب ایلد
 و ولایتی بر اوغوردن خراب و بیاب ایتمسونلر بنم دخی سایه دولتلرنده
 کچنه جک حام قالسون بر ادنا قوللریم نه وار بندن جزیه می قبول بیورسونلر
 دیو عرمن حال ایلمش

بو جابیدن صاحبقران زمان امان طلب ایدن یمانلره امان و یروب بختلیق
 قلمغه ممتاد قدیممدر نولا رجاسن قبول ایدرم شول شرطله که بر آلاهی عهد
 و میثاق اولسه کرکدر هر آدم ایله قول و قرار اولنماز بنم مدبر ملکم
 و وکیل دولتیم وزیر مشیرم سفر غازی اغایه انک دخی وکیل دولتی اولان باش
 وزیری که قوجه قانسارلار دیمکه معروف و مشهوردر بالذات مزبوری کوندوروب
 کلوب عرض و التماسی یتشورب وزیر ارسطو نظیرم مشار الیه اولان سفر غازی
 اغادن جزاب [با] سواب ایله مرادین کاهمی آسون دیو نامه یازوب کلان ایلچینه
 امان و یریلوب بیورلدی که یارین قانسارلار کلنجه و سوز قرارین | بولنجه نوغ
 صاحبقرانی جنگه وارمیوب لکن اطراف و جوانبده اجناس مختلفه دن عسکر چوقدر
 هر برینه هنوز قراردادده اولمیان امانی اعلام ایلمک اولماز اطراف [و] جوانبیدن
 هجوم ایتدکیرینه قائلسون نه حال ایسه غیرت ایلسون عساکر تانار بر ینماجی
 قومدر مال و مثالندن و عسکرینک زوالندن خلاص محالدر همان کتدوسنه امان
 و یرم و آلا نه کندو و نه نخت و بختی قالور همان جان قورتاره کورسون دیو
 نیجه کلمات مروت آمیز و اقوال احوال انکیز تبلیغ اولندی

اول کیجه ایلچی واروب قرال بدفعالی خبردار ایدوب اولدخی وزراسی
 و وکلاسی و جمله حطمانلری و بکلرینی یعنی جهتم سکریفی جمع ایدوب متاوره
 و مکالمه قلوب باش تدارکین کورمده و صباح اولیجق باشلرینه قیامت قوباجاغنی
 ملاحظهده زار و ناتوان و انکشت حیرتی در دهان ایدوب روز رستاخیزه منتظر
 اولدیلر

چون صبح صادق بیلورب آفتاب عالمتاب قوس برچندن لامع و طالع همایون شاه
 عالیجناب کی اطراف و اکتافه ساطع اولدی ینه اطراف ارسدن تانار صبا رفتار

44r فورت قیوه سکرده: کبی قرال | عسکرینی یغمایه باشلدیلر اگرچه کوس حربی چالتمدی و علم ازدها بیکر سالتمدی بر بر امان سنجاغی دیکلوب و قرال بدفمالک ندی بو طوب باش وزیر نامنده اولان سالف الذکر قانسلاز نام کبر کیری عسکرندن چقبوب امان الامان دیو نمره کتان وزیر صاحب تدبیر صاحبقرانی و مشیر آصف نظیر کینی ستانی یعنی مقدم ناکریر و جکرکاه کفارده خوریز اولان مرد میدان و غا سفر غازی اغا جابنه توجه ایلدی بوجانیدن دخی ایلرو یساقچیلر کوندورب مزبور قانسلازی کتوردیلر

قانسلاز لمین اول اقلیمک بر کار دیده و خرده بین تدبیر و کلماته قادر و صلح و صلاح ایشنده ماهر بالمو بنام کافر ایدی قاسون و آیین اوزره باش اوروب بزدن مراد شریفکز ندر دیو سورب جوابه منتظر اولدی

44v وزیر آصف نظیر اولان سفر غازی اغا حضرتلری دخی جواب با صوابه منستی اولوب چونکه مرادمزدن سؤال اینتوب معالجه مطلوبیکدر اولا مرادمز جمله عسکر اسلام * مظفر انجام * که ایکی کره یوز بیکدن متجاوز دلاورلردر جمله سی مرادلرینه نایل اولوب ولایتکردن | اسیر و غنیمت آلمق ایله شویلیکه جمله سی متسی اولا و ثابیا حضرت صاحبقران زمانه جیب خرچلکی ایکی کره یوز بیک غروش خزینه سی مانندن واصل اولا شویلیکه جمله سی نقد سکه حسنه و یاخود ریالی غروش اولا و قاناک بزدن استمداد ایدن اوزی قزاقی که حالا جمله سی اقتدمر صاحبقران زمانک قوللریدر مرادلری اوزره قرق بیک نفر قزاقه علوفه لرین بیقصور و بروب من بعد اوزی قزاقنه تابع اولان قلاع و قری و نواحینه اگری دخی باقیمسز شویلیکه بری شکایت ایله تنض عهد اینمش اولورسز جزاکز وریلور و بو اوج شرطی قبول ایتدو ککزدن سکره قدیم الایامدن آستان دوات آشیان چنکیزبانه ویره کلدو ککز خزینه سی بهر سنه بی فصور و لاکور وقت و زمانیه یتشدورب بعد الیوم خلاف عهد و میثاق وضع و حرکتدن کی مقنه سز ایمدی مادامکه بو تکلیفات شاقعی قبول و التزام ایتمه سز جانکزه امان یوقدر یا جانندن و یاخود مال و ملکندن کچرسز بنم بیلدیکم بودر که خزینه و مال تکلیفی امر یسیردر جانندن عزیز دکل اما سز باقوب طوررکن اهل و عیال و ملککیزی ناسار

بادرقتار | غارت و یغما واسپر و کرفتار ایدوب میمنه و میسره یاقوب و بیغوب بر
 باد ایتدکده شویلکه بر تاناره مخالفت کوسزسه سز جمله یه مخالفتدر صلح بوزیلور
 و بر دخی اوزی قزاقی سزک رعیه کنز ایکن حالا انلار سپاه و سز لر رعیت اولوب
 قرق بیک دفزلو قزاقه علوفه سن وردوک کردن غیرى اول قرق، بیک قزاقک اقربا
 و خویشاوندندن بیجه قرق بیک رعیه کنز دخی آلاره^۱ تابع اولوب سزه غالب
 اولمق مقرر در قرال و حطمانلریکنز کمال عجب و غرور ایله مفرور و هر بریکز
 بر اولکجه حکم ایدر طوایف ملوک^۲ رنکنده ایکن رعایاکنز شمدی سزه حاکم و
 سز محکوم اولمق لازم کلور بو ایکی امر عیب و بار عظیمی احتمال ارباب ناموس
 و غیرندن محالدر بوکون سکا مهلت وار افندک قرال بو احوالی تفویم ایله
 علی الصباح ینه کندک جواین کتور دیو قانیلار ملهونی کیرویه دوندورب وزیر
 مشار ایله سفر غازی اغا حضرتاری منوال مشروح اوزره قانیلار لمینه سویلیکی
 کلام عبرت آمیز و مقال وحشت انگیزدن عقل کتل حیران و قانیلار لسن
 ایسه لال و سرکردان اولوب حضرت صاحب^۳ قران جهانستان وزیر ارسطو
 نظیرلرینه تحسین و امراء عظام و عاقر انجم نظام بارک الله هزار آفرین دیدیلر
 مزبور قانیلار کوردوکی و ایشندوکی احوالی بی قصور کاوب قرال یتشورب
 جیعا کفار بد نبار بکاری و نار جحیم سکاری بر آرایه جمع اولوب قانیلار
 کتوردیکی پادکارلری ایشیدوب واویلاه و افضیه حتام دیهرک جمله سپاهی آه واهله
 نه چاره اولمدیق درلک یکدر بزم عرض و غیرت و اولکه و تملکتتمز
 چوقدن برباد اولدی همان تک قرالمز اسپر اولسون نمچه دیارنده پرورش
 بولشی نازک قرالدر تاتار اتده مبان سورمه و نازک دوشورمه و اوراق اورمه
 و یلقی سورمه نتملی یوقدر دیدکارینه راضی اولالم غیرت زمانی دکل دیو
 اول کیجه سوزلرینه قرار ویردیلر

علی الصباح که یوم الاربعه ایدی ینه مزبور قانیلار و سایر وزرا و کلاسی
 عسکرلرندن چقوب مشار ایله سفر غازی اغا حضرتلرینی طلب ایتدیلر بو جنبدن

دخی وکلای دولت مآ واروب ایکی عسکر مایینده خیمه و خرگاه قوریلوب قرال
بد فعالک و زراسی ایکیوز بیک غروشک اونوز | بیک نقد ربالن اول محلده تسلیم
ایدوب باقیسه نختنه وارنجه دک مهل طلب ایدوب مذکور قانسیلارک^{۴۶۶} دامادی بر
عظیم اولکه حاجی کپر کبیری رهن دیو تسلیم ایتدیلر و بو جانبیدن دخی
سربوابان درگاه عالی اولان سلیمان اغا نام نامدار باقی قلان یوز یتمش بیک ربالک
نخصیه مباشر تعیین اولنوب عن قریب الزمان تحصیل و تکمیل اولندوغی و رهن
مزبورى تحکملری بیان اولسه کرکدر

و بوندن ماعدا مشار الیه سفر غازی اغا حضرتلرینک قانسیلار مزبوره
سویلدوکی شروط سابقه که ذکر اولمشدر جمله سنی قبول و التزام ایلدک عسکر
اسلام جمله ولایتیزی یغما و اسیر ایلسون اهل و عیالمزی و جمله مالمزی
کوتورب کیدرسه کیسنه یه تعرض ایتمیهلم شها تاتاره راست کلورسک دخی
کورمز لنوب کیچهلم و له دیارنده و روس طایفه سنده نه قدر تاتار اسپری وار
ایسه دمورلرین آچلم جمله سی سعادتلو و سلاستلو و شوکتلی صاحبقران زمان خان
عالیشان حضرتلرینک باشندن آزاد اولسون بیز دخی آزادلو ترخانلری و جان و
کوکلدن عبودیتنه دامن در میان ایتمش بنده ناتوانلری یوز و اوزی قزاقی دخی
یوردقلری کی اولسون قرق بیک قزاقه علوفه لرین بی قصور و یرم و انلاره

تایم بره باصمیهلم دیو قول و قرار ایدوب و عهدنامه لر بازیلوب و هر سنه
جزیه و خزینه یه وقتی ایله یتشدورهلم دیو قوی و محکم رهنلرین و یروب عرضه
کیدریلر و حالا ازیراش نام قلعه ده محاصره ایتدو ککر کزیده عسکریمز و
سردارلریمز ویشنویسکه و خوارزنه و فیرلی و سایر بوکا بکر اولکه بکاری و
نامدارلریمز^{۴۶۷} دخی امان و یروب هر نه آلورسکز انلاردن دخی باشقه الاسز بیدیلر
بو جانبیدن دخی عتبه علیه خسروانیه عرض اولندوقده رضاه همایونلری صادر
اولمقله شروط سابقه مفصله اوزره آل نشانلی و کوک مهرلی قانون چنکیزی اوزره
طمرالی منشور خاقانی و عهدنامه همایون بازیلوب و کفار بدکردارک رهنلری آلوب

و عسكر اسلامه دخى اطراف ممالكده اولان اموال و اهل و عيالتك يغماسنه اجازت اولوب طرف بطرف چابوللر و قوشونلر كيدوب غنايم بي حيايه مستفريق اولوب هر كس مال قارونه مالك اولدوغى دللرده داستان اولمشدر نه تمبيرى ممكن نه تحريرى قابل تطويل كلام ايتمهلم

نتيجه كلام صلح و صلاح احوالى بو منوال اوزره قراردادنه و محكم و اساس عهد و پيمان ايكي طرفدن متين و مستحكم اولدقدن مكره صباح كه يوم الجمعة ايدى حضرت صاحبقران زمانك لواء نصرت | انجام و عساكر ثريا نظامى اورادن ينه صوب ازبراشه چكيلوب اختامه قريب طرفناپول سوي قربنده تول همايون بيورلدى

يوم السبت نهر مزبوري عبور ايدوب اولكون چابول عكبرى غنايم بي شهار ايله كلوب واصل اولديلر و اختامه قريب طوب ازبراش قربنده تول بيورلدى يوم الاحد سپاه بيحد برله ازبراشده اولان طابور منفورى محاسرميه قونيلان عسكر صاحبقرانيه واصل و لاحق اولوب قلعه ازبراشك قبله طرفندن اوتاغ همايون قوزلدى

يوم الاثنين هنوز جنكه مباشرت اولنمدين امان الامان ديو فرياد كننان طابور منفورك سردار نامنه اولان مردارلرى ويشنويكه^b و خورازنه و فيرلى و ساير بكبرى و سكبرى چونكه اقتدمز قراه امان ويرديكز بز خود ايكي آي كامل محاصره چكوب ليل و نهار كارزاردن كوز اچمادق اللى بيك تفنك انداز عسكرىمزدن اون بيك آدم انجق ذليل و زيون قالمشدر قلانمز جمله نار جحيمه واصل اولدى نه وار بزه امان ويروب مقدورمز قرق بيك ربالى غروشدر آزده اولورسه معنور اولسون ديو آرارلندن پوتكه نام بر نامدار بظرينى رهن ويروب عذر خواهلك ايتديلر مال و غنيمت ايه فراوان آلتون و غروش و كومش آلتنى تحمیل | ايدجك نه عرابه و نه آت قالدی و نه نسه رغبت ايدر اولدى هرکس يوکنى آلمش مال ايله عسكر مالامال و بو غنيمتك وصفنى بيان ايتمك

عالم القصة فرق بیک غرشی آلوب طاہور منفورک دخی بقیۃ السیوف اولان
سکرینه^۳ امان احسان بیورلدی

بر کون دخی اوراده اوتوراق ایدوب یوم الاربعاء بر وقت همایونده فنده سن ممالک
قریم دیو عودت بیوریلوب جمیعا عساکر ظفر مائر اسلامه حضرت صاحبقران
زمان اسلام کرای خان ادام الله عمره الی یوم المیزان و سایر سلاطین حشمت
آیین و امراء نصرت قرین و وزرای سلطنت و وکلای دولت [و] اغایان و
میران و میرزاده لر قومهم دشمندن آزاده لر مسرورین و منصورین سالمین و
غانمین منزل بمنزل مرحله بر مرحله قونه و کوچه بیه و ایچه کامل اوتوز ایکی
قونقده دار السلطنة الملیه لری اولان باغچه سراینه نزول سعادت و اجلال
بیورلدی

بو اتناده اولان مزدکانیلر و انواع سرور و شادمانیلر و ولایت خلقنه بذل
اولسان موغا و احسان بی پایان و صدقات صاحبقرانی و عنایات بی غایات
خسروانی شاهان و سلاطین پیشین روی زمیندن بر^b | فردم نصیب اولمامشدر
48r والحاصل ایشدلمش و کورلمش قسه دکلدر زبان ناطقه تقریر و بیاننده لال
و خامه عنبرین شامه ایله سلك تجریره کلمه سی مجال اولمفله بو مرتبه ایله
اکتفا و اجمال قانندی

همیشه کواکب مواکب جهانداری و ثواب مراتب سلطنت و بختیاری افق
دولت و کامکاری و تنق ایهت و شهر یاریدن رخشان و تابنده و ملک و دولتی
باینده اولا

آمین یا معین بحرمۃ سید المرسلین و چار یار کزین رضوان الله تعالی
[علیهم] اجمعین

بیت

خداوندا بد آتش ساز^۴ نازان ملک عالم را
که عالم را بدانسان آتچین شاید نکهارا

کفتار اندر سلسله حضرت صاحبقران الی غایه

چنگیز خان آبد دولت

حضرت پادشاه جهان ستان و اسکندر^ط دوران یعنی صاحبقران زمین و زمان اسلام کرای خان دام فی حفظ ربّ المستمان أباً عن جدّ سلاله چنگیز خاندن خان بن خان و سلطان بن سلطان اولوب اون سکر آتاده جدّ عالی نژاد لری چنگیز خان اوله کرکدر اجداد عالی نژاددن و سایر اورنک چنگیز خانی ده مسند نشین اولان سلاطین پیشین و اقربا و خویشاوندی اولان ملوک نصرت آیین چوقدر ! و لکن بو مرتبه مسموده که نایل و واصل اولمش یوقدر

48v

حضرت صاحبقران زمان اسلام کرای خان ابن السلطان سلا متکرای خان ابن السلطان دولت کرای خان اخ السلطان النهید السعید صاحبکرای خان ابن السلطان منکلی کرای خان ابن السلطان حاجی کرای خان ابن السلطان غیاث الدین ابن السلطان طاشتمر خان ابن السلطان دولت بردی خان ابن السلطان النهیر بتوقمش خان ابن السلطان النهیر بجانی بک خان ابن السلطان اوزبک خان ابن السلطان طغرل خان ابن السلطان توقته خان ابن السلطان چغتای خان ابن السلطان جوجی خان ابن السلطان طولی خان ابن السلطان ارکدی خان ابن السلطان ساین خان ابن چنگیز خان آباء عظام و اجداد کرامندن بو دور ایام و سنین و شهور اعوامله کهنه آمار و لازم تعمیری هم والا نهمت شعاری تجدیده و حدود ممالک محروسه لرینی ترمیم و تجدیده فرط قوت و کمال و سعتری اولمغله شکرأ علی نعمایه سبحانه و تعالی بذل همت شاهانه لری شرف صدور بولوب قلمه فرحکرمان تعمیرینه صرف و مبدول بیورلدی

اللّه تعالی منتین ! ایلله بمنه و کرمه

49r

فرمان فرمودن حضرت صاحب قرآن بتعمیر و ترمیم

قلعه فرحکرمان سرحد باب اسلامیان

اولاً قلعه فرحکرمان که سرحد ابواب دار الاسلام قریمدر مرحوم و مغفور المحتاج الی رحمة رب الففور صاحب کرای خان جنت مکان حضرتلرینک تعمیر و ترمیمی ایله دللرده داستان اولدوغی حن حصین و قلعه متین ایدی مرور ایام ایله خندق عظیمی طولوب بلکه زمینه برابر و دیوار حصارى دخی زیر و خندقنک هر بری معبر اولمشیدی

حضرت پادشاه اسلام عساکر ثریا نظام سعی و اهتنامی ایله سنه ستین و الف جمادی الاول سنک اونجی کونی پنجشنبه کونی ایدی ایمن اوقانده مقر خلافتلری اولان باغچه سرایندن چقبوب سیر و سلوک و سید و شکار ایدرک ماه مزبورک اون سکرنجی کونی قلعه مزبوره یه نزول بیوردیلر قلعه بناسیچون لازم اولان مهماتی مقدما یوز بیگ غروش مصرف تمیین بیوریلوب سکر بیگ بطمان کرج و یوز بیگ بار کاراسته و سکر یوز قنطار آهن مقطوع و یوز کره یوز بیگ | سنک خارا ارسال و احضار بیورلمشیدی بو دفعه حموماً ممالک قریم و نئایدن شریف و رضیع و کبیر و صغیر بر فردی معاف و مسلم قومایوب سورب کتوروب ندارک عظیم ایله چوانش دکیزی دیمکه معروف دربا ایله بحر سیاهک مابینى کامل یوز بیگ قولاج ارض حفر اولنوب طولی یوز بیگ قولاج و عرض و عمقی یکرى قولاج خندق عظیم و نهر عمیقی اولان طغوز کونده تمام حفر و تکمیل ایندیلر و ماه جمادی الآخره نك غره سی که یوم الاربما ایدی حدیث شریف ما من بدأ فی یوم الاربعاء الا و قد تم فحوای منیفی اوزره قلعه و قلهرینک بنیانه نمل سالنوب اوستادلره^۵ و ایرغادلره اجرت و اوستادیه اللى بیگ غروش دخی ویریلوب اوزرینه یریش اغا نام قوللرینی معتمد و معمار نصب و تمیین بیورلدی قرق کون اولنجه قلعه و قلهری و بی نظیر عمارت و دکاتلر و جامع شریف و دار السافرین و نیجه مهوره لر بنا اولنوب سرحد مزبور بر مصر عظیم و بر قلعه متین اولمشدر که روی زمینده اکا تالی بولتمز بر صحراء خضراده بر حصار

50r آهنبین دیواردر که نیجه برج و باروسی | کریبان ابره همسر بلکه منزل حوت و دلودن کندر ایلمر خندق عمیقته امان نظر دقیق ابرشمز و عقل غواس و وهم ساج فهم پایان و درك و نهایتنه یتشمز و بالجمله بنیان جداری قعر آبدیه و کلمه قلمسی چشمه آفتابده بر قلمه ذات البروجدر که نه بروجنه مجال عروج و [نه] وارونه خندقنه دوشن طاقت خروجه قادر القه اساس استواری بند سکندری ایله دعوائی برابری بلکه برتری انه ررادر

والمحصل مهمات و لوازمی مراد اوزره کوریلوب حضرت صاحبقران زمان دولت و ساداتله عودت و ممالک محروسه دن کوزلو حماری نام مُدن عظامدن بر شهر عظیمه تشریف بیوردیلر

عمارت و مرمت فرمودن جامع لطیف در محمته کوزلو

و آب آوردن بمحروسه مزبوره و بلده طيبة منصوره حیت عن الیلته

و محروسه مزبوره ده جد اغلاری اولان مرحوم دولنکرای خانک جامع شریفنی تعمیر و بنا بیورمشلردر که وصافان دهر و سفنده حیران اولور و شهر مزبوره جابجا چشمه آب حیات و مانند فرات آقیدوب قطعاً بحراسی منصور 50v اولمیان عین خیراتی اجرا و بالجمله اول شهر طیبیهی دخی احیا بیوردیلر

املح الشعراء العصر جوری چلبی میکوید در حق چشمه کوزلو

خان جم کوکبه اسلام کرای
 که او در غازی حیدر غزوات
 کوزلوه عین عنایتله باقبوب
 یایدی بو عینی او صاحب حسنت
 دلکنا چشمه صاف که اولور
 آبت نسته عیون چنتان
 دیدی تاریخ بناسن جوری
 جان قزا جت زهی عین حیات

۱۰۶۱

ارسطو تدبیر سفر نازی آغا بنا بیوردقلری جسره تاریخ

شاه ظفر پناه حضرتلرینک وزیر ارسطو نظیری اولان سفر غازی آغا یعنی
مرد میدان و غادخی بر جسر عظیم و معبر لطیف بنا ایلدیلر که جمیع ممالکده
بی مثل و عدیلدر و تاریخ ایچون بو حقیرک یازدوغی قطعه بودر
لمولفه

سفر غازی آغا دستور اعظم
بنا ایتدی بو جسری اول سختور
کوروب تحمینه دیدی ننا می
اکا تاریخ الحق خوب مسبر

و بعد ذلك باعجه سرائنده اولان و اطراف و اکنافده طرف باهر الشرفلردن
صدور ایدن خیرات و حسنات و آثار معموره لرینک هر برینی بیان و تقریر
قابل تحریر اولمادوغندن تطوید کلام اولنمدی لدی الاهی مشهور و معروف
و مستغنی عن الیاند

چونکه حضرت صاحب [قران] زمان اطراف ممالکی معمور و آبادان
ایدوب تخت عالیبخت خسروانی و عیش و نوش و کامرانی اوزره قرار ایلدی
مسقر قرالندن ایکی یالقی خزینه بر بردن کلوب و اه قرالنگ دخی خزینه و
جزیه سی قول و قراردن اول زیاده سیله کلوب و اصل اولدی و رهسلرین
دخی تحلیص ایتدیلر و بندان و افلاق واردل خزینه لری کلدی و چراکه و
طاغستان طرفندن ماهر و غلاملر و کل یوزلو کینیزکلر بی نهاییه و اطراف
ممالکدن نمچه و ایشوات و سرحد ظلماتدن ایلچیلر و خزینه لر علی التوالی
کلده بو اناده وزیر ارسطو نظیر مشار الیه سفر غازی آغا حضرتلرینک رای
و تدبیری مقدا اهل اسلام ایکن یوز سنه دن متجاوز اهل حرب النده اولان
اردرخان و غازان ممالکنک فتح و تسخیری سوبنه مطوف اولوب عساکر
اسلامه سفر دیو منادیلر ندا ایتدریلوب ینه نهیز جیوش دریا خروشه مباشرت
بیوردلی

«کفتار اندر» عزیمت حضرت قالغا قریم^۵ کرای سلطان

بولایت کفر آباد بغداد و عزیمت^۶ شدن او بول و یوده^۷

سنه ستین و الف ماه شعبان^۸ المعظمك غره سی بر وقت میبونده عساگر
ظفر مآر اسلامه قره باصره دولت و غره ناصیه سعادت ساداتلی و شوکتلی و
عاطفتلی قالغای عالیشان معالی نشان قریم کرای سلطان حضرتلری سردار و
سپهالار اولوب مسعودیارینه غزا نیبیله توجه و عزیمت بیوردیلر اون سکر
قونق بر کیدوب قوی صوی نام نهر معروفه وارمشیکن یوللرده اولان نبات خشک
سال اولمقله بانغین اولوب حیواناته غذا بولنه امقله بالفروری عودت افتضا
ایتدکده مقدما له سفردن کاورایکن بغداد ولایتی ایچنده کندی یوللرنده کلان
عسکر اسلامه بغداد کفره سی و یوده لرینک معرفتی ایله یوللرین قطع اینمکه
تغض [صلح] ایلمش اولوب نیجه قتلانک دم و دینلری طلب اولنمق و یوده
بغدان | اولان او بول نام لعین و بی دیندن اخذ انتقام افتضا ایتمکین حاضر و
آماده عساگر اسلام ایله اورادن طوغری مسافه بعبده ی قطع ایدرک مزبور
او بول کافر دیار حکومتی اولان یاش نام شهر عظیمده علی الففله محاسره
ایتدیلر و دیار کفر آبادینی تخریب و غارت و خسارت ایدوب لعین مزبوردن
یوز یکریمی بیگ ریالی غروض جریمه سن آلوب مقدارینی بلد رملکه ینه جرمنی غفو
و کندری آزاد بیوردیلر

52r

بیت

اگر چوب حاکم نه باشد زی

کند سفله مت در کعبه فی

القصه سعادتلی و دولتلی سلطان موسی الیه حضرتلری غنیمت بی شمار ایله
و عساگر اسلام^۹ تریا نظام دخی مال بی حساب ایله ما لا مال اولوب سالمین

و غانمین عودت بیورب شهر شوال مکرمه ممالک محروسه لرینه داخل و حضرت
ساحب قران زمانه ایمن ساعتده واسل اولدیله
همیشه حق تعالی اغور همایونلرین کتاده ایلیوب آسیب دهردن مصون و
محفوظ ایلیه

آمین بحق سید المرسلین و چار یار کزین
قد تم الفراغ من کتابه هذه التواریخ فی ۱۳ من شعبان سنة ۱۰۶۱

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حمد و ثنای بی غایه اول واجب الوجود و فیض جوهر کبریا
حسام خون آشام سلاطین دین مبین ابد نازده بغضنا و کین
اعدای بد اینی اطفال و نسکین ابدوب شعایر شرایع رسول
بین و دشمنی سخن سبیدگر سلیمان فرار و تملکین و زبرد و نونا
زمینی خاک عکسی و در درود و بلا نایه اول و حسن قرآن ابراهیم
جودان و وفه مظهر و عود نورینه اول زنده انانجی السیف
فخاسته تیغ پدربنغ غاود جواد الیه دار الملک و بار کتوف و کما
فتح و اناس سرای انام و ار جاس هم ادوب اعلام طفر انجام
وزوه اعلا کمال سجاد بغض ابدی و در ضنون و غنوان
حضرت رحمان هر خطه و هر آن آن و اصحی او زربنده اول زنده
استاد علی اکفاز رحمان پندرم تعریف غنوشان و تحفه صیفا
سمو مکان بیدر و بو یقر فردا و تهنیت العزایه یعنی بده و زربنده
مجاج محمد گمته خاسته نشی دیوان خاقان و اباعی جودنه
انفنده انستان حکمر خاقان اولوب برودت زاویه غولده قران

تو پادشاه بنام کافران محمد بنده ای بر سین سافت نند او ای
ملنگ که نام خط انبره کوریت ای تو بو کونکی وخی من الی اول
در میدان و غا طوغا جنگ ادر علیه سه سه سینه حضرت صاحبزاده
صوبه ارسال امیر ایم و نورک ظم و فتنه ایدیکه کلوت اصل
اولوب انور مایون نغرت مغور غری نه مرتبه ک داده و تبراند
مظفر اللوا اولد قتل کجه بسجانه و نجا ابداء توجه هانویر زده
ایلیغ منزله شده اولمغین روی عسکران خندان و جمله
عالمیان شان اولدیر او صبح جونی که یوم جمعه و عید
ایدی بو یقین نام منزل جایی نزول اجلا لاری اولد که آیدان
روز خیز زده مقدمه بخش اولان شان الیه طوغای نینج سار
اخراج کرام له کفره شک ایدر و کلا طابور مغور نینه عادت
اون تیدی کون محاصره و عظیم خاربه و مقاتله دن فیکره اول
پیشی کونما یوم جمعه طابور مغور بوز یویب کفار بکودار العلیه
طوغه شیره و عا و اسلام غنا: با شمار الیه منصور و معتنه
اولد قتل غم مرتب بیان اولنسه اولد زاید آرقه جلیل

ربیع

موجود بود لکن آن خطا و غلطی آن متوجه بطلان بیرون بود
 و عالی و شایسته آنکه حضرت سلطان دارا در آن
 اسکندر سمات با لذات است چهارمین سوار اولوب توغ
 پر توغ سلطان و رنایات توغ آیات صبورانه او کفر حفظ
 کلام الله محمد افندرا الامام و نیای افندرا داده و نه اقل
 الفضا و نه سنجاب الدعوة کسنه اشوره فتح و اخلاص
 تفاوت و عزت ایدرت احوار عظام و عمارت بر با نظام
 و نوره بی جوانب اربعه کسندن محاصره ایرتو بهیم است
 بی نظیر کاشی سزایری و دور آمدن برو رخصه لور اهل کس
 و سواعی و با کجاکه چار سو و بازارینی احوای ایدوب بر دینه
 بنما و غنیمت ایشار در کیم مصلحت غزوی قابل نه تعبیری نلین
 و آوز و خراغ علیه طوغای باب دنی قتلونام حصص حصص فرنگ
 رجبک عظیم اولسدر که دود استندن قبه اسمانغ ذکرت
 دیزان و شیران دشمنه شکاره بر او و خشت اهل کارزار
 زخون است پر دامن آسمان و نیم است زمره روزگار

فریبسته لیبلا کلا در دم نه نظمی • فری مانده اخصای در دوان
 نثر اوج و برت کون علی التوالی فریبسته الی افرزه جنگ
 اولوب اطراف اربعه بسنده اولاً بیخفته و قرا و مسعود
 و علفانه لری حزاب و پاپ اولوب ایمان ایچ قلعه سے
 غایت سبعه متین اولیفین آتشی اکیظه عمان پاکوت
 حصرت سلطان عائشک شایستان قلعه خنوره بی محاصره
 بالذات کند و تو اصلیه قارب اطراف و اکنافه چابول
 ایچون محسره اجازت ویر و دیگر سیرین بکے نیز طور لو جانبه
 کیدوب و سلطان میرزا که طوغالی بیچک برادر بر قرا
 سمسنه و عادل میرزا الیه عثمان جلیج دخی بر جانبه باش
 اولوب کیدوب بر حربه عثمانیم بی شمار بره کلک در دره قزاق
 بر اذنه قوشچی ناماری او نوز قوی نثر اسیرای کینز ایدای
 اسیر و عثمانیم حربه تعدادی بیرون اولیفین جوارای چون
 حواری و ولدان شکل علمان ایشاب ایدوب غایت
 اعلانی الیقود قد اعدا سر کون اون اون بیس اسیرای
 غنیمت

و تیسیمین مکان میوم کجده که مسیح حجابی الا و امیدی و غیر از این استند
 مکان دارا دوات عسکر در یا مثال پلمه روبراه جهاد ابرو
 او کتون یا لیکر اخراج نام مخلده او تانغ خسته و کتور پلوت استند
 چوبلی نام مخلده و اندن کورک اوی نام موضعه و اندن نهر اوزی
 کنارنده قار نام مخلده و اندن کاشانه یا قار و اندن تفتا
 طاس و اندن ابر قاصح نام موضع و اندن بر حواده و اندن
 قره قیون نام مخلده و اندن یقین صویا قرینده و اندن کی مشقویا
 موضعه و اندن عظیم اوزی که او این کتابدن وصف او نموده
 کنار نهر خورده نزول و اجلا پور رفته تکرار اوز و حطماندن
 اینچی کسوت عرض عبودیت الیدی بعدن یوم شمیس مانند دریا
 نزل اولگا نهر خورده یا شتا در لکله چوق برون خاطر حرد و عیون
 اید جکر خونگاسای نام عبورندن عسکر در یا مثال اسلام بر لر عبور
 سدن چور تان نام مخلده نزول اولندن بعدن تکل خورده نوسل
 نهر قولنجان قرینده بر مقدار اسب ایس و استراحتدن حکم بعدن
 خورده ن کویلوپت بوزا غلوی نام نهر کنارنده نزول اولونب اندن

وصف

در تصنیف منزهه و اینک جمله شوق نیم مجرده و اینین ^{تفاوت}
 بدون نام منزهه و آمدن نیز از کولک کنارنده و آمدن ^{طریق}
 باشد نام منزهه نزل نور یوسف ایتیه کوزه چیار نیل منزهه
 نوبه برنده اوزو حطمانه منسکه نام نامدارک ایچی کوزر ^{کلیه}
 ترا قریب بطریق الاستقبال کلوب عوض عبودیت و خدمت
 لارنه لرینه حاضر و آماده و دائم در میان اولد قریب ^{کلیه}
 اولکون چیار نیل منزهه نزل اولوب ایتیه بر کوزر ^{کلیه}
 دیکله معروف نیز اوزرنده نزلدن صکن ^{کلیه} نمانینه یوک
 نام نفعه واقع اولد قده سا رالیه اوزو حطمانه له طرفندن
 اخذ ان ایچون کلاً بر عهد اراعدای دینی برین ایدو
 دبل انفعه کلوب اخذ اولمان دلیری زخاب هما یونه ^{کلیه}
 فرجه برورد و و صورا بولده دینیک اخباری بلند کون صکن
 کوجدر قوتیه دار اولک بادر و دلاوره جوالری اولنغی ^{کلیه}
 اولدنا بقده خلفه فروره دن کوجلوب طاشلی نام حله
 نزلدن اوزو اطاولدیکله معروف قلعه قرینه و آمدن ^{کلیه}

نام غنیمت و کسب نام غنیمت که نام غنیمت بود آمدن از دست و در نام غنیمت
 و آمدن به نام غنیمت که نام غنیمت بود آمدن از دست و در نام غنیمت
 اوزینه نزل در حکایت غنیمت که کوچوب استر ایول و کشتار
 نام ایچ حصار استوارک میانده نزل مایه نری واقع اولرت بعد
 استار قسطنطنیه و عیله مشهور و معروف قلعه قرینه نزل بر پیش
 آمدن کاشیکه نام قلعه ده عقده پیش اولای عکرا اسلامه و اوزی
 تراخی طایفه ریه عدای کز طرف ناز صیغرانه بریدن جمعیت الله
 نزل و جلال بر روی قلعه دنوره دن بر مقدار کوچوب عقده پیش
 اولای قریم عسکری ایله اوزی تراخی طایفه ریه عقده نزل کلنده
 بجایه کلک لایع طایفه دن اولان ایولای قرینه
 یکتوز کوزده مشقت اوز کوزده سی از ای عسکرینه معارف اولورده
 قوز مجاز کوزده خال حکمک دو سرب بقیمین اسیر و قید بند ایله
 ایگایونه کوزده دیگر که طایفه دن سوال اولورده از برایشان قلعه
 اولور قریب مقرر اولورده اعدای دیند جوالی و بر ایول اولور
 ایان طوغری از برایشان جابینه توجه و خیمت پورلیوب بر خوارده نزل

بدرت

اولان اوپول نام لعین و بد دیندک اخذ استقام ایتقنا بیکین
حاضر و آماده عنبر اسلام ایلده اورادن طوعنی مسأله بعدیه
قطع ایدرک فرورد اوپول کافری دار حکومتی اولان یاسنم
شهر عظیمده علی العقیقه محاصره ایدرک و دیار کوزا بدینا خراب
و عذارت و عسارت ایدرک لعین فروردون یوز لیری بیکرک
عزمتی جویدس اولوب مقدارینی بلدر مکتله نیه جو منی عفو و
ازاد پور ویر میت از چوب حاکم نه باشد از بکند نعلت
در کعبه ۲۰۰۰ العقیقه سعاده و دولتی سلطان مولی الیه
معه قرنی غنیمت به شمار ایلده عنبر اسلام و ثریا نظام و فی
ما بر حسب ایما مال اولوب سالین و عافین عودت
شبه سوال مکرر: مالک مجوسه اینه داخل و حضرت
درب قران زمانه امین ساعاده و اصل اولدینر
این لقا اغویا اولدین کن ده ایوبت اسیب و هر دن
و محفوظ ایله امین کجی سینه المرسلین و چار نایر
قدم الفواخ قران به سده التواریخ و صحاح ابن کثیر

HÂLİM GIRÂ Y SULTÂN

GÜLBÜN-Î HÂNÂN

ÛÇUNCÛ İSLÂM GİRÂY HÂN

İslâm Girây, Selâmet Girây Hân'ın evlâdlârındandır. Cânıbek Girây Hân zamanında Lehistanlıların elinde yedi sene esir kalmış iken, Sultân Murâd-ı Râbi' Hân'ın Lehistanlılarla yaptığı müsâlehadan sonra âzâd idilmiş ve Yanbolı şehrinde bir müddet oturduktan sonra birâderi Bahâdır Girây hânlığında Kalgaylık rütbesini ikrâz itmiş idi.

İslâm Girây, Bahâdır Girây Hân'ın vefâtından sonra, tekrar İstanbul'a gelüb (Haliç)'de ikâmet itmekte idi. Fakat İslâm Girây'ın Baltacılar Kahyası vesâatıyla Kırım tahtına geçmek için uğraştığını anlayan Mehmed Girây, İstanbul'a bir arzâ gönderüb sadrazamdan, İslâm Girây'ın İstanbul'dan uzaklaşmasını iltimâs itmesi üzerine zâten sadrazam Mehmed Paşa ile araları açık olan İslâm Girây, Rodos adasına nefy olunmuşdu¹.

Aradan henüz bir buçuk ay geçmişti ki, meşhûr Cinci Hüseyin Efendi'nin tevassut ve mu'âvenetiyle İslâm Girây İstanbul'a çağırılıb (1054) senesi rebî'ulâhîrinde 'uhdesine Kırım

¹ Haliç'de ikâmet eden İslâm Girây, Bab-ı 'Âli'ye Sefer Gâzi Ağâ vesâatıyla, Kırım Hanlığı'na ta'yin olunmasını 'arz-itmişdi. Sefer Gâzi Ağâ bu işe mübâberetle kuvve-i karibeye getirdiği bir hengâmede idi ki, İslâm Girây'ın bu niyyetinden haberdâr olan Hân, İstanbul'a bir 'arzâ gönderüb Sefer Gâzi Ağâ'yı, İslâm Girây'ı tahtk ve ifsâd itmekle iktisâr ve Rodos adasına nefy olunmasını i'tirâ itmesi üzerine, zâten İslâm Girây'a muhtelif bulunan Mehmed Paşa her iki'nî de Rodos adasına sürmüştür (Es-sab'u's-seyyâr).

Kefe nâir-i müstak İslâm Paşa'nın oğlu babasından ve Kırım Hân'ından mektublar getirüb İslâm Girây'ın teccübüsü Kırım'da 'azra karışıklığı müteb olcağdır yollu bir takrîr uydurmas sözler söylemesi üzerine İslâm Girây Cigâle oğlu kadırgasıyla Rodos'a nefy olunmuştur (1054). (Na'îmâ).

hanlığı tevcih olundu². İslâm Girây bu suretle tahta geçtikten sonra küçük kardaşı Kırım Girây Kalgây, Mehmed Girây'ın nûreddini olan Gâzi Girây'ı mansıbında ibkâ itdi. Bir müddet sonra Kalgây-ı Kırım Girây vefât ettiği cihetle yerine Gâzi Girây, Gâzi Girây'ın mansıbına dahî 'Âdil Girây Sultân geçti. İslâm Girây vezâifin tevcihâtından kurtulduktan sonra Kırım hükûmetini rahatsız iden Ruslar ve ellerinde uzun müddet esir kalan Lehliler ile müte'addid def'alar muharebe idüb muzaffer olduğu gibi hükûmete karşı 'ısyân iden Jâne kabilesinin reîsi (Ak Çumak) 'ı dahî mağlûb idüb dar ağacına asdırmış ve kabileden bir çok esirler u ganîmetler almışdır³.

İslâm Girây bu esirlerden bir kısm-ı güzîdesini Pâdişâh'a hediye etmişdir⁴.

² İslâm Girây, hân ta'yîn olunmak üzere Rodos'dan getirildikten sonra huzûr-ı Pâdişâhiye girdi. Pâdişâh tarafından bir çok nezâhletler idildi. İslâm Girây pâdişâhın "sen yalnız be-na bak, gayrimin sâzinü dîrlerce" dediğine nazır olarak çıkarken, arkasından gelen sadrazama "çün bizi Tatar hân idiniz, şirâididen sonra " yazdığına peylere kulak vir. Filân Hristiyanla bozuşra, filân rudadra it. Filân inatrac, filân filân yap" diye zinkâr kâğıd gönderüb ol tarafların unuruna, bu taraftan gaybene re'y u tedbir idüb karışdırıyınız..." demişdir. (Ne'îrâ).
³ İslâm Girây şirâ uncağından Kulu Şah nâra nâizâyı düğman raeleketlerine fâil-ı hisar itmek için göndermişdi. Kulu Şah Mîrzâ Ağâ gâmirin Kırna'a geldikte Tatarlarca (Sû'a) denilen kuras hisseyi Hân'a teslim hususunda karacı vü kapıkulu arasında ihtilâf düşerek iş nâiz'e, daha sonra gâvgâyı çevrilüb bir çok âdera telif olmasına sebebiyyet vermişdir. (Es-seb'u'a-seyyâr).

(Ne'îrâ) târihi bu ihtilâf hakkında şu rae'ûrâttı viriyor: "Vezir denilen Sefer Gâzi Ağâ ile kapıkulu arasında ziddiyet düşüb Sefer Gâzi Ağâ'yı öldürmek istediler. Hân bu karışıklığın önünü almak için Sefer Gâzi Ağâ'yı hâba itdi. Ağâ bir yolu su bulub habeden kaçtı ve Kırna içine girüb kabileleri hân 'aleyhine tahrik itmeğe beşledi. Bu vak'a üzerine Kırna Tatar hân husûret idüb kulluğundan çıktılar ve hân 'arfa gönderüb " Hân'ın itba'ından olan Mehmed Ağâ'nın oğlu İlyâs Ağâ'yı ve hânâ vezin bulunan Ramazan u martaza Ağâları vü raeydân beyini kendilerine teslim idüb pîreletrâçe razı olursa kendisine tahrik tab'iyyet ideceklerim" beyân ittiler.

Diğer tarafta sekken bin (80 000) kadar Moskof ordusu Azâk kıl'asının muhâfaza itmek için geliyordu.

Bu iki büyük vak'a İslâm Girây'ın tedbirleri, rae'ûnetiyle bertaraf idilmişdir.

⁴ Kırna Tatarları Rusya'ya doğru dâima abaklarda bulundular, muvaffakiyetlerinde râil-ı gâmiretin bir kısm-ı güzîdesini Pâdişâh'a takdîr iderler idi. Bu takdîrâcelerin en mübîri Hasaki Hürerra Kadın nâriyye târihinde [Sultan Süleyman devrinde] büyük bir mevk' işgâl iden Moskof dârubâta olma gerekirdi. (Ebu'l-Fîrak).

Hürerra Kadın, Akmanya müverrihlerinden Harıner'in tahkîkâtından dahi Rokânen yanında bir Rusyalı câriye olduğu anlatıldığı Kâmil Peşâ Târih-i Sıyâse'nde beyân idiyor.

Memleket bu suretle (Jâne) kabilesi 'ısyânından kurtarıldıktan sonra İslâm Girây, Rusların cizyelerini almak için Nureddin Sultân'ı, kuvvetli bir ordu ile Moskova'ya gönderdi.

Nureddin 'Âdil Girây Sultân Rusları mağlûb ide-ide ta Moskova'ya vardıkda Rusya kralı altmış bin (60 000) altun kıymetinde senceb u samur u dürlü dürlü kıymetli hediyeler u kırk bin (40 000) 'aded meskûk altun virdikden mâ'adâ defterde mukayyed olub sultânlara, mirzâlara, 'ulemâya virilmesi lâzımkân hediyelerle berâber her sene bedel-i cizyeyi göndermek şartıyla Ruslarla musâleha tevdîd olundu⁵.

Ruslarla tevdîd-i musâlehadan sonra İslâm Girây, Lehlilerle muhârebeye girişüb uzun uruşmalardan sonra düşmanı mağlûb iderek, ânlarla dahî; beş kıt'a top ikiyüz bin âltûn, seksân bin gurusluk rüyâl ta'bir olunan paralarını aldıktan sonra her sene, hediyelerine, cizye bedellerini göndermek şartıyla musâleha 'akd itdiği dîvân yazıcısı bulunan Kırmılı Şeyh Mehmed Efendi'nin zabt itdiği (Vakâyi' -ı Kıırım) mecmû'asında yazılmıştır⁶.

⁵ Bu muvafakıyetler üzerine, ahlden evvelce (tarâğ akçem) nârafiyle alınmakda olan virgi kaldırılmışdır.

⁶ Kırmı Hân dâimîni öğrenmek için (Öz) Kızakları hatırlama (Atırma) Şefer Gîzi Ağâ'yı göndermişdi. Hatırlan dâim Lehlilerin büyük hazırlıklarda bulunduğunu ve defter hesabıyla yüz elli bin (150 000) 'askere mülk olub yakında maraleketlerine hücum tasavvurunda olduklarını bildirdi. Bu haber üzerine Hân emrâfa yarlığar gönderüb on gün zarfında hazır olmalarını emr itdi.

Şevvânın yigirmi yedinci günü yola çıktılar. Frenk Hân, Handek nâra mehallerden bilürür dîvân geçidile Özfi ve ordan; orduya koşulan 'asker ile yüz bin nefere bîliğ olân bir orda ile Turî'yi geçdiler.

Leh krâli Tutâr 'askerinin vürûdünden haber tîrarmışdı. Ancak (Dânkî) nâra mehalde haberdâr olub firâr itdi vü Hoûn Kal'ası yanında (Öz) pehinkeşme sâğdı. Tutâr 'askeri krâlin neredde bulunduğundan haberdâr değildi.

Krâle mektub ve zahire getiren bir bölük 'asker, Hân ta'rib kollarına rûst geldi. Bunları alıştırarak sarayla krâlin neredde olduğu meşûld. Kandıleri dâim emir idildi.

Bu suretle krâl pek müşkül bir mevki'de bulundu. Bir taraftan zahiresizlik, diğer taraftan kal'adan çıkarak ıraklık yokdu.

'Askeleri, hayvânları şçıktan kırılmaya başladı. Ve nihâyet krâli, Şefer Gîzi Ağâ'ya mektublar göndererek münden sulh niyyetinde bulundu. Hân bu 'arfzalar üzerine 'ulorâfiy marzûlan bir yere toplânyub meşveret meclisi kurdu.

Uruncdan bu'zâhen "bu fırsatı kaçırmak mevâfık olmadığın, Lehistan kr'asının meclisinden müsb itirak lâzım olduğuna" söylediler ise de Hân yine altı sene ellerinde emir kaldığı Lehlileri tîrâr

İslâm Girây kalıramân, 'âli himmet bir zât olub kâh kendisi, kâh kâlgâyları ma'ıyyetiyle Tatâr 'askerini ne tarafa yollamış ise muzaffer olmuş ve mehzâ onunu gayretiyle Kırım kıt'ası altınlar ve zî-kıymet şeylerle dolmuşdur⁷.

İslâm Girây (1064) senesi Şa'bân âyının başlarında küçük oğullarına tertîb itdiği sünnet cem'iyetinde vefât itmekle cerî türbesine defn olunmuşdur⁸.

İslâm Girây'ın müddet-i 'ömri elli yıl, hânlığı tâm on senedir. İslâm Girây, bizzât kendi pârasıyla ikiyüz bin (200 000) guruş Or Kal'asını ta'mîr itdiği gibi ceddî Devlet Girây Hân'ın Gözleve'de yaptırdığı câmi'i esâsından teodîd itdi ve Gözleve'de müte'addid çeşmeler yapılarak ahâliyi susuzluktan kurtardı.

Ve dedi ki " Bu bir ocağıdır. kendileri de bizden sulh niyetinde bulunuyorlar, âraın istiyorlar, bu ocağı söndürmek lâzım değildir". Bu sözlerden sonra erkân-ı devlet âruk muhâlif itmadılar. Ve Sefer Gâzî Âgâ ma'ıyyetiyle bir bey'et gönderilüp âfâkî partlar dâhilinde krâl ile 'akd-ı musâfaka idildi:

- 1- Her yıl virgilerini vaktinde Kırın hükûmetine teslim itmek.
- 2- Hânın eli altında bulunan yerlere, kabilelere zarar vermeyecek.
- 3- Kazâk vilâyetine ziyân getirmeyecek.
- 4- Beğlerinden iki âdemin oğulları (rekîn) olarak Kırın hükûmetine teslim idilmek.
- 5- Kırın hânının dostlarıyla dost, düşmanlarıyla düşman olacak ve bilicüb Kırın hükûmeti tarafından düşman üzerine çıkışok muhârebeye Leh hükûmeti istenilen miktârda asker vermek şartıyla ıstırâkî der-'ahde itmek (1062). (Na'irâni)

⁷ İslâm Girây'ın muhârebelerinde Ârgın Doğru Beğ'in pek büyük hisdâretleri dokunmuşdur. Ârgın Beğ'in muhârebelerindeki fedâkârlıklarına dair Tatârlar bir çok destânlar yazmışlardır. (Es-sob'u's-seyyâr)

⁸ İslâm Girây arkası ortasında peydâ olan rakibî bir sivilpöden vefât itmişdir. Mürâî ileylâ ibâdâ eberanîyetsiz bir çâbân zamanıyla bunu birine şiddetliok akdârub gâib itmek istemiş ise de az bir müddet zarfında yâre gidikçe fenâleşüb 'âkibet-i nevîne sebub olmuşdur.

İslâm Girây'ın haber-i vefâtına Kefe'de bulunan Kalgây Sultân's bildirmek için giden Vahâb Efendi musâfakâ yigirmi dört saat köylü bir ihtiyârın evinde istirahat itmişdir ki köylü baba Vahâb Efendi'nin evlerinden Bağçeserây'dan geldiğini ve hânın sünnet toyu ile meşgûl olduğunu ârtıyarak " Eyvâh şâpurun hânın kâline, bir taraftan yurdunuza sâldirmek için düşmanlar bezirhanırken, bir taraftan o, tahtında kâfâlarca sünnet toyu ile eğleniyor!.. demişdir. (Es-sob'u's-seyyâr)

حالم گيرائ سلطان

گلبينر خانان

ایکسچی اسلام کرای خان

اسلام کرای، سلامت کرای خاک اولاد بندر، جانبک کرای خان
 زمانیدہ اہستانیلرک ائندہ بدی سہ اسیر قاش ایکن سلطان مراد رابع
 خانک اہستانیلرک پایدیی مصالحہ بن صکرا آزاد ایلشرا، ویاسولی شہرندہ
 برمدت او توردقن سوکرا برادری بہادر کرایک خانلقدہ قالہایق رتبہ سی
 احراز ایتمش ایدی .

اسلام کرای، بہادر کرای خانک وفاتندن سوکرا نکرار استانبولہ
 کلوب (خلیج) دہ اقامت ایتمکہ ایدی. فقط اسلام کرایک، بالطہ جیلر
 کہیسی واسطیلہ قریم نختہ چمک ایچون اوغراشدیغنی آکلابان محمد کرای،
 استانبولہ برعریضہ کوندہ روب صدر اعظم دن، اسلام کرایک استانبولدن
 ارزاقلاشمہنی التماس ایتمہ سی اوزرینہ ذاتا صدر اعظم محمد پاشا ایلہ
 آرہلری آجیق اولان اسلام کرای، ردوس آداسنہ نفی اولتمشدی [۱]

[۱] خلیجده اقامت ایدن اسلام کرای، باسعالی بہ سفر غازی اطا واسطیلہ،
 قریم خانلنہ تمین اولتماسنی عرض ایتمشدی . سفر غازی آطا ہوایشہ مباشرتہ
 فرورقربہ بہ کتیردیکی بر حکامدہ ایدی کہ اسلام کرایک بو نیتندن خبردار
 اولان خان، استانبولہ برعریضہ کوندروب سفر غازی آغانی، اسلام کرای
 تحریک وانساد ایتمکہ اہام وردوس آداسنہ نفی اولتماسنی اعلام ایتمی اوزرینہ،
 ذاتا اسلام کرایہ مخالف ہوانان محمد پاشا ہر ایکسچی دہ ردوس آداسنہ
 سورمشدہ .
 السبح الباری .

کفہ میرمیرانی اسلام پاشانک اوغلو باہاسندن قریم خانندن مکتوبلر کتیروب
 اسلام کرایک نشینی قریمدہ عظیم قاریبقلی موجب اولہ جقدر پولوز بر طاقم
 اویدیروسہ سوزلر سویلسی اوزرینہ اسلام کرای جقالہ اوغلو قدرغہ سیلہ ردوسہ
 نفی اولتمشدہ (۱۰۰۴) نعبا

آرەدن ەنوز برېچق آي كچەشەدى كە مشهور جنجى حەين افنديك
 نەسب و معاوتقە اسلام كراي استابولە چاغىرېلوب (۱۰۵۴) سەسى
 ربيع الاخرندە ەھدەسە قريم خانانى توجە اولدى [۱]. اسلام كراي
 بوسورتە تەت كچەكەن سوكرام كوچوك قردانى قريم كراي قالمى ،
 محمد كرايك نورالدين اولان غازى كرايى منصبندە باقايتى . بر مدت
 سوكرام قالمى قريم كرايى وفات ايتىدىكى جەتەلە يەنە غازى كراي ،
 غازى كرايك منصبە دىخى عادل كرايى سلطان كچەدى . اسلام كراي
 وظائفك توجەتەندىن قور تولدەن سوكرام قريم حكومتى راحتىز ايدىن
 روسار ، واللىرنە اوزون مدت اسير قالان لەلدار ايله يەتەدە دفعەلر
 محارەبە ايدوب مظەر اولدىكى كى حكومتە قارشى عصبان ايدىن زانە قبيلە
 سەك رەئىسى (آق چوق) ى دىخى مغلوب ايدوب دار اغاجە آسەد -
 رەمش وقيلەدن بر چوق اسيرلر وغنىتلر آمشدر . [۲]

[۱] اسلام كراي خان تەين اولتىق اوزرە ردوسەن كىتەلەكەن سوكرام
 حضور پادشاهى بە كىردى . پادشاه طرفەندىن برچوق نصىحتلر ايدىدى . اسلام
 كراي پادشاهك « سەن ياكىز بكاباق ، غىرىك سوزى دېكەمە ، دېدېكەنە
 مەرور اولەرق چىقاركن ، آرنە سەكەن كەن مەدر اعظمە چون بۇ تانار خانى
 ايتىكەن شەيدىنەكەمە » بازدىن شىلە قولاق وىر . فلان خرىستىئانە بوزوشە ،
 فلانە مەدارا ايت ، فلان ايتىشە ، فلان فلان باب » دېە زەھار كاغەد كوئىدروب
 اول طرفلر ك امورەن . بو طرفەندىن غايانە راي وئىدەر ايدوب قارىندەر ما كىز . . .
 دىمىدر . (نەبە)

[۲] اسلام كراي شىرىن آسراستەن قونلو شاه نام مىرزابى دشمن مەلكىتە
 ايمال خسار ايتك ايجون كوئىدەرمىشى . قونلو شاه مىرزا اغا غانمأ قىرە
 كەلكەمە تانار لىجە (سوعە) دىنلن شىخ حەسەنى خانە نەلىم خەسومەندە
 فرا چو وقىوقولى آراسندە اختلاف دوشەرك ايش تزاغە ، دەما سوكرام غا -
 دغابە چو برېلوب برچوق آدم نلف اولسە سىب وىر مىدر . السبح السيار .

اسلام کرای بوا بیلردن برقم کزیده سنی پادشاهه هدیه ایچمشد. [۱]
 مملکت بوسورتله (ژانه) قیلهسی عصیانندن قورتارلقدن سوکرا
 اسلام کرای، روسلرک جزیه لر ی آلتق ایچون نورالدین سلطانی،
 جوتلی براردو ایله مقوایه کوندردی.

نورالدین عادل کرای سلطان روسلری مغلوب ایده ایده تاسقوایه واردده
 روسیه قرالی التمش بیک آلتون قیمتده سنجاب و سمور و دورلو دورلو

(تعبیر) تاریخی بواختلاف حقتده شو معلوماتی ویرور:

وزیر دینلن سفر غازی افا ایله قپوقولی آره سنده مندیث دوشوب
 سفر غازی آغابی اولدرمک ایسته دیلر. خان بو قاریشقا بیک اوکئی آلتق ایچون
 سفر غازی آغابی حبس ایندی. افا برولنی بولوب حبسدن قاچدی. و قریم
 ایچنه کیروب قیله لری شان علیه نه نهریک ایچک باشلادی. بودقه اوزرینه
 قریم تاتار خانه خصومت ایدوب قولوغندن چیقدیله رخانه هریضه کوندروب
 خانک ایتاعدن اولان عداغانک اوغلی ایلس آغابی وحالا وزیر ی بولنان رمضان
 و صرته سی اغاری و میدان بکنی کندیلرینه تسلیم ایدوب پاره لیکه راضی اولورسه
 کندبسه تکرار تبعیت ایده جکلرینه بیان ایندیله.

دیگر طرفده سکسان بیک قدر مقو اوردوسی ازا ق قلمه سی عماره ایچک
 ایچون کلیورلردی.

بوا بکی بیوک وقته اسلامکرایک تدیرلری، متانیله بر طرف ایچمشد.

[۱] قریم تاتارلری روسیه به طوغری دایما آقینلرده بولتورله، موفقیتلرینه
 ماللر غنبتک برقم کزیده سنی پادشاهه تقدیم ایدرلر ایدی. بو تقدیمه لک اک
 مهی خامسکی خرم قادین نامیله تاریخنده [سلطان سلیمان دورنده] بیوک بر
 موقع اشغال ایدن موسقوف دلرپاسی اولسه اکر کدر، (ابوالفاروق)

خرام قادینک، المانیا مورخلردن هامرک تحقیقاتدن دخی (روقتلان)
 نامنده بر روسیه لی جاریه اولدینی آ کلاشیدینی کامل پاشا تاریخ سیاستنده
 بیان ایدیور.

قیمتی هدیه‌ها و فرقی بیک عدد مکوک آلتون و پردکن ماعدا مفترده
 مفید اولوب سلطانلره . میرزالره . علمایه و برلسی لازم کان هدیه‌لره
 برابر مرسته بدل جزیه بی کوندرمک شرطیه روسلره مصالحه تجدید
 اولندی [۱] .

روسلره تجدید مصالحدن سوکرا اسلام کرای ، لهیلره محاربه به
 کیرینسوب اوزون اوروشمردن سوکرا دشمنی مغلوب ایدرک . آنلره
 دشمنی ، بشر قطعه طوب ایکیوز بیک آلتون ، کسان بیک غروشلق
 دیوال نمیر اولنان پاره لر بی آلدندن سوکرا هینه ، هدیه لر بی ، جزیه
 بدلر بی کوندرمک شرطیه مصالحه عقد ایتدیکی دیوان بازیجیدی بولنان
 فریملی شیخ محمد افندیکن ضبط ایتدیکی (وقایع قریم) مجموعه سننده
 بازیلشدر . [۲]

اسلام کرای قهرمان ، عالی همت برذات اولوب گاه کندیسی ، گاه

[۱] بوموقبتلر اوزرینه ، اهالی دن اولجه (تمنا آقچی) نامه آلتقده
 اولان دیرک قالدیرلشدر .

[۲] قریم خان دوشمن احوالنی اوکرمک ایچون (اوزی) قازاقری حطمانه
 (اتامان) سفر غازی آغایی کوندرمشدی . حطمان دشمنی لهیلرک بیوک حاضر قفرده
 بولدفلیسی و دفتر حسابله (۱۵۰۰) بیک عسکره مالک اولوب بایندنه مملکتلرینه
 هجوم نصورنده اولدفلیسی ییلدیودی . پوخیبر اوزرینه خان اطرافه بریلشدر
 کوندروب اون کون طرفنده حاضر اولمالرینی امرایندی .

شواک بکری بدنجی کوتی بوله چیقیدیلر . فرنگ خان ، خندق تام عملردن
 بلرور دیوان یکیدله اوزی بی واورادن ، اردویه قوشیلان عسکر ایله یوز بیک
 سره پانغ اولان بر اردو ایله طورله بی یکیدیلر .

له قرالی تاتار عسکرینک ورودندن خبر آلامشدی . آجیق (دانکو)
 تام محله خوداد اولوب فراد اشدی و خواتن قه سی بانسره (اوزیجه)

قالغايلرى . . . يىتيله تاماز عسكىرى نە طرفە بولامش ابىدە ، مظفر اولمشرومحصا
اونك غيرتيله قريم قطعەسى التونىر ودى قىمت شيارله طولاشدرد . [۱]

پلاتىنە سېتىدى . تاماز عسكىرى قرالك تودە بولدىبىخىن خېردار دكادى .
قواله مکتوب و ذخيره كىرەن بېلوك عسكىر ، خانك تەقىب قوللىرىنە راست
كادى . بونلرى سېقىندىمق صورتيله قرالك تودە اولدىبى اكلاتىبىلى .
كندىلىرى دىخى اسير ايدىلى .

بوصورتله قرال پك مشكل بوموقىدە . راقىلىدى . بولمىفدن ذخيره سزلك .
دىكر طرفىندە قلمەدن چىقماق امكانى بوقدى .

عسكىرلى . حيوانلىرى اچىلدىن قىرلايه باشلادى . ونهايت قرال . سىرغازى آتابە
ككتوبىلر كوندردە رك خاندىن صاح نيازىندە بولدى . خان بوە بىضەر اوزرىنە
علمىبى مىرزالى بوزىرە ملوبىلابوب مشورت مجلسى قوردى .

اسرادىن بىضىلىرى بوفىرئى قچىرمق موافق اولادىنى . امشان قطعە سىك
تەلمأ نغزىب ايتىك لازم اولدىنى ب سولە دىلر ابىدە خان يىنە اتىستە اللرىندە
اسير قالدىنى اهللىرى آجىدى . ودىدىكى ب بوزر اوجاندىر . كندىلر بىدە بزدن
صلح نيازىندە بولتىورلر ، آمان ابىستە بوزرلر ، بو اوجانغى سوندىرىك لايىق دكدرە
بومورلدن سىكرە اركان دوكت آرتىق مخالف ايتىدىلر . وسىر غازى اغا مېتيله
بوجىيات كوندرىلوب آتىدەكى شرطلر داخلىندە قرال ايله عقد مەخاله ايدىلىدى .

۱ - مىرىل وركىلىرىنى وقتىدە قريم حكومتىنە تسليم ايتىك .

۲ - خانك الى آلتىندە بولغان بوردلرە . قىيلەرە ضرر ورمەك

۳ - قزاق ولايتىنە زيان كىرمەك .

۴ - بكارىدن ابىكى آدمك اوغوللىرى (رەن) اولەرق قريم حكومتىنە تسليم

يدىلمك .

۵ . . . قريم خانك دوستلر بىلە دوست ، دشمنلر بىلە دشمن اولىق بولايىجاب
قريم حكومتى طرفىدىن دوشمن اولزىنە آجىلاجق محاربه بىلە حكومتى ابىستە .
ئىلن مئداردە عسكىر و بىرىك صورتيله اشتراك درعەدە ايتىك (۱۰۶۲) .

(نەما)

[۱] اسلامكراپىك محاربه لىندە آرغىن طوغان بىكك پك سولك خىدمەتلىرى

اسلامکرای (۱۰۶۴) سنه سی شمان اینک باشارنده کوچوک اوغلارینه زینب ایندیکی سنت جمعیتده وفات ایتمکله جسی زبهنه دفن اولمشدر [۱]
 اسلام کرایک مدت عمری الهی ییل ، خانانی تام اون سنه در . اسلام
 کرای ، بالذات کندی پاره سیله ایکوزبیک غروش صرف ایله اورقله منی
 نمبر ایندیکی کبی جدی دولت کرای خانک کوزلوهده یاپدیردینی جامی
 اساندن تجدید ایندی و کوزلوهده متعدد چشمه لار یاهرق اهالی بی
 موسزلفدن فورناردی .

دوقوعمشدر . آرغین بکک محاربه ده کی فداکارقلرینه دار تانارلر برچوق دانسانلر
 یازمشدرلر .

[۱] اسلام کرای آرغینی اورنه سنده پیدا اولان مهکک بریویلیچدن
 وقت ایتمدر . موی الیه ابتدا اهیتیز بر چبان ظنیه بونی ریت شه نلیجه
 سقبروب غائب اینک ایتمش ایسه ده ازیرمدت طرفنده یاره کیتدکجه فنا لاشوب
 عاقبت موشه سبب اولمشدر .

اسلام کرایک خبر وقاتی کفده بولنان قالدای سلطانه ییلدیرمک ایچون
 کیدن وهاب افندی متصل بکری درت ساعت بورود بکندن هم آتی ، هم کندیسی
 یارولدیمندن طولابی بر قاج ساعت کوبلی بر اختیارک اوپنده استراحت ایتمدر که
 کوبلی بابا وهاب افندیکن اطور بندن پانجه سرای دن کادیکنی و خانک سنت طولوی ایله
 مشول اولدیغی آکلایه رق « ایواه شانارم خانک حاکه ، بر طرفدن بوردیغیزه
 سالدیرمق ایچون دشمنلر حاضر لانیکن ، بر طرفدن او ، تختنده هفته لجه سنت
 طولوی ایله آکله نیور ! . . . دیمشدر .

السبع البار

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абі Таліб 48, 108
Аббас 82, 86
Абдулмеджді 151
Абдуррагман 22
Абрагамович 10, 11, 16, 84,
87, 93, 95, 116, 118, 125, 128,
130, 156
Агаєв 85, 94, 158
Агмед 21, 32, 58, 69, 82, 117,
118, 163, 165
Агмед Паша 32, 58, 117, 118
Агмед Рефік 21
Аділ Бей 68
Аділ Гірай 92, 143, 144, 152,
165
Аділ Мірза 60, 68, 69
Адам 60, 70, 75, 132
Азамет Мірза 63
Ак Чумак 143, 150, 41, 88
Акчокракли 26
Аллаг 5, 37, 38, 39, 40, 41,
42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50,
51, 52, 53, 56, 59, 74, 75, 78,
79, 80, 82, 90, 92, 96, 108, 121
Анри Массе 82, 161
Антимир 123
Арістотель 38, 47, 57, 77, 82
Асаф 46, 47

Б

Багадир Гірай 24, 87, 143, 148,
165, 166
Багт Гірай 17, 166
Балтачи 143
Барабаш 32, 101, 109
Батий 125, 135
Бачиньський 137
Богдан 4, 26, 32, 60, 61, 68,
77, 98, 99, 102, 104, 106, 118,
119, 150, 152, 158, 160, 161, 163,
301
Бозман 50
Боплан 10, 83, 86, 87, 91, 109,
116, 136, 158
Брехуненко 111, 158
Бунядов 159

В

Василь 12, 63, 138
Вагід Ефенді 147
Вахтин 79, 134, 160
Веджігі 26, 159
Величко 10, 24, 28, 104, 109,
110, 112, 115, 116, 155, 158
Височан 33, 120
Вишневецький 28, 32, 55, 66,
72, 73, 115, 124, 126
Владислав IV 32, 99, 102, 103,
113, 114, 118, 129, 133, 137
Войцех 125, 137

Г

- Г. Султан 2, 6, 10, 11, 12, 14,
16, 17, 24, 30, 33, 141,
143, 155, 157
Гіяседдін 74, 81
Гаджі Гірай 17, 74, 81, 135,
165, 166
Газневі 46
Гайдар 76
Галім Гірай 5, 10, 84, 166
Гамер 14, 146
Гасекі Гуррем 30, 146, 151, 301
Гашимов 94, 158
Гваньїні 158
Гелді Мірзе 60
Гелена 139
Горлієвський 67
Грабовецький 120, 133, 160
Грабянка 10, 24, 103, 104,
109, 112, 113, 123, 124, 125,
126, 127, 128, 129, 130, 131, 132,
155
Грушевськ ий 18, 24, 101, 105,
110, 111, 113, 114, 123,
124, 127, 128, 130, 133, 139, 153,
158, 160
Гуржій 24, 160
Гуррем 30, 146, 151, 163, 301
Гусейн 26, 46

Г

- Газі Гірай 39, 43, 88, 89, 95,
96, 143
Гюль Агмед 69

Д

- Дарій 62, 122
Дашкевич 4, 11, 24, 83, 87,
160, 164
Девлет Гірай 37, 39, 74, 76,
135, 144, 165, 166
Девлет Берді 74

- Джінджі 143
Джані-Бек 74
Джанібек Гірай 24, 89, 118, 143,
165
Джевірі 76
Джем 38, 42, 51, 52, 54, 55,
56, 57, 62, 75, 76, 83, 92, 111,
136
Джуджі 74, 81, 135
Донгофф 137
Дорошенко 85, 105, 113, 114,
121, 160

Е

- Ебуль Фарук 14, 146
Ебюлькасим 82
Ель-Гадж Мегмед 16, 37, 166
Емеджен 11
Еремій 124

Ж

- Жолкевський 69, 129

З

- Зайончковський 11
Зигмунд 137

І

- Ільяс Ага 145
Ісаєвич 24, 160
Іслам Гірай III 4, 5, 10, 11, 14,
16, 17, 18, 22, 24, 26, 28,
30, 32, 33, 38, 40, 41, 42,
43, 45, 46, 47, 48, 49,
50, 54, 55, 56, 57, 58, 61,
62, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
69, 70, 73, 74, 76, 83, 84,
86, 87, 88, 89, 90, 91, 93,
95, 99, 103, 104, 105, 106, 107,
108, 111, 113, 115, 116, 119,
121, 122, 123, 124, 126, 129,
130, 131, 132, 134, 136, 137,
138, 139, 140, 143, 144, 145,

146, 147, 148, 149, 150, 152,
153, 154, 156, 164, 165, 301

Іслам Паша 145

Ісфендіяр 39, 43

К

Казимір 30, 73, 89, 109, 124,
125, 128, 130, 131, 132, 133, 137,
153

Каміл Паша 146, 151

Кануні 14, 21, 30, 82, 136, 146,
151, 162, 163, 301

Кара Мустафа Паша 26

Кая Бей 68

Конєцпольський 28, 66, 72, 73,
101, 126

Корнієнко 26, 161

Корш 11

Костомаров 104, 152, 160

Котляр 24, 160

Кравченк о 26, 158

Крачковський 79, 80, 158

Кримський А. 151, 152, 160

Крип'якевич 101, 102, 105, 109,
113, 114, 116, 119, 120, 121,
123, 124, 125, 126, 127, 128,
129, 134, 137, 138, 139, 152,
160

Кулібай 135

Кутлу Шаг Мірза 38

Кутлу Шах 84, 90, 93, 145, 149

Л

Лупул 6, 33, 34, 77, 78, 138,
139

М

Мазепа 85

Македонський 48, 60, 62, 74,
76, 82

Мансур 69, 70, 82, 129

Мегмед Ага 99, 145

Мегмед Гірай 87, 88, 89, 92,

93, 111, 118, 124, 143, 145,
148, 149, 165

Мегмед Ефенді 14, 60, 144

Мегмед Паша 32, 119, 143, 145

Меммеделієв 159

Менглі Гірай 14, 55, 56, 74, 81,
83, 88, 100, 148

Менгу 135

Мицик 4, 26, 30, 111, 158, 160

Мойсей 134

Мубарек Гірай 39

Мугаммед (Пророк) 37, 74, 78, 79

Мугаммед Ефенді 26

Мурад 24, 64, 68, 82, 89, 136,
143, 151, 163, 166

Муртаза 145

Муса Паша 46

Мустафа 5, 26, 96, 107, 163

Мустафа Бей 45, 46, 97, 152

Н

Наїма 14, 22, 117, 145, 146, 159

Назарук 151, 160

Новосельський 90, 93, 94, 98,
106, 150, 160

Нуреддін 5, 39, 43, 45, 46, 55,
68, 88, 95, 96, 143, 144, 149,
151, 152

О

Огетай 74

Ожегов 94, 158

Озбек 74

Озджан 11

Олексій Михайлович 152

Омер 14, 17, 26, 37, 41, 63, 66,
82, 89, 99, 108, 113, 117, 134,
143, 144, 147, 151

Ор-Мегмед 70

Ор-Мугаммед 69

Орак 69, 70, 126, 158

Орхан 80

Оссолінський 118, 119, 127, 131
Остапчук 8, 11

П

Панов 79, 112, 115, 120, 134, 160
Періш Ага 60, 69, 75
Петров 26, 153, 160
Плохій 26, 160
Потоцький 26, 51, 53, 56, 73, 100, 109, 112, 114, 115, 118, 137
Пріцак 11, 14, 106, 117, 129, 131, 160, 161

Р

Радзивілл 124
Ракоці 122, 138
Рамазан 28, 60, 98, 99, 145
Реджеп 58, 68, 128
Роксолана 14, 30, 146, 151, 160, 163, 301
Романов 152
Рустем 39, 43, 88

С

Саїн 74
Сагіб Гірай 74, 75, 135, 165, 166
Самовидець 10, 24, 100, 101, 103, 109, 110, 112, 115, 117, 120, 121, 122, 124, 126, 132, 139, 155, 158
Сеїд 14, 67, 68, 82, 145, 147
Селім 82, 86, 151, 163, 166
Селамет Гірай 24, 37, 39, 74, 143, 165, 166
Сенаї 2, 5, 6, 10, 11, 12, 16, 17, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 33, 58, 61, 77, 79, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 93, 95, 103, 107, 109, 110, 111, 112, 114, 116, 121, 123, 124, 125, 126,

129, 134, 137, 139, 150, 153, 154, 155, 156

Сенявський 5, 53, 66, 112, 115, 126

Сергійчук 26, 28, 111, 161
Сефер Газі Ага 5, 17, 22, 38, 43, 44, 47, 57, 64, 68, 69, 71, 72, 76, 77, 88, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 131, 137, 145, 146, 147, 149

Сигізмунд 122

Смирнов 11, 93, 95, 97, 98, 138, 152, 153, 154, 161

Смолій 17, 102, 110, 111, 119, 150, 160, 161

Соломон 48, 97

Софонович 10, 24, 26, 109, 113, 121, 123, 125, 126, 139, 155, 158

Степанков 17, 102, 110, 111, 120, 150, 160, 161

Стороженко 26, 160

Субган 42, 65, 91, 92, 127

Т

Тімур 41, 55, 68, 74, 85, 135

Тиктора 105, 120, 133, 161

Тис-Крохмалюк 116, 120, 161

Тогрул 74

Токта 74

Токуй 135

Толуй 74

Тох-Тамиш 74

Трубецький 133

Тугай Бей 26, 28, 30, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 60, 61, 88, 93, 96, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 114, 116, 125, 150

Тунманн 81, 83, 86, 87, 90, 91, 109, 116, 129, 149, 161

У

Уреклі 11

Ф

Фірдовсі 82
 Фірлей 72, 73, 123
 Фатіг 21, 79, 143, 163
 Фергад Паша 17
 Фетуллаг Аріфі 82

Х

Халимоненко 4, 11
 Харун 73
 Хмельницький 4, 5, 10, 16, 17,
 24, 26, 28, 30, 32, 33, 34,
 47, 48, 49, 50, 55, 56, 59,
 60, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 69,
 85, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
 105, 106, 107, 108, 109, 110,
 113, 114, 116, 117, 119, 120, 121,
 122, 123, 124, 125, 126, 128,
 129, 130, 131, 132, 133, 138,
 139, 149, 150, 152, 153, 154,
 155, 156, 157, 158, 160, 161,
 163, 301

Ч

Чабук 11
 Чагатай 74
 Чайковський 26, 161
 Челебі 8, 55, 60, 76
 Чингіз, Чингізидів, Чингізхан
 6, 16, 33, 37, 38, 39, 40,
 41, 43, 44, 46, 50, 53, 69,
 73, 74, 81, 85, 87, 89, 134,
 135, 153

Ш

Шір Мердан 61
 Шагін Гірай 50, 57, 118, 166
 Шагбаз Гірай 14, 17, 166
 Шевальє 10, 100, 101, 104, 109,
 113, 123, 125, 126, 127, 129,
 130, 131, 132, 133, 138, 139,
 161
 Шейх 14, 26, 144
 Шерер 10, 101, 104, 109, 112,
 131, 132, 138, 139, 161

Я

Явуз (Селім) 82, 86

A

- Abdal Kafar 159
 Abrahamowicz 16, 80, 81, 82, 84,
 85, 87, 89, 90, 91, 92, 93,
 94, 95, 96, 99, 108, 110, 111, 116,
 119, 122, 124, 125, 128, 129,
 131, 136, 137, 138, 149, 151, 152,
 159
 Ak Çumak 150
 Ateş Süleyman 159

B

- Babinger 151, 161
 Babinger 10, 14, 17, 26
 Bennigsen 99, 119, 159
 Boratov 99, 119, 159
 Bosworth 89, 90, 135, 161

C

- Cem 136

D

- Danışmend 111, 119, 130, 161
 Devellioglu 8, 14, 21, 80, 82, 83,
 84, 85, 86, 88, 91, 92, 94,
 96, 97, 100, 108, 117, 124,
 148, 150, 159
 Donuk 99, 161

F

- Fındıklılı 159
 Ferhad 99, 103, 153, 159, 162
 Fetullah Efendi 21
 Franz 151, 161

G

- Gardaşahanoglu 153

H

- Halim Giray Sultan 10
 Hammer Purgstahl 14
 Haseki Hurrem 302, 303

I

- Islam Giray 4, 7, 10, 12, 24,
 86, 105, 148, 162, 302, 303

J

- Joukovsky 113, 133, 162

K

- Kaczmarczyk 123, 124, 125, 130,
 131, 133, 134
 Kanuni 302

M

- Mansur 129
 Mehmed (IV) 4, 303

N

- Naima 14, 22, 117, 118, 119,
 153, 159, 162

O

- Ortekin 81, 83, 89, 135, 162
 Ostapchuk V 99, 159

P

- Pakalın 21, 22, 24, 80, 81, 82,
 94, 97, 99, 138, 148, 150, 159

R

- Riedlmayer 99, 159
 Roksolana 302, 303

S

- Sefer Gazi Ağa 148
 Sena'i 10, 150
 Sertoglu 21, 22, 81, 82, 86, 93,
 97, 99, 119, 136, 148, 149, 151,
 159
 Seyid Mehmed Rıza 14
 Sultan Halim Giray 14, 149
 Sâmî 80, 81, 84, 88, 90, 92,
 93, 94, 97, 100, 115, 120, 124,
 132, 136, 137, 140, 159

Ş

Şemseddin 80, 159

T

Thomas 22, 162

Togan 10, 14, 17, 21, 159

Turanlı 103, 159, 162

U

Uydu Mualla 162

Uzunçarşılı 162

Ü

Ürekli 82, 148, 162

V

Vecihi 26, 159

Y

Yavuz 121, 159

Yazıcı 117, 120, 121, 134, 162

РЕЗЮМЕ

У монографії вперше ґрунтовно досліджуються українсько-польсько-кримсько-османські дипломатичні відносини середини XVII ст. за даними тюркських історичних джерел. Подається ретельна інтерпретація названих джерел з використанням вітчизняної та європейської літератури. Автор висвітлює обставини перебування Богдана Хмельницького в столиці Кримського ханату – Багчесараї, переговори з Іслам Гіраєм III щодо укладення українсько-кримського союзу 1648 р., а також процес встановлення стосунків з Високою Портою та Річчю Посполитою з початком правління султана Мегмеда IV.

Напередодні встановлення офіційних політичних відносин кримська армія здійснила переможний похід на московські землі, після чого дипломатичні контакти між гетьманським і ханським урядами посилюються. Розвиток політичних зв'язків сприяв здійсненню вдалих спільних проти польських походів, а отже національно-визвольної боротьби українців.

Простежується історія взаємовпливу культур двох націй. Зокрема, згадується Роксолана (Гасекі Гуррем), улюблена дружина султана Сулеймана Кануні (Законодавця).

Історичне значення подій досліджуваного періоду полягає у створенні в 1649 р. Українсько-козацької держави та зміні геополітичного порядку в Східній Європі.

Методи інтерпретації, застосовані в книзі, сприятимуть подальшому використанню їх при дослідженні міждержавних, соціально-економічних та культурно-релігійних взаємин двох етносів – українців і тюрків.

Рекомендується для істориків, сходознавців, тюркологів, етнологів, географів, релігієзнавців, викладачів та студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

*Висловлюємо щиро подяку посольству Туреччини
в Україні за надану можливість
видання цієї монографії.*

ÖZET

Bu monografi XVII yy. ortalarında Ukrayina-Polanya-Kırım-Osmanlı diplomasi ilişkiler konusunda Türk tarih kaynaklarına dayanarak detaylı araştırmalar sonucu yazılmış ilk kitaptır. Sözkonusu kaynaklar konu ile ilgili ulusal ve Avrupalı yazarların eserleri de kullanılarak etraflıca değerlendirilmiştir. Bu kitabın muallifi, ayrıca Ukrayina hetmanı Bogdan Hmelnitski'nin Kırım Hanlığı'nın başkenti Bahçesaray'a yaptığı diplomasi bir seferi, III İslam Giray'la danışıklar sonucu 1648y. yapılan Ukrayina-Kırım ittifakı ve aynı zamanda IV Mehmed'in saltanatının başlangıcından itibaren Osmanlı Devleti ve Rzecz Pospolita ile kurulan irtibatları incelemektedir. Resmi siyasi ilişkilerin kurulmasından önce, Kırım ordusu Moskova topraklarına zaferle biten bir sefer düzenlemiştir. Bu olaydan sonra Hetman ve Han hükümetleri arasındaki politik ilişkiler daha da gelişmiştir. Siyasi ilişkilerin bu tür ilerlemesi zaferle sonuçlanan ortak harp seferlerinin yapılmasına neden olmuş ve Ukrayinalıların milli-bağımsızlık savaşlarının uğurla sonuçlanması içinde zemin yaratmıştır. İki milletin kültür alanında ilişkilerinden de bahs olunmaktadır ve sultan Süleyman Kanuni'nin sevimli eşi Haseki Hürrem (Roksolana) hakkında da bilgi verilmektedir.

Bu eserin yazılmasında kullanılan yorumlama (interpretation) usulu (metod), iki halklar arasında yapılacak: diplomasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve dini konularda da incelemelere kolaylık getirmektedir. Araştırılması söz konusu olan dönemin tarihi anlamı adı geçen halklar arasında dostluk münasebetlerinin gerçekliği, 1649 y. Ukrayina-Kozak Devletinin kurulması ve Doğu Avrupa'da jeopolitik düzenin değişmesinden oluşmaktadır.

Kitap tarihçiler, şarkiyatçılar, türkologlar, etnologlar, coğrafyaçılar, teologlar, üniversite humaniter fakültelerin öğretmenleri ve öğrencileri için faydalı olabilir.

***Bu eserin baskısını gerçekleştirmek imkanını veren Türkiye'nin
Ukrayna'daki Büyüktlçiliğ i'ne
teşekkürlerimi sunarım.***

SUMMARY

This project is the first to deal with the analysis of Ukrainian-Poland-Crimean-Ottoman diplomatic relations in the middle of 17th c., based on the Turkish historical documents. A deep interpretation of the called sources using native and European literature is given in it. The author illustrates the conditions of Bohdan Khmelnytsky's stay in the capital of the Crimean khanat Bahchesarai, his parley with Islam Giray III about Urkainian-Crimian alliance of 1648, and also the establishment of the relations with the Ottoman empire and with Rzecz Pospolita when the sultan Mehmed IV came to power.

On the eve of the oficial relations Crimean army made a victorious campaign to the Moscow lands and after that diplomatic contacts between hetman's and khan's governments became more often. The development of the political connections promoted lucky common Polish campaigns, and through that national-liberation movement of the Ukrainians.

The author searches the history of mutual influence of these two nations. For example, it recalls Roksolana (Haseki Hurrem), the favorite wife of the sultan Suleiman the Law-Giver.

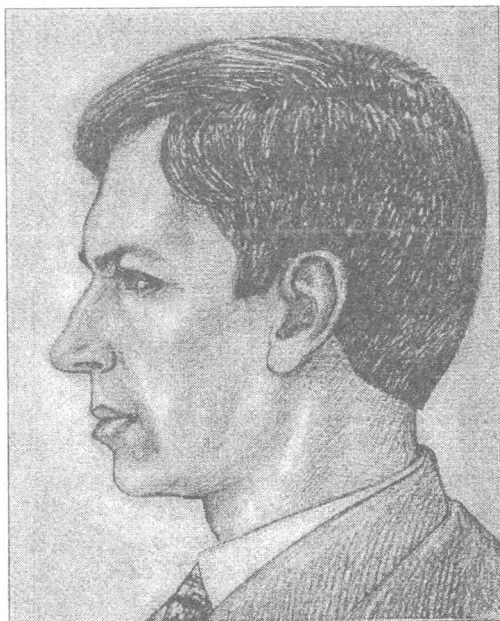
The historical significance of the events of the period is the creating in 1649 the Ukrainian-kossak state and changes in the political system of East Europe.

The interpretation methods used in book will help to use them in the future while searching political, social, economical, cultural and religious contacts of the two nations.

It is recommended for the historians, orientalists, turcologists ethnologists, geographers, teologists, lecturers and students of humanities faculties of higher education universities.

*My great thanks to the ambassador of Turkey
in Ukraine for the opportunity
to work on this project.*

F. T.

Автор цієї книги *Ферхад Туранли*, український історик-орієнталіст нової генерації, що закінчив Прикарпатський університет ім. В. Стефаника (1992), навчався в аспірантурі, зокрема в Іstanbulському Міжнародному університеті (1993–1996) та захистив дисертацію за спеціальністю “Всесвітня історія”. Він є також автором численних наукових публікацій в українських та закордонних виданнях.

Наукове видання

Туранли Ферхад Гардашкан Оглу

**ЛІТОПИСНІ ТВОРИ
М. СЕНАЇ ТА Г. СУЛТАНА
ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА**

Оформлення, художнє редагування

і портрет автора

художника

Георгія СЕРГЄЄВА

Оригінал-макет

Рози ГАЙНУЛІНОЇ-СЕМЧУК

Підписано до друку 14.04.2000. Формат 60 x 84 1/16.

Умов.-друк. арк. 19,50. Фіз. арк. 20,05 (328 с.)

Замовлення № 562. Наклад 500

Надруковано на поліграфічній дільниці
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
01001, Київ-001, вул. Трьохсвятительська, 4.